

TÖRTÉNETI INTÉZET
Szeged.

L 434

K Ia 26

am.

1919.-20

1-4. füzet.

VIII/1689-1690

434/26
1919
VII/7
168

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

~~Kötetanyag
FRANKLIN-TANULAT~~

Megjelen évenként négy tizives füzetben január,
márczius, június és október hónapokban.
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

1919

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők
(II. k., Retek-utca 37.).

TARTALOM.*

	Lap
<i>Czeke Marianne</i> : Wilson, mint történetiró	1
<i>Holub József</i> : Magyar vonatkozású represszáliák	52
<i>Balanyi György</i> : Olaszország külpolitikájának irányai 1870 óta	79
Kisebb közlemények.	
<i>Fest Sándor</i> : Wakefield tervezett magyar historiája	123
Irodalom.	
Corradlo Barbaglio: La catastrofe di Nerone. Ism. <i>Révay József</i>	125
Karl Bihlmeyer: Die syrischen Kaiser zu Rom (211—235) und das Christentum. Ism. <i>Révay József</i>	126
Áldásy Antal: Zsigmond császár koronázása és a német zsidóság megadóztatása. Ism. <i>Patek Ferencz</i>	129
Dr. Szentkláray Jenő: A latin egyház Szerbiában és a nándorfejérvári kath. püspökség. Ism. <i>Temesi Győző</i>	132
Illés József: A magyar címer és a királyi cím története 1804-től kezdve. Ism. <i>Gárdonyi Albert</i>	133
Sosnosky Theodor: Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866. Ism. <i>Niklai Péter</i>	140
Folyóiratok és könyvek.	
<i>Elmélet</i> . Irta: A.	141
<i>Ókor</i> . Irta: <i>Heinlein István</i>	142
<i>Középkor</i> . Irták: <i>Patek Ferencz</i> és <i>Szentpétery Imre</i>	144
<i>Újkor</i> . Irták: <i>Balanyi György</i> és <i>Zsinka Ferencz</i>	147
<i>Magyar Történet Idegennyelvű Folyóiratokban</i> . Irta <i>Balanyi György</i>	154
<i>Könyvek Jegyzéke</i> . Szerkeszti: <i>Gulyás Pál</i>	143, 147, 154
Különfélék.	
A: Gróf Tisza István †	156
Á. A.: Sörös Pongrácz †	157
Divéky Adorján: Korzon Tádé †	159

* Ez a szám 1919 márczius első felében már ki volt szedve.

WILSON MINT TÖRTÉNETÍRÓ.¹

A világháború a nem historikusban is. — talán épen a nem historikusban — különös intenzitással kelti fel az érdeklődést a história iránt, még pedig leginkább azon ellenséges államok története iránt, melyek a háború folyamán lettek azokká. Fokozottan áll ez Amerikára, mely minden kényszerítő körülmény, legalább szabad szemmel meg nem látható körülmény nélkül állt be a harcizók sorába. Az emberben rejlő oknyomozó ösztön szinte önkénytelenül keres a kényszerítő külső körülmények pótlására pszichológiai motívumokat, s azért fordul a történelemhez, hogy valahogyan az eseményeket megérthesse, vagy legalább híhesse, hogy megérti. Az újvilág történetéről, úgy a középiskolai oktatás, mint az általános műveltséget szolgáló compendiumok révén vajmi keveset tudunk meg, hiszen a legeslegújabb időkig kevés kapcsolata volt az európai eseményekkel, s az a kevés is, mi általánosságban ismeretes, olyan jellegű, hogy méltán kelti fel a csodálkozást az amerikai népnek Anglia pártján való állásfoglalása fölött. Minthogy

¹ *A history of the American people by Woodrow Wilson.* Ph. D. Litt. D. L. L. D. President of Princeton University. Illustrated with portraits, maps, plans, facsimiles, rare prints, contemporary views etc. In five volumes. New-York and London (1902) Harper & Brothers, publisher. I. vol. The swarming of the English. XXV. 349. l. — II. vol. Colonies and Nation. XXVIII, 368. l. III. vol. The founding of a government. XIV, 1, 3, 348. l. IV. vol. Critical changes and democratic revolution. XIV, 343. l. V. vol. Reconstruction and nationalization. XII, 337. l. — Az e cikkben foglaltak szemelvényei egy megjelenendő munkának. Szerkesztőség.

Történelmi Szemle. VIII.

1

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM	
Közép- és Újkori Történelmi Intézetének Könyvtára	
Lelt. napló: _____	Lsz.: VI.
W.	5.

tehát az Informatióra éhes kutató valóságos *tabula rasa*-t visz az amerikai nép történelmének befogadására, különösen szerencsés, szinte providentialis véletlenként üdvözli azt a körülményt, hogy Amerika történetét magának annak az államfőnek tollából ismerheti meg, ki országát a világégés 3-ik évében a háborúba vitte. *Wilson* Woodrow, az Egyesült-Államok jelenlegi, a háború folyamán (mint a háborús párt exponense) másodszor is megválasztott elnöke, Philosophiae et Litterarum et Legum Doctor, a Princeton-egyetem volt elnöke, a történelem majd a jog és politika tanára, mielőtt szereplő államférfivá vált, tudós egyetemi professzor volt. Az ő művétől joggal várhatja az olvasó az amerikai külpolitikában érthetetlennek látszó problémáknak megoldását s azon természetes kíváncsiságának kielégítését, hogy az elnök úrnak a háború folyamán a nemzetközi jogra vonatkozó, gyakorlatban vallott elvei mint festenek történeti felfogásában, vagy mondjuk mint festenek az ex cathedra hirdetésükben. Valóságos áhítattal, mohó várakozással nyúl az olvasó a szépen kiállított munka tanulmányozásához, mely a speciálisan háborúsnek mondható érdekességén kívül is tanulságos olvasmány s melynek besoztását, szerkezetét, gondolatmenetét röviden az alábbiakban adjuk.

A kissé aláhúzott amerikanizmussal, de különben a kifejezési mód egyszerűsége, mellett is bizonyos stilművészettel megírt mű öt kötetre oszlik. Az egyes köteteknek valamint azokon belül az egyes fejezeteknek eredetiséggel megválasztott alcímei, illetve címei által bizonyos közvetlenséget, regényszerűséget nyer, melyet az óriási bibliographiai apparatus sem csökkenthet, mert a bibliographiai adatok az egyes fejezetek után vannak felsorolva s így a mű élvezetét jegyzetek nem zavarják.

Az I. kötet *Az angolok beözönlése* két szakaszra oszlik. Az első rövidebb szakaszban Wilson az Amerika felfedezését közvetlen megelőző és követő időszakot vázolja az angol colonisatio előtt, a másodikban pedig a colonisatiót adja szinte Cooper-hez hasonló regényszerűséggel, közben kimerítően jellemezve az angol viszonyokat Crom-

well alatt és utána, s az Orániai Vilmos trónraléptével bekövetkezett nagy változásokat.

A II. köt. *Coloniák és nemzet* 4 fejezetben tárgyalja az Angliával közös vállalkozásokat, a francziák és indiánok elleni háborút, útjaik elválását, a forradalom közeledtét jelző időszakot és a függetlenségi háborút. A III. köt. *Kormányalakítás* ugyancsak 4 fejezetben adja a háború és béke közti időt, a federalis kormány megalakítását, a coloniák nemzetté válását s az ezzel járó döntő belső változásokat. A IV. köt. *Kritikus változások és demokratikus forradalom* 5 fejezetben igen érdekesen ismerteti az Egyesült-Államok nagyobb mérvű demokratizálódását és az ezzel járó kinövéseket. A bank és kincstár körüli történéseket a rabszolgaság kiterjesztésére irányuló törekvéseket, a fegyveres elválást, azaz a háborút Észak és Dél közt épen a rabszolgaság miatt s az elvált confederált államoknak viszonyait. Az V. kötet *Egyesülés és nemzetiesedés* 3 fejezetben (Reconstructió, Visszatérés normális viszonyokhoz, Egy század vége) mindenestre a legérdekesebb. Ebben ismerjük meg különösen a reconstructiós politikában, mely a Dél leigázását a háború után tökéletesítette, az amerikai politikai pártok életét, küzdelmeit, üzelmeit, kapcsolatban a nagy gazdasági és külpolitikai kérdésekkel, amelyeket Wilson igen tanulságosan tár elénk.

Mint történelmi munka Wilson műve egész különös olvasmányként hat. Nem annyira a történelmi események registrálására, mint inkább a nemzet, a nép hangulatának, a pártok keletkezésének, átalakulásának, céljainak, egymásközi harcainak, egyszóval a szorosán vett politikai élet mozgalmainak hű festésére, pszichológiai motiválására törekszik. Ez az előadási mód, melynek mintáját már Ferreronál is látjuk, a történelmi események bő ismeretét tételezi fel, s a politikai mozgalmak jellemzésénél természetesen azokat egész más csoportosításban adja mint az kronologikus szempontból megírt műveknél szokás. Hogy röviden jellemezzük Wilson előadásmódját, azt állapíthatjuk meg, hogy valamint azt a néhány

évszámot, melyet műve folyamán alkalmaz, zárójelbe helyezi, úgy helyezi képletesen szólva, *in parentheses* a történelmi eseményeket a pártmozgalmak és párttörténetések közé. Ő tehát a labilis politikai mozgalmakból kiindulva, a szilárd történelmi tények átcsoportosításával vagy elhallgatásával ezeket teszi labilissá, úgy hogy nem az adatokból állapítja meg a történelmi tényeket, hogy ezekre vonatkozólag ítéljen, hanem a már megalkotott ítéletéhez igazítja, rendezgeti, csoportosítja az adatokat, amivel a történelmi tényeket ha nem is hamisítja meg épen, de mindenesetre módosítja. A történelem ilyenét való kezelés az előadásmódot roppant mozgalmassá, változatossá, élvezetessé és érdekessé teszi, annyira, hogy szinte megfelelünk arról, hogy tudományos munkát olvasunk, ezzel szemben azonban minden egyszerűsége, világossága mellett az olvasót bizonytalanságban, zavarban hagyja különösen akkor, midőn az efféle tény- és adatátcsoportosítás vagy elhagyás, azokat a kevés történelmi ismereteket érinti, s más megvilágításba helyezi, melyeket Amerikáról az általános műveltség vagy az angol történet révén birunk, mint a milyen például a függetlenségi harc, Washington szereplése, az angol-amerikai háború sat., melyeket Wilson tetemesen módosít. Hiszen nem volna első eset, hogy szabadsághősöket vagy szabadságmozgalmakat «lelepleznek» vagy ellenkezőleg fondorlatos kis politikusnak ismert egyéneket e kicsinyességből kiemeljenek. De a jelen esetben nem lehet e köztudatba átment történelmi tények ilyen újszerű beállításain átsiklani, azért nem, mert tudományos munkát vélünk forgatni s mert felvilágosítást várunk, s helyette a nagy angolbarátság actualis, a jelen esetben szemünk előtt lévő tanúbizonyosságain kívül, az egész könyvben mint végighúzódó «Leitmotiv»-ot a két nagy angol-szász embercsoport testvéresülését előmozdító, az angolokat minden körülmények közt, minden ellenkező ténnyel szemben nemcsak menteni, de dicsőíteni törekvő eseménycsoportosítással találkozzunk. Önkéntelenül más történelmek után nyulunk, melyekből azután kétséget kizárólag megállapíthatjuk, mit

már eleve sejtettünk, hogy mind az a bizonytalanság, az a zavar, mely bizonyos ténycsoportokat Wilson különben világos előadásában elhomályosít, melyből kifolyólag ő maga is ellenmondásba kerül önmagával, arra a szenvedélyes angolimádatra vezethető vissza, mi az egész, oly nagy tudományossággal megírt művet bizonyos pártpolitikai, journalistikai niveaura süllyeszti.

Hogy Wilson egyoldalú állásfoglalását minél szembe-tűnőbbé tegyük, szembeállítjuk majd az ő adatesoportjait a másutt szerzett információkkal¹

Természetesen Wilsonnál nem szerepelhetnek azok a dicsőítő tirádák Angliára, melyek az angol történetírók bizonyos csoportjában természetesen adódnak, bár itt is egész

¹ Ezeket a következő munkákból merítettük: *A popular history of the United States*, by William Cullen Bryant and Sidney Howard Gay. London, 1876–81 Sampson Low, Marston & Rivington. I. 1876. 34, 582. l. II. XXII, 2, 634. l., III. XXIV, 648. l., IV, XXVIII, 655. l.

Ezt a könyvet maga Wilson említi meg mindegyik fejezetének végén, hol a használt forrásokat sorolja fel. Különben is minden lexikon és bibliographia ezt a munkát hozza fel. Továbbá: *Histoire des Fiats Unis par Édouard Laboulaye*. Paris, 1868. Charpentier I. XIX. 470. II. XII, 448. l. III, XII, 575. l.

Anglia története korunkban, írta Mc Carthy Justin. Ford Szász Béla. Kiadta a magyar tud. akadémia könyvkiadó vállalata. — III köt. Budapest. 1885. M. T. A. I. VIII, 618. l. II. 686. l. III. 481. 3 l.

The Cambridge Modern history. Planned by the Late Lord Acton. Edit. by A. W. Ward, G. W. Prothero, Stanley Leathes. Vol. VII. *The United States*. (Több szerző műve, amerikai és angol egyaránt.) Cambridge, 1903. The University Press XXVIII, 857. l.

Neumann, Karl Friedr. *Geschichte der Vereinigten Staaten*. Berlin, 1865. C. Heymann's Verlag. I. XXXVIII, 608. l. II. XXIV, 592. l. III. XXXVI, 560. l.

A Student's history of England by S. R. Gardiner. London, Longmans Green & Co. I. XXXII, 378. l. II. XXVI, 379–666. III. XXXII, 651–990. l.

A short history of England by John Rich. Green. Illustrated edition Ed. by Mrs Green and Nun Kate Norgate. Vol. IV. CXII–CXCV, 1411–1901. l. London, 1903. Macmillan & Co.

sorozatát lehetne adni a lelkes *Green* szavaira emlékeztető passusoknak, a faj kiválóságára vonatkozólag, az imperialis szerep praedestinált hivatottságára sat.¹

Wilsonnál azonban a pártosan beállított és pedig a legfinomabb subtilitással pártosan beállított eseményekben kell keresnünk azt az angolpártolást, mely a művet áthatja. Lehetetlen volna ezt a vezéreszmét minden árnyalatában követnünk, mert lehetetlen volna fordításban azt a hangot reproducálnunk, mellyel például a megvallani kényszerült angol erőszakosságokat vagy önzéseket tárgyalja. Csak gyenge anya beszél így félig dorgálva, de azért büszkeséggel eltelve rakoncztalan csemetéje csinyjairól.

Csak azokra az eseményekre szorítkozunk, melyek vagy ismeretesek, legalább részben, vagy olyanokra, melyekben *Wilson* kiáltóan nem amerikai, hanem britebb hazafi a briteknél. Ezek szerint tárgyalni fogjuk: a függetlenségi harcot, az amerikai polgárháborút, azonkívül szólni fogunk Wilson viszonyáról az amerikai imperializmushoz.

A függetlenségi háború.

A függetlenségi harc tárgyalásánál persze Wilson angolpártolásának megnyilvánulása kissé meg van nehezítve. Az események, melyek közvetlen kitérésére vezettek, annyira ismeretesek, hogy azokon változtatni még átcsoportosítással se lehet. De azért mégis szerét teszi Wilson, hogy az elszakadást úgyszólván az angol parlament, azaz III. György 1761—1770-iki intézkedéseire localisálja s így azt inkább valami ötletszerű, hirtelen támadt elhatározás eredményének tűntesse fel. Az insinuatíók oly finoman vannak a sorok közé helyezve, hogy szinte nehéz idézésekkel bizonyítani ez állítás helyességét, le kellene közölni az egészet. Mindenesetre e szakaszban leginkább journalistikus színezetű Wilson előadása. Az eseményeket, mintha riportok volnának, úgy dobálja össze-vissza s olyan bizonytalanság-

¹ Wilson I. 23., 25., II. 101., 123., 124. l. 125., 126., 207-208.

ban hagyja az olvasót, akár csak a jelenlegi orosz forradalmi események.

Láttuk, hogy a *navigationact-eket* milyen ártatlannoknak igyekezett Wilson feltüntetni. Azzal, hogy a *Navigation-Actek* méregfogát így kihúzta, a függetlenítési mozgalmat megfosztja attól az elégedetlenséggel telített légkörtől, melyre az összes történetírók hivatkoznak s mely az események gyors fejlődését lehetővé tette. Wilson még ezzel sem elégszik meg, hanem ismételten rámutat arra az együttérzésre, mely a colonisták és a brit imperium angoljai közt fennállott, melyet különösen a francziákkal folytatott 1689—1697 közti háborúk fejlesztettek ki, midőn is «a colonisták egy birodalom részeinek kezdték magukat tekinteni.»¹

Arról is hallunk, hogy a colonisták sokszor szerettek volna inkább belügyeikkel foglalkozni, de azok a nagyobbfontosságú dolgok, mint Anglia világhatalmi helyzete, gondolataikat dominálták, akár akarták, akár nem s az Angliában történő dolgok William és Mary trónrajutása után nagyon érdekelték őket, mert «ha Anglián kívül voltak is, nem kevésbé voltak ők is angolok».² Ezen kijelentések után valóságos salto mortale az a mód, melylyel a francziák (Canada) elleni háború viselését — mely mint ismeretes, az amerikaiak megadóztatásának ürügye volt — mint tisztán angol magánügyet állítja oda; így aztán sikerül is az egész forradalmi mozgalmat a *Grenville-Townshend-North-cabinet* kormányzási túlkapásaira visszavezetni.

Bevezetesképen Wilson is kénytelen elismerni, hogy már a legrégebbi időktől fogva bizonyos surlódások merültek fel a coloniák és a kormány közt, érteve ez alatt az Anglia által kinevezett kormányzó és tanácsa s a hozzá tartozó személyzetet. A coloniák sokallták többek közt a kormány tagjai azon privilegiumát, hogy az úgynevezett poll-tax (szavazati adó) alól a tanácsosok 10 szolgálati személyzettel fel voltak mentve. Ezenkívül a kormány állan-

¹ Wilson. II. 10. l.

² Wilson. II. 13—14. l.

dóan arra törekedett, hogy tagjai számára állandó fizetést eszközöljön ki, míg a colonisták az évenként megszavazott fizetéshez ragaszkodtak, így téve a tisztviselőket a coloniáktól függővé.¹ Ezen körülményeknél fogva Wilson helyeslőleg emeli ki *Pitt* azon eljárását, hogy az európai hatalmi egyensúly körüli törekvéseket, mint tisztán az angol nagyhatalmi politikára tartozót, ez esetben a francziák elleni háborút, nem a coloniákra bízta s így Wilson joggal állapíthatja meg, hogy *Pitt* államférfiúi ügyessége «s az angol fegyverek tették teljessé az angol dominiumot és helyezték biztosságba az angol coloniákat Amerikában» s ezért ellenezte volna *Pitt* az adójavaslatokat Amerikában.²

Mert ugyanis az sült ki, hogy mindaz, mit Wilson a könyv első 14 lapján oly szépen elmondott a colonisták együttérzéséről az anyaországgal, nem volt igaz s úgy látszik. Wilson is csak most fedezte ezt fel, mert így szól a 116–117. lapon: «Azután eljött a háború (a francziák ellen) és sok dolgot nyilvánvalóvá tett. A coloniák nem cooperáltak. Sereget állítottak ugyan, őrizték határaikat a vörösbőrűek ellen s bőven ontottak vért és pénzt a nagy küzdelemben; de midőn minden elmúlt és a francia hatalom elsöpörtetett a continensről, nyilvánvaló volt, hogy nem a coloniák hatalma, hanem Anglia hatalma és a nagy *Pitt* geniusa győzedelmeskedett a kritikus versenyben s hogy a coloniák határait a félelemtől s a korlátozás lehetőségétől az angolok költségén szabadították fel.»³

Azt a vallomást is kapjuk, hogy a coloniák Anglia számos egyesítési kísérleteit⁴ azért ellenezték, «mert a colonisták éppen nem óhajtották kis közületjeiket az imperium részeinek tekinteni... s inkább féltek attól, hogy valami consolidatív rendszerben megsemmisülnének, akármi volna annak célja. A háborút tehát az angol kormány vitte,

¹ Wilson. II. 13–14. l., 55. l., 107. l.

² U. o. II. 117–118–120. l.

³ Wilson. II. 116–117. l.

⁴ Wilson II. 1–4. l.

nem pedig az amerikai kormány.»¹ (Úgy látszik, Wilson körülbelül száz lapot tart elegendőnek arra, hogy előbbi állítását elfelejtsük.) Folytatva fejtegetéseit, megtudjuk, hogy a francziák legyőzetésével megszűnt a függőség érzete az angol védelemtől s az a babonás bámulata az angol vöröskabátosoknak, kikről kisült, hogy semmivel se kiválóbbak, mint a colonisták s legfeljebb még arra emlékeztek, hogy a brit tisztektől megvetést s rangban és kitüntetésben való megrövidülést kellett szenvedniök.²

Itt meg kell állapotodnunk, mert problema előtt állunk. Wilson szerint e fejtegetések nyomán azt kell feltennünk, hogy a híres Stamp-Act (bélyegtvörvény) kibocsátása előtt a coloniák az anyaországgal legbensőbbben együtt éreznek; azután egyszerre azt tudjuk meg, hogy a francziák elleni háború alatt már nem éreznek együtt; egy helyütt Wilson azt mondja, hogy pénzt és vért áldoztak, rögtön rá azt állítja, hogy nem cooperáltak. Ez az ide-odakapkodás csak abból származik, hogy Wilson mindenáron azt szeretné bizonyítani, hogy az elszakadás, nem mint másutt szokott lenni, bizonyos visszaélések, sérelmek sorozata betetőzésül állott be, hanem mint valami mesterségesen élesztett és táplált, szinte indokolatlan harag, praemeditatio nélküli hirtelen elhatározás. Úgy, hogy Wilsontól nem is igen értjük meg, miért is szakadt el tulajdonképen Amerika Angliától s így ezt a problemát más történetírók segítségével kell megoldanunk. Midőn pedig ehhez hozzáfogunk, csak akkor értjük meg annak a törekvésnek fontosságát, hogy a Navigation Acteket Wilson mindenáron ártalmatlanoknak akarja feltüntetni, mert csak így számíthat Wilson arra, hogy fentjelzett beállítását keresztülvigye. *Laboulaye* például egyenesen a Navigation Acteket tekinti az elszakadás okának, mondván (I. 201. l.): L'acte de Navigation eut pour dernier resultat l'indépendance de l'Amérique.

Bryant and Gay a sérelmek és visszaélések, hatalmi

¹ Wilson II. 122. l.

² U. o. II. 124. l.

túlkapások egész sorozatát adja, többek közt: a kormányzókul küldött angolok alkalmatlan volta, egyéniségük¹ a fizetéskérdés körüli vitás demonstrálások, melyeket megvetéssel utasított vissza a kormány² az angolok kapzsisága a zsákmányban közös harczok alkalmával,³ az angolok érdekében hozott pénz- és véráldozatok semmibevevése⁴ és a nemtörődömség angolrészről, midőn nem birodalmi érdekekben folyó harczokról van szó s nem lep meg bennünket az a kijelentés: «Ezzel a folyton táplált elégedetlenséggel együtt függetlenségi szellem támadt, mely kész volt megnyilatkozni akár milyen provocalásra»⁵ s midőn az angol kormány a francia háború végeztével Amerikával akarta megfizettetni a háborút, *Bryant and Gay* arról számol be, hogy bizony a colonisták megtették kötelességüket s *Pitt* beszédjéből azt a részt emeli ki, mely az angol meggazdagodást állapítja meg a kereskedelem terén, mely lehetővé tette e háború vezetését, míg Amerikából ellenben minden ércpénz kivándorolt. Ugyanígy számol be *Sir Walpole* megállapításairól, melyek szerint az amerikaiaknak a kereskedelem útján szerzett haszonnak fele közvetett úton ügyis Angliába jut s így «alapos kereskedelmi, valamint politikai okai is voltak a coloniális ellenszegülésnek mindennemű megadóztatással szemben olyan jövedelemre nézve, melyben nem részesülének a colonisták.»⁶

Karl Fried. *Neumann* munkájában a forradalmi előzmények valósággal izzanak. A *Cambridge History* három fejezetet szentel az elszakadás történetének, melynek elseje, *Viszály Angliával* J. A. *Doyle* oxfordi ember tollából való, ugyanattól, ki az «Angol coloniák» című fejezet szerzője. Ide utasítja ő az olvasót a forradalom előzményeire, azoknak a számos sérelmeknek megismerésére, melyek a coloniák-

¹ *Bryant and Gay* III. 38.

² U. o. III. 40. l., 74. l.

³ U. o. III. 216. l.

⁴ U. o. III. 130. l., 132. l.

⁵ U. o. III. 217—218. l.

⁶ *Bryant and Gay*. III. 330—331. l.

nak Angliához való hátrányos viszonyából folytak s megteremtették azt az elégedetlenséget, mely a forradalomhoz vezetett. A Declaration of independence című fejezetben megismerjük a sérelmek úgy gyakorlati, mint elvi oldalát, a különböző pártok felfogásait ezekre nézve, a legszélsőbbektől a leghiggadtabbakig s azt látjuk, hogy akármilyen színezetű legyen is a párt, Angliá túlkapásait mind elítéli.¹

Egyszóval, míg az összes historikusok első sorban, vagy kizárólag a coloniák álláspontjára helyezkednek, addig Wilsonnál éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk; ő ugyanis angol szemüvegen át nézi a dolgokat. S hogy mennyire britebb ő a briteknél, a Cambridge Historyval való összehasonlítás tünteti fel legjobban. Az itt feltalálható törekvés a pártok indokainak objectiv elbírálására, helyezi igaz megvilágításba Wilsonnak fitogtatott pártatlanságát, mely abban nyilvánul, hogy annak a méltányos elvnek alkalmazásában — *audiatur et altera pars* — határozottan az *altera pars*-on van a főszó. Innen van, hogy az angol viszonyok vázolása oly nagy helyet foglal el nála, melyben ismételten rámutat a Stamp act adó minimális, szinte csak nominális voltára. Részletelesen tárgyalja az 1764-iki parlamenti adójavaslatok történetét, csak úgy, mint más történetíró, még *Barré* ezredes híres beszédét is idézi, melyben az kijelenti, hogy az amerikai coloniák az anyaországnak fejlődésükért semmi hálaival sem tartoznak, mert szinte annak akarata ellen fejlődtek. Súlyt helyez annak feltüntetésére, milyen váratlan volt az a hatás, mit Bostonban a bélyegtörvény kiváltott még az amerikai ügyvivőkre nézve is «Az amerikaiak még csak nem is álmodták, mily kevésbé számított a kormány a következményekre, midőn ezen rendeleteket, melyek az amerikaiakat annyira bántották, életbe léptette.» Épen azért, mivel semmi zsarnokságot sem szándékoztak elkövetni, «csupán a kereskedelem megfelelő irányítására» törekedtek, a bostoni eseményeket nem vették semmibe. «*Mert a leg-*

¹ Cambridge. 180—206. l.

*főbb baj ott volt, hogy a parlament tényleg nem képviselt mást, mint a királyt és barátjait.»*¹

Ime localisálva a baj. A király a bűnös, a nemzet távol állt ettől. Itt Wilson találkozik *Green* felfogásával.

De Wilson sohase találja későnek, hogy téves véleményét valamikor helyreigazítsa. Ismerve eljárását, nem lephet meg bennünket, hogy a III. kötetben, a Háború és béke című fejezetben, midőn nemcsak a függetlenségi mozgalom, de már a függetlenségi háború is lezajlott, két-három szerény sorban (akár az ujságban a helyreigazítások nagyhangú állítások után), ezeket ne mondja: «*A nemzet* (az angol), a mennyire ez megállapítható volt, szükségesnek tartotta, hogy a coloniákat engedelmességre bírja. De a háború folyamán ez a vélemény megfordult.»² Ha először olvassuk, minden egyéb ismeretek nélkül, ez a kis rectificálás roppant zavarólag hat.

Igaz ugyan, hogy a *Cambridge*ben³ azt olvassuk, hogy a Stamp-Act-ért, ha vádolták a ministeriumot, akkor ennek a vádnak azon kor összes politikusaira ki kell terjeszkednie, de Wilson ezt az ő eredeti módján, egészen másképp látja. Az ember szinte azt hinné, hogy az egész Angolország ellene lett volna ez intézkedésnek, pedig ismeretes, hogy csak Pitt és Burke beszéltek ellene.

Ez azután egybehangzó azzal, mit nemcsak a *Cambridge History, Neumann, Laboulaye*is, de meg *Gardiner* kézikönyve is megállapít, csak hogy a megfelelő helyen, hogy az amerikaiakkal szemben a közvélemény meglepően a kormány pártján volt, mit *Gardiner* így fejez ki: «A közvélemény mindinkább az amerikaiak ellen fordult és uralkodása alatt első ízben talált III. György politikája számára támogatást a közvéleményben.» (III. köt. 778. l.)

A parlamentnek Wilson által kiemelt ártatlan meglepődését *Bryant and Gay* teljesen kétséssé teszi, midőn a Stamp-

¹ Wilson. III. 125. l.

² Wilson. III. 6. l.

³ Cambridge. 150. l.

Act-el kapcsolatosan megjegyzik, hogy a coloniák már jó eleve tudatták a kormányval álláspontjukat, sőt hiszen éppen *Franklin* hozta a parlament tudomására, hogy önkéntes adót magukra nem vesznek a coloniák s erre határozták el a Stamp-Act-ot.¹

De engedjük meg a parlament jóhiszeműségét a Stamp-Act kibocsátásakor. A *Cambridge History* is erre czéloz, midőn azt állítja, hogy a coloniák felelős emberei a Stamp-Act-ról azt tartották, hogy észszerűtlen és sérelmes ugyan, de nem alkotmányellenes. *Otis*nak, a massachusettsi néppárt vezetőjének is ez lett volna a nézete. sőt Franklin a bélyeg-tisztviselők megválasztásában segédkezni akart a parlamentnek.²

Fogadjuk el tehát, hogy a dolog így volt, akkor miért kellett mégis visszavonni. Miért akkor az általános ellentállás, miért az a társadalmi actio, az angol áruktól való tartózkodás (non-importation) sikeres végrehajtása, mely tényleg a bélyegtörvény visszavonására vezetett? Ha elfogadjuk a parlament meglepődését, miért mondja Wilson a következőket: «Magában álló és jelentős körülmény volt az, hogy milyen készséggel tömörültek a coloniák a közös *veszedelem* ellen s a közös törekvés és czélok kifejezésére.» Micsoda *veszedelem* az, mely sem nem alkotmányellenes, sem nem sérelmes?³

Honnan az a skepticismus, mely a bélyegtörvény visszavonását kísérő declaratiót fogadta? Ez a declaratio kijelentette, hogy a bélyegtörvényt nem a jog, de a jó érzésből folyólag vonták vissza, a mivel szemben a colonisták rögtön megállapították, hogy bizony nem jóakaratból, hanem a londoni kereskedők miatt történt, kik megijedtek attól, hogy az amerikaiak megszüntették a kereskedelmi összekötést.⁴

¹ Bryant. III. 338. 1.

² Cambridge. 149. 1.

³ Wilson. II. 140-2.

⁴ Wilson. II. 142. 1.

Itt aztán alkalmat vesz Wilson rámutatni arra a hírhedt Writ of assistance-re, mely a többi írónál olyan fontos szerepet visz, melyet azonban Wilson csak közvetve hoz fel a következőképen: «A bélyegtörvény hirtelen (!) tudatra és megvilágításra hozott elveket és szenvedélyeket, melyek valószínűleg nem enyészhetnek többé el... *John Adams szokta mondani, jóval később, hogy neki úgy tűnik, mintha a baj nem 1765-ben, hanem 1761-ben kezdődött volna.* Ebben az esztendőben történt ugyanis, hogy az összes coloniák északon és délen meghallották, hogy James Otis mit mondott Bostonban, a főtörvényszéken az általános meghatalmazásokra, a writs of assistance-re.» Azt ugyanis, hogy a parlamentnek nincs joga Amerikában ilyeneket kibocsátani.¹

Ilyen közvetett úton tehát Wilson is értésünkre adja, hogy igenis, a Navigation Actok kijátszásának megakadályozása okozta a felháborodást s így a *Grenville* által behozott bélyegtörvény «az elkeseredésnek csak betetőzése volt». Tehát kétséget kizárólag maga Wilson is kimondja, minek ellenzőjét pedig hosszasan fejtegette, hogy a Navigation Act nem azért volt ártalmatlan, mert lényegében nem volt sérelmes, hanem azért, mert ki lehetett játszani.²

Azt hiszem, sikerült rámutatnom arra az erőszakosságra, melylyel az említett localisálást végrehajtotta s ezentúl már nincs akadálya annak, hogy az egész függetlenségi mozgalmat, mint a III. György politikájának, corrupt parlamentjének hibáját kezelje s teljesen a nagy Pitt álláspontjára helyezkedjék, ki az adóztatási törekvést nemcsak az amerikai, de az angol szabadság ellen-elkövetett merényletnek tekintette.³

Ebben a felfogásban találkozik a lelkes angol hazafi történetíróval, *Green*-el, ki a Navigation Act-ot szintén nem tartja sérelmesnek s a függetlenségi harcot szintén elvi alapon látja megindulni, azzal a különbséggel, hogy *Green*

¹ Wilson. II. 142—143. l.

² Wilson. II. 144. l.

³ Wilson. II. 7—8. 211—214. l.

a királyt, mint az akkori corrupt kormány fejét, ismételten támadja. sőt egyenesen kimondja, hogy: «Anglia története legsötétebb órájának szégyene az ő fejére száll (and the shame of the darkest hour of English history lies wholly at his door. IV. 1696. I.), mit Wilson elmulaszt megtenni. sőt mint látni fogjuk, a tényleges elszakadást, mely *Green* szerint a király szégyene. egész más befolyásoktól fogja függővé tenni. Egyelőre Wilson *Chatham* és *Burke* álláspontjára helyezkedve, az amerikai függetlenségi mozgalmat abstrahálja az anyagi sérelmektől, pusztán elvi alapokra helyezi s *Patrick* resolútióját veszi alapul, melyben az Virginia közgyűlésén kimondja, hogy törvényt csak Virginia törvényhatósági gyűlése hozhat, miből következik, hogy az angol parlament törvényei Virginiára érvénytelenek s ezzel a controvers pontokat a következőkben adja:

«*Patrick* Henrik resolútiói voltak az első forradalmi szavak. Különös volt, hogy ez a hatalommal való dacolás éppen a loyalis Virginiából jött. A bélyegtörvény tényleg nem volt súlyos, vagy méltánytalan. Miért élesztette annyira a coloniák haragját? Azért, mert bár [a parlament lehetett az imperium souverain törvényhozói hatalma, az ő nézetük szerint az nem volt a direct törvényhozói hatalom Amerikában... A király, nem pedig a parlament adta a szabadságleveleket a coloniáknak; és ők úgy értelmezték, hogy gyűlekezeteik úgy vannak asszociálva a királylyal, mint a parlament volt annak idején, az 1688-iki forradalom előtt. Az angol alkotmány alapvető elve az volt, hogy a király alattvalóival a kormányzásban képviselő által társuljon.» Minthogy pedig Amerika nem lehet Angliában képviselve, azért a királynak a coloniák testületei által kell kormányoznia.¹

Ezt az álláspontot kritisálva, Wilson ezeket mondja: «Nézetük törvényszerűsége nem volt nagyon alapos; de a józan értelme megtámadhatatlan, kétségbevonhatatlan és régen fennálló gyakorlaton alapult, az intézmények legjobb

¹ Wilson. II. 149—150.

alapján. Az ő kormányaik *kétségen kívül törvényileg alá voltak vetve Nagy-Britannia kormányának. Akárki uralkodott ott, annak megvolt törvényes joga, hogy a gyarmatokban is kormányozzon, akár a parlamenttől független király, vagy a parlamenttől függő miniszterek...* Angol államférfiak e téren megváltoztathatták nézeteiket, de a gyarmatok nem változtatták meg se nézeteiket, se kormányaik gyakorlatát. Ők nem kifogásolták az adó nagyságát; csak azt kifogásolták, hogy nem maguk rótták azt magukra. Ők teljesen tagadták az a véleményt, hogy a parlamentnek joga volna őket egyáltalában megadóztatni. Az angol államférfiak azt tartották, hogy a colonisták ép oly mértékben voltak képviselve a parlamentben, mint az az ezer angol Angliában, kiknek nem volt szavazati joga parlamenti tagok választására; és kétségekívül ez állott is... A colonisták azonban megszokták az actualis képviseletet. egy századon át ezzel kezelték őket s nem voltak hajlandók most történelmüket visszafejleszteni, hogy valóságos államok helyett Angliának függőségben levő részeivé váljanak. Ezt az elvi tüzet gyújtotta meg a bélyegtörvény, mely nézet Pitt nézetével is egyezett». ¹

Henry resolúcióinak ilyenén való ismertetése és alkotmányjogi megvitatása után az angol kormány rendeleteit ismerteti és az amerikaiaknak ellentállását állapítja meg, úgy hivatalos, mint társadalmi úton, azaz azon szilárd és egyetemes elhatározást, hogy a sérelmes rendeleteknek ellenszegülnek, akár forradalommal is s itt csak abban különbözik *Bryant and Gaytól*, hogy nem emeli ki, mint emez külön az egyes tartományok resolúcióit. ² Így, a gyakori ismétlés kerülésével azt az általános elterjedettség és egyetemes ellentállás érzetét nem kelti fel, mint *Bryant and Gay* emez, vagy mondjuk *Laboulaye* és *Neumann*, akiknél nem is volna helyén *Wilson* kijelentése: «megdöbbentő volt, milyen gyorsasággal közeledtek a dolgok a krisishez.» (II., 156. l.)³.

¹ Wilson. II. 151—153.

² Bryant. III. 348. l., 353—354. l., 342—346. l., 377., 472. l.

³ Wilson. II. 153—154., 156., 168—170. l.

Feltűnően kerüli az angolok azon cselekedeteit, melyek pártpolitikai szempontokon túl is sértők. Így a *Franklin*nal való méltatlan bánásmódot, melyben *Wedderborn*, a korona-ügyész részeltette a Privy Council színe előtt. Franklin ugyanis *Hutchinson* Massachusettsi kormányzó olyan leveleinek birtokába jutott, melyekben ez a kormányt fegyveres beavatkozásra biztatja s ezeket a közgyűlésen bemutatja, mire *Hutchinson* és *Oliver* elmozdítását követelik. Erre *Wedderburn* a Privy Councilban Franklint a jelenlevők élénk helyeslése közt gúnyosan homo trium litterarum-nak nevezi, vagyis tolvajnak. *Bryant and Gay* ennek az egész jelenetnek dramatikus leírását adja (III., 369—370.) s a *Cambridge History*, bár elítéli *Franklin* eljárását a magánlevél felhasználása miatt, a Privy Council magatartását is elítéli, különösen pedig *Wedderborn*nak, «a züllött politikusnak ilyen erkölcsi felháborodását» és a Council tagjainak viselkedését.¹

De végre is, nem lehetne valakivel perbeszálni azért, a*miért valamit nem írt meg, bár ilyen fontos incidens, mint például a *Franklin*-eset, elmondását egy historikustól elvárnók. Ezzel szemben ad aztán compensatiót. *Samuel Adams* szerepével mérhetetlenül többet foglalkozik, mint a többi historikus. Neki tulajdonítja a revolutio gondolata terjesztésének és a kisebbségi revolutiós pártnak sikerét. *Samuel Adams*-ról, mint az ellenállás szervezőjéről szólnak *Bryant and Gay*, *Neumann* is, de erről a fontos szerepléséről nem értesítenek. *Wilson* ezeket mondja róla: «*Samuel Adams* már 1768 óta czéltudatosan tervezte a forradalmat, midőn a brit csapatok Bostonba jöttek a város lecsendesítése végett, míg *Townshend* rendelkezései kereskedelmét megfojtották s egyenesen elindult ezen forradalom felidézésére. Jól tudta célját leplezni és szorgosan rejtegette azok előtt, kiket e gondolat megdöbbenene, vagy elkészenítene, vagy elidegenítene. De eszközei azért nem voltak kevésbé hathatósak, ha azok, kik vele tartottak, nem is láthatták, hogy ez eszközök mily messzire vezetnek.»

¹ Cambridge. 156—157.

S. Adams szervezte a levélző bizottságokat oly célból, hogy a gyarmatok egymást értesíthessék a történőkről és történendőkről s itt kapjuk az egyedüli forradalmi szöveget egy rossz facsimileben s csak csonkán, hol részletesen együvé gyűjtve, tárulnak fel a sérelmek 1773-ból.¹

Ezek a levélző bizottságok arra voltak valók, hogy «kikutassák a közvéleményt, vitát provocáljanak... s mindenkifelett arra törekedjenek, hogy S. Adams véleményét kellőleg terjesszék és argumentumokkal szilárdítsák.» «Ő (Adams) a kormányzóban felgyülemlett hevességet arra használta fel, hogy azokban, kik a gyarmat szabadságát szerették, ugyancsak hevességet keltsen; a hazafakat ellátta argumentumokkal *phrasissokkal* s a jog és privilegium körüli határozatokkal, *gondosan ébren tartotta a tüzet... s a zavart, izgalmat, elégedetlenséget, véleményi disharmoniát* szinte beoltotta a levegőbe.» Így nyilatkozik a másik Adamsról is.²

Mert hiszen Hutchinson, Mass. kiváló kormányzója, «kit Adams törbe csalt, gyűlölt és a politikai játékokban megvert», referatumban azt mondta, hogy az ellenkezés szelleme a gyarmatok erős fejlődésének eredménye, nem pedig a király vagy *szolgái részéről alkalmazott elnyomás eredménye, mint azt ezen ellenkezési szellem támogatói el akarnák hitetni* s valószínű, hogy Wilson is ezt tartja, a midőn azt mondja, hogy Samuel Adams és rokona, John Adams ravaszságból nem ragadták magukhoz az első congressus vezető szerepét, hanem céljaik hathatósabb leplezése végett a virginiaiaknak, mint legloyalisabb tartomány delegáltjainak engedték át. Viszont a forradalmi kormányban, Massachusettsben nyertek befolyást, mert az ilyen időkben a merészség és szenvedélyesség azt megszerzi nekik *és vezetésük alatt sok olyan dolog történt, mit később kellemesebb volt elfelejteni.*»⁴ Mert szerinte Adamsék és követőik «gondoskodtak arról, hogy az agitatio ne veszítsen erejéből, alá ne hanyá-

¹ Wilson. II. 174. 1.

² Wilson. II. 180. 1.

³ Wilson. II. 189. 1.

⁴ Wilson. II. 196. 1.

tolják... Folyton kongatták a vészharangot, éjjel-nappal s örködtek azon, hogy az elkeseredés el ne üljön.»¹

De a mennyire kiemeli *Adams*ék uszító tevékenységét, annyira elhallgatja azt a megindult vita- és politikai röpirat-irodalmat, mely ha nem is okozta a forradalom kitörését, mindenesetre befolyásolta, akárcsak *Rousseau* és *Montesquieu* a francia forradalmat. Hogy *Franklin* két satyráját nem találjuk nála, azt már említettük, de még *Thomas Payne*, *Common Sense*-jéről sem hallunk semmit a forradalmi időszak leírásában, valamint az első congressusnak a királyhoz és Nagy-Britannia népéhez intézett memorandumok, vagy az országszerte felterjesztett resolútiók taglalását hiába keressük, sőt mi több, a *Declaration of Independence* tartalmát alig hogy jelzi, pedig abban teljes szabatsággal vannak tárgyalva a sérelmek s nem is közli a szövegét, csak a *Jefferson* fogalmazványának facsimilejét. Mindezen dolgok legtöbbször *Bryant and Gay* útján értesülünk, hol, mint említettük, a legtöbb resolúció és a függetlenségi nyilatkozat szó szerint is le vannak közölve.² Ezek pedig igen hozzájárulnak ahhoz, hogy az amerikai állápontra helyezkedhessünk. Éppen azért ezek egy részét *Wilson* jól bevált módszere szerint csak a lezajlott háború után és a III. kötetben, a *Háború és béke* közt című fejezetben említi meg, valamint az első és második congressus memorandumait és *Payne* *Common Sense*-t.

Az okot nem nagyon kell keresni. Ezek az okmányok, melyeknek hangja *Wilson* szerint is mérsékelt, méltányos, melyeknek argumentumai szinte megdönthetetlenek, éppen józan mérsékletük miatt nem illettek *Wilson* beállításához, mely szerint e forradalmat *Samuel* és *John Adams* uszító tevékenysége eredményezte s nagyon csökkentették volna állításának erejét. Már többször bemutatott módszere szerint átcsoportosítással segít magán s csak az átcsoportosításban kapjuk aztán a forradalom igazi képét. Ebben az esetben a már említett *Háború és béke*

¹ *Wilson*. II. 209. l.

² *Bryant*. III. 472., 477., 484. l.

czímű fejezetben, melyben áttekintést ad a forradalmi eseményekre — mely megjegyzendő, sokkal rendszeresebb, mint a forradalom tulajdonképeni tárgyalása — ezeket mondja (III., 22. l.): «Az ország közügyeit tehát épúgy, mint magát a forradalmat, nem a congressus auctoritásából vagy határozatai alapján vezették, hanem az egyes államok azon kevés vezető férfianak kiváló tevékenysége, vállalkozó szelleme és befolyása alapján, kik szívükön hordották az egységet és a harmonikus közös törekvést. A forradalmat, majdnem azt lehetne mondani, magánlevelezés segítette és vitte előbbre. azonkívül a meggyőződés impulzusa, az argumentumok kényszerítő ereje, az idők jelének világos *interpretatioja*, a *sohase fáradó meggyőzés, tervezés és simítás, egyengetés, mit az olyan emberek levelei nyújtottak, mint a milyen volt Washington, Knox, Hamilton, Henry, Franklin, Madison, Jefferson, Morris, a két Lee és a két Adams... Inkább ez, mintsem a formalis levelező bizottságok munkája élesztette az aktivitást és tette azt életképessé.»¹*

A patriotáknak ez a leírása bezzeg más, mint az, melyet a forradalom tárgyalásánál ad. Meglepetésünkre arról is tudomást szerzünk itt, hogy *Washington* is szerepelt nemcsak a háborúban, hanem az egész forradalmi mozgalomban és pedig ugyanabban a szerepkörben, melyet *Wilson* kizárólag az *Adamsék* részére sajátított ki. *Wilson* előadása nyomán szinte csodálatosnak tűnik, hogy *Washington* nevezték ki főparancsnoknak, mely csodálkozást *Wilson* kísérelő megjegyzése nem szüntet meg, midőn ezeket mondja, *Adamsékről* szólva: «Helyesebben választottak, mint sejtették. Nem kicsi dolog volt ilyen tekintélyes, tiszteletreméltó és művelt úri embert olyan hadsereg élén bírni, melyről ellenségeik azt vélték, hogy nem egyéb parasztszöndületnél és lázadók rakoncátlan gyülekezeténél.»²

Mintha csak vaktában találtak volna rá, vagy mintha *Adamsékat* pusztán a decorum vezette volna a választásnál!

¹ *Wilson*. III. 22. l.

² *Wilson*. II. 233. l.

Mily távol áll ez az appreciálás a többi történetírókétól, kik ugyancsak constatálják azt a körülményt, hogy *Washington* érdemeit nem is lehet a maga teljességében méltányolni! Mindenesetre Wilson azzal, hogy végre kénytelen volt *Washington*t a forradalmat előkészítő csoportba is mint vezető egyéniséget beilleszteni, mindenesetre rehabilitálta az egész pártot, melyet az imént tagjainak ellenszenves rajzolásával eléggé discreditált s egyszersmind meg is czáfolta saját magát, mert egy *Washington*, kinek egyéniségét a Nagy Képes Világtörténet joggal hasonlítja *Deák* Ferenczünkhöz és egy *Hamilton*, igenis tudják, «mily messzire vezetik őket», nem ugyan *Adams*ék, mint Wilson tanítja, hanem az események kényszere.

Mindenesetre feltűnő, hogy *Washington* nem tudja Wilson rhetorikájának csillogtatására bírni. De annál inkább az úgynevezett loyalisták, az elszakadás ellenzői. Az ő álláspontjukat ékes szavakkal méltányolja; ők az angol traditiót akarták tiszteletben tartani s bár nem kevésbé itélték el a parlament eljárását, nem akartak a forradalom «rút» útjára lépni. Megtudjuk, hogy ezek közt voltak a coloniák legrégebb, legtiszteltebb családjai s hogy mindenütt — *Virginia*t kivéve — a vezető familiák többsége az elszakadás ellen döntött. Wilson valóságos sirámokat zeng azon, hogy távozásukkal (*Canadá*ba) «a nyugodt méltóság, a törvény iránti érzék, a traditionalisan megállapított gondolkodás és cselekvési mód távozott a loyalistákkal az országból, úgyszinte a jó nevelés, a jó hírnév szeretete, a loyálisra és becsületességre kényszerítő osztályszellem korlátozó ereje költözött el a fellázadt államokkal s sajnálkozva említi, hogy szinte hazaárulóknak tekintették azokat, kik nem a szélsőségekhez csatlakoztak, végül pedig fájdalommal constatálja, hogy az a néhány még megmaradt előkelő férfiú vezető szerepét a forradalom alatt teljesen elvesztette, mert a forradalom alatt előtérbe nyomult közönséges, tanulatlan elem előtt kellett meghátrálnia.»²

¹ Cambridge. 146. l., 151. l., 155. l., 162. l., 165—167. l.

² Wilson. III. 24., 117. l.

Ez az egész részlet olyan, hogy méltán illenék a legconservativebb angol lord szájába. A legdemokratikusabb köztársaság elnökétől s különösen a világdemokratizálódást hirdető bajnoktól legalább is szokatlan e hang és demokratiszálendő országok számára nem nagyon csábítónak tűnteti fel Wilson az átalakulást ebben a leírásban.

Mig ezeket nagy részben a III. kötet első fejezetében (Háború és béke közt) a háború utáni anarchikus állapotok hatásosabb feltüntetésére közvetlenül ezek ecsetelésekor mondja el, addig ugyan e feldícsért loyalisták magatartásából származó bajokról a háború alatt, tömeges átpártolásokról, árulásokról nem igen hallunk. Wilson inkább kiemeli, hogy nem érdekből, hanem igaz ragaszkodásból «keresték fel Gage tábornok seregeit». Csak a «rendetlenség, zavar, ellenforradalom» iránti ellenszenv idegenítette el őket s «mélyen fájlalták a jóérzésű, tiszteletreméltó emberek», hogy a függetlenségi nyilatkozat az amerikai polgárok közt szakadást okozott.»¹ Mint említettük, a nagy bajokról nem hallunk, csak arról utólag, hogy a «nagy Washington a legelkeseredettebb szavakban tört ki ellenük». Még ő sem tudta megbocsátani azoknak, kik az egész vidéket, melyre hadserege lépett, intrikákkal és árulás veszedelmével töltötték meg, azon ügygyel szemben, melynek ő életét adta.»²

Ebben a megjegyzésben kettős célzatosságot találunk. Az egyik, hogy Washington se tudott szabadulni a *párt-szempontról*, tehát egyoldalúan ítélte meg a helyzetet, a másik az, hogy alkalmat vesz ott is arra, mint sok helyütt másutt is, ismételten rámutatni a loyalisták pártjának nagyságára, mit még azzal is támogat, hogy ezzel szemben nem tudja eléggé hangoztatni a forradalmi minoritást, úgy hogy tényleg azt kell kérdeznünk, vajon mégis miként kerülhetett tényleges háborúra a dolog, ha ennyire nem akarta az egész ország. A *Cambridge History* megállapításai aztán erre a kételyünkre is megadják a feleletet, kimutatván,

¹ Wilson. II. 206., 208., 248. l.

² Wilson. III. 28. l.

hogy a loyalisták a lakosságnak csak egyharmadát alkották.¹ Megint egy újabb téves alap, a honnan a háborús nehézségeket nézi, különösen azokat, melyek a hadviselés tartama alatt felmerültek. S ezzel már most a háború lezajlásának történetéhez jutottunk.

Az angol hadviselés kegyetlen módja a világtörténelemben eléggé ismeretes, éppen azért Wilson sem állithatja az ellenkezőt, de óvakodik határozottan elítélőleg nyilatkozni. Talán fel se tűnne ez a körülmény, ha nem volna megint kéznél *Bryant and Gay* könyve. Itt teljes világitásban tündökölnék az angolok. Többek közt arról értesülünk, hogy a háború elején hangulatkeltés céljából már akkor is mozgósították a sajtót hazug hírekkel, költött győzelmekkel tévesztve meg a világ közvéleményét.²

Úgy látszik, már akkor is azzal kezdték az ellenségeskedést, hogy nyílt városokat támadtak meg s *Bryant* különösen Falmouth megtámadásáról azt is elmondja, hogy ez volt Anglia hadüzenete Amerikának.³

Nem lehetne azt a sok nyílt város, védtelen falvak és major elleni támadást, melyekről *Bryant and Gay* emlékezik meg, mind felsorolni, de rá kell mutatnunk a hadifoglyokkal való bánásmódra, melynek kegyetlen voltát *Bryant* különösen kiemeli, mit azonban a *Cambridge*-ben s *Wilson*-nál nem találunk. *Bryant* egyenesen azt mondja, «hogy a foglyokkal való kegyetlenkedések hosszú időn át híresek voltak a kegyetlenkedések annaleiseiben.» Borzasztóan voltak elhelyezve, eledelük rettenetes volt s annyira nagy volt a halandóság, hogy 5000 fogoly közül 1500 halt meg, a többi alig élte túl a kiszabadulást. *Wilson* ezt mellőzi, de bezzeg a spanyol koncentrációs táborokon nem győz eléggé szörnyűködni.⁴

Az indiánokkal való szövetkezésről is értesülünk *Bryant and Gay* révén. Az egész felsőházi tárgyalás le van írva,

¹ Cambridge.

² *Bryant*. III. 146. l.

³ *Bryant and Gay*. III. 417. l.

⁴ *Bryant and Gay*. III. 537. l., 538–539. l.

melyből megtudjuk, hogy *Burgoyne* parancsnokló generális indítványozta s. a lordok pártolták, *Chatham* támadta s. Burke gúnyolta az indítványt. *Burke* anekdotáját is elmondja: «Tegyük fel, Tower Hillen zendülés volna. Mit tenne Ő felsége oroszánainak őrzője? Nem tárná ki röglön a ketreczeket s nem így szólna hozzájuk?: Szelid oroszánaim, emberséges medvéim, lágyszívű hyaenáim, előre! De esdve kérlek benneteket, mint keresztények és egy civilisált társadalom tagjai, vigyázzatok, ne hogy bántások embert, asszonyt vagy gyermeket.» *Jane Mc Cre* halálát is felhozza *Bryant*, ki e szövetség áldozata lett.¹ s az indiánokkal szinte versenyző kegyetlenkedést pl. Fort Guswold körül²

Még közvetlenül a békekötés után is folyt az indiánok uszítása az amerikai telepesek ellen, a britek által jogtalanul megszállva tartott végvárak területéről, azon az alapon, hogy elhitették az indiánokkal, hogy az amerikaiaknak nem volt jussuk az Ohio vidékéhez. 1794-ből pedig kiválóan kegyetlen cselekedetet jegyez fel *Bryant*. Midőn *St. Clair* amerikai tábornok az indiánok ellen vonult, megvertett a túlsúlyban levő ellenségtől, mely elvonult egy időre, de csakhamar visszatért, hogy elpusztítsák a megsebesülteket s a halottak skalpját vegyék. «*Harczközben brit katonatiszteket teljes parádében lehetett a harczmezőn látni, kik azért jöttek, hogy vad barátjaik vitéz tetteit szemléljék. Ugyancsak brit tisztek, kiknek fénye egyenruhái feltűntek a harcztéren.* Fort Recovery megtámadására buzdítottak egy nagy csapat indiánt.»³

Neumann ugyanily részletességgel és felháborodással tárgyalja e themát, de még az angol érzésű *Cambridge History* sem kerüli. *Burgoyne* iránt bizonyos sajnálkozást igyekszik kelteni, rámutatva az indián szövetség sok hátrányára, de különben a megtörtént kegyetlenkedéseket élesen elítéli és az ame-

¹ *Bryant and Gay*. III. 569. l.

² *C. o.* III. 69. l.

³ *Bryant and Gay*. IV. 112. l., 116. l.

rikaiak felháborodását természetesnek találja, sőt kijelenti, hogy egyenesen a brit fegyelmezetlenség és durvaság, fosztogatás, rablás tette lehetővé többek közt. hogy New-Jersey (mely eredetileg loyalista volt). érzelmei ellenségessé váltak és az uralmat *Washington* kezébe juttatta.¹ *Green* se mellőzi hallgatással az indián szövetség barbár voltát, melynek hatásaként látja a kegyetlen hadviselést az angolok közt. «Anglia hangulata, mely a háborúnak az ő határaitól való elvonulása után közönyössé vált, újra felizgult, midőn az indiánok betöréseiről és kegyetlenkedéseiről értesült, kiket *Burgoyne* seregében alkalmazott.»²

Wilsonnál az elvi álláspont az indián szövetségnél még csak nincs is érintve, csak *Burgoyne* nehézségeire van tekintettel. ki igyekezett őket féken tartani, mire csak azt érte el, hogy őt magát cserbenhagyták.³

Különben csak úgy futólag tudjuk meg, hogy a vörösbőrűeket toborzották, mert «az indiánok *Royal Green* nevű ezrede képezte *St. Leger* haderőit.» Wilson azonfelül azt állítja: «valamint voltak fehér loyalisták, úgy vörösbőrűek is voltak...» Tehát azt akarja ebből insinuálni, hogy önként csatlakoztak s hogy bizonyára voltak vörösbőrű whigek is s bár a történelem folyamán ezekkel nem találkozunk, de annyit Wilson is elárul, hogy «az amerikaiak is szorongatott helyzetben voltak. Nekik nemesak a brit seregeket kellett sakkban tartani, de védeni kellett a nyugati határt a toryk és vörösbőrűek ellen.»⁴

Wilsonnál a brit hadviselést határozottan elítélő megjegyzést csak egyet találunk: «A brit megszállás, a milyen rövid volt is, New-York és Jersey tartományokat olyan tapasztalatoknak vetette alá, mint a minőkben egy ellenséges katonasággal előzőnlött országnak van része, hol a katonaságnak a győző minden szabadossága engedélyezve volt.

¹ Cambridge. 214., 220—221. l.

² Green. IV. 1704. l.

³ Wilson. II. 272. l.

⁴ U. o. II. 275., II. 292—93. l.

A brit parancsnokok eltúrték, hogy embereik fosztogassanak, asszonyokat megbecstelenítsenek tetszés szerint.» Ezzel a loyalistákat is elidegenítették.¹

Egyszóval sem indiánokkal nem szövetkeztek, sem nem kegyetlenkedtek az angolok Wilson szemében. Ez végre nem annyira lényeges, de mindenesetre megütközéssel fogadhatjuk azt, hogy Wilson az amerikaiak győzelmét nem *Washington* ügyes vezetésének, sem az amerikaiak ujonczlétükre bátor magatartásuknak tulajdonítja, hanem a brit generálisok nemtörődömségének, hanyagságának, egyenetlenkedésüknek s csak utolsósorban a francia segítségnek.²

Bizonyára részben ezek a körülmények is hozzájárultak, de azért Washington leleményességét, súlyos viszonyok közt való lélekjelenlétét s különösen a hadsereg élelmezése körüli nehézségek közt tanúsított kitartását annyira semmibe sem venni, mint Wilson, már szinte túlmegy azon a most divó történetírásmódon, melylyel a nemzeti hősoket kisebbitik. Tagadhatatlan, hogy a *Cambridge* is rámutat *Howe* generális tétlenségére, de nem általánosít, hanem ez egyet az amerikaiak pártján állónak mutatja be.³

Érdekes különben a *Gambridge history* és Wilsont még a hadseregek jellemzésében összehasonlítani. A *Cambridge history*, mint láttuk *Howe* generális jellemzésében is igyekszik azon, hogy a brit sereg vereségét kevésbbé szégyenletesnek tüntesse fel. Wilson pedig azon igyekszik, hogy az amerikai sereg győzelmét még csak nem is a saját és szövetségeseinek érdeméül tudja be. A *Cambridge history* arról értesít, hogy a britek már csak azért sem győzhették le Amerikát, mert olyan sereggel állottak szemben, melynek nem volt szüksége tápvonalra, basisra, hanem az illető helyi parancsra, mindenünnen özönlöttek a harcosok.⁴ A *Cambridge* állítása szerint az amerikai rekruták seregesen növel-

¹ Wilson. II. 264. l.

² U. o. II. 268., III. i. l.

³ Cambridge. 211. l.

⁴ Cambridge. 215—6. l.

ték haderejüket s majdnem mindig túlerőben volt az amerikai sereg az angolall szemben.¹

Wilsonnál az ellenkezőjét halljuk; úgy tűnik föl nekünk, mintha az amerikai hadsereg a sok desertálástól már nem is létezett volna, s az angol hadsereg zömét amerikaiak tették volna ki. Hiszen ha itt is azért szerepelne a beállítás, hogy az amerikaiak győzelmét fényesebbnek tüntesse fel, megbocsátanók az amerikai *hazafinak* a *historikus* téves információit. De hiszen Wilson szerint a végleges győzelem az amerikaiaknak tulajdonképen csak az angolok nagylelkűsége révén jutott osztályrészül, (tehát nemcsak az angol generálisok tétlensége által) mert Anglia, bár diktálhatta volna a békét, már megúnta a háborút. Wilson szóról-szóra ezeket mondja a III. köt. 12—14. lapjain, azaz nem a háborúval közvetlenül kapcsolatosan; ott a győzelmeket regisztrálja mert nem tehet egyebet, hanem a Háború és béke közt című fejezetben: «*Washington* jelenleg (azaz 1781-ben nagy győzelmei után) szinte lehetetlennek tartotta a külső látszatot fentartani s jól tudta, hogy a britek előtt gyengesége ép oly ismeretes, mint saját maga előtt. . . *Clinton* azt izente a minisztereknek odahaza, hogy ha csak legalább 10.000 embert küldenének, jót állana az ország leigázásáért. *Rodney* (admirális) ugyanis a partokat megtisztította a franciaíktól és nem volt semmi mi megakadályozza, hogy új seregeket és felszereléseket oly sietősen küldjenek, a mennyire csak óhajtják — csak épen a miniszterek békevágya volt az akadály, mit *Washington* szinte alig tudott elhinni. . . Tény az, hogy Anglia *megunta* a természetellenes ügyet; a képviselőház a háború ellen nyilatkozott.»²

Mert tudnunk kell Wilson szavai nyomán: hogy «Franciaország és Spanyolország csak a csődjüket tették teljessé a háború által. Anglia hitele szilárd volt. Anglia megengedhette volna magának, hogy folytassa a háborút; a másik két ország nem tudta volna. Épen csak feltételek

¹ U. o. 224. l.

² Wilson. III. 12—14. l.

dolga volt az egész. *Anglia majdnem diktálhatta őket . . . A béke Washingtonnak úgy tűnhetett fel, mint valami gondviselés szerű jótétemény, nem pedig mint olyasvalami, mit döntő győzelemmel szolgált meg.*¹

Tegyük fel hogy az amerikaiak győzelmei Trenton, Brandiwine, Saratoga s végül az angol generális, *Cornwallis* capitulációja Yorktownban csak úgynevezett taktikai sikerek lettek volna, még akkor is. Anglia nem volt abban a helyzetben, hogy a háborút folytassa, s hogy a feltételeket diktálja. Hiszen maga Wilson is egyizben (III. 2. l.) kijelenti: »Angliára nézve parancsoló szükség volt, hogy az amerikai háború véget érjen. Körül volt fogva. Franciaország és Spanyolország a colóniák lázadását alkalmul használták, hogy megtámadják Angliát, nem azért, mert Amerikát szerették, vagy rokonszenveztek azzal a szabadsággal, melyért Amerika küzdött, de azért, mert az Angliát fenyegető veszedelemet teljessé akarták tenni.»²

De aztán még sem ez volt az oka, hogy Anglia a háborút befejezni kívánta hanem az, hogy «Lord North már rég elvesztette a kedvét ettől az ügytől», s végül a ház mégis úgy határozott, hogy «egy offensiv háború folytatása, a jelen körülmények közt eszköz volna ezen ország gyengítésére európai ellenségeivel szemben s arra vezetne, hogy fokozza azt a kölcsönös ellenségeskedést, mely úgy Nagy-Britannia, mint Amerikára nézve olyan végzetes».³

S itt aztán Wilson is kénytelen levonni a következtetést, hogy «a kormány vezetői Angliában kétség kívül kezdtek világosan észrevenni mennyire lehetetlen Amerikát meghódítani, most hogy a két ország közt az elidegenülés tökéletessé vált (Wilson nem mond ellenséges érzületet, mint az angol parlamenti határozat) és azt találták, hogy az alávetés és alkalmazkodás gondolata ki van zárva, Generálisokat ritkán verték meg úgy, mint itt».⁴

¹ Wilson III. 11—12. l.

² Wilson. III. 2. l.

³ Wilson III. 8.

⁴ Wilson III. 13. l.

Tehát megint az a Wilson-féle ingadozás! megverték az angolokat — nem verték meg őket. Washington győzött — s még se győzött. Mindenesetre eredeti felfogás, hogy Anglia nagylelkűsége juttatta Amerikát olyan békéhez, mely úgyszólván mind annaka birtokába helyezte, amiért harczolt s azonkívül területét a Mississippiig terjesztette ki. Ez a «nagylelkűség» azonban a *Cambridge historyban* épen csak egy «nem szégyenletes békére» zsugorodik. «A brit imperium soha sem volt oly közel az összeomláshoz, mint 1782-ben (1781-ben *Cornwallis* Amerikában capitulált), s csakis *Rodney* admirális győzelme Nyugat-Indiában és Gibraltar sikeres védelme *Elliot* tábornok vezetése alatt mentette meg úgy a helyzetet, hogy egy *nem szégyenletes békére nyílt remény.*» S minthogy Anglia 1780 óta Hollandiával is háborúba keveredett, tehát nem csoda, hogy az ellene szövetszövetkezett Európa nyomása alatt nem bír megküzdeni Amerikával.¹

De hiszen nem kellene a *Cambridge history* bizonyosságai, ott van maga a békekötés, melyben Franciaország visszanyerte jogát Dunkirk megerősítésére, mit az utrechti békében elvesztett, továbbá Spanyolország visszanyerte Minorcát és Amerikában Floridát, s néhány cserét eszközöltek Nyugat-Indiában, Afrikában és Kelet-Indiában. Nem valószínű, hogy Anglia például Minorca visszaadását mint *feltételt diktálta volna*, ha csakugyan diktálhatta volna a feltételeket. Tény az, hogy *Green* is azzal vigasztalja retrospectíve az angol népet, mely e veszteségeket mélyen fájlalta, hogy nem azon kellene búsulnia mit elvesztett, hanem annak örülnie, mit megtartott. (IV 1717. l.)

Az amerikai polgárháború.

Történelmi művében Wilsonra, az absolut rideg tengeri jog hirdetőjére alig ismerhetünk rá; az események vázolása épen arra nyújt módot, hogy az elnök ur szokatlan enyhességét ismerjük meg.

¹ Cambridge 231—232. l., 234. l.

Ilyen módot szolgáltat az amerikai polgárháborúnak két eseménye, az úgynevezett *Trent* affaire és az *Alabama* ügy. Mint ismeretes az Egyesült-Államok területének körülbelül egész déli részén a rabszolgaság intézményszerűen volt az államok alkotmányába illesztve, az 1787-ik alkotmány alapján, mely a rabszolgaságot mint az egyes államok belügyét a federalis kormányhatalom köréből kivette. Az idők folyamán ez intézmény ellen mind nagyobb ellenvetések támadtak, s mind erősebb lett a tendentia az új államok alkotmányainak felállításánál ez intézményt kiküszöbölni. Ennek a törekvésnek természetesen a Dél teljes erővel ellentállt, s sikerült is eddigi politikai befolyásánál fogva a szabad és a rabszolga intézményű államok közt az egyensúlyt megővni. Végre azonban a gazdasági s egyéb politikai viszonyok a rabszolgaság elleni pártok közül a republikánus pártot juttatta a hatalomra, s így *Lincoln* Ábrahám elnök megválasztásával a Dél politikai befolyásának végét s a rabszolgaintézményt, melytől pedig véleményük szerint existenciájuk függött, veszélyeztetve látták. Ezért a Déli államok feljogosítva érezték magukat arra, hogy egy olyan szövetségből, melybe szabad akarattal léptek, s mely létfeltételeiknek többé nem felel meg, kiváljanak s egy Confederatióban egyesüljenek. Ezt az eljárást azonban az elnök és az északi államok lázadásnak minősítették s így fegyveres erővel akarták az elszakadást megakadályozni, illetve a confederált államokat a visszatérésre kényszeríteni.

A szakadás hírére Anglia semlegességet proclamált és elismerte a Confederatiót hadviselőfélnek. Közvetlenül az első fegyveres összeütközés után a Dél követeket küldött Angliába és Franciaországba, melyekről tudták, hogy a Déllel rokonszenveznek. E követek Havannába utazván, ott egy *Trent* nevű angol hajóra szálltak, hogy Európába jussanak, azonban az *Unio San Jacinto* hajójának kapitánya, *Wilkes* őket elfogta a *Trent* hajón és Bostonba kísérte, nem lévén neki elégséges embere, hogy az egész hajót, a nemzetközi jognak megfelelőleg zsákmányul ejtse. Az Egyesült-Államok congressusa *Wilkes* kapitánynak ezért köszönetet

szavazott, az idegen hatalmak azonban Washingtonban tiltakoztak a követek elfogatása ellen, mire *Lincoln* elnök Anglia különösen erélyes fellépésére a követeket csakugyan kiadta.

Az *Alabama* pedig a Déliek egy kalózhajója volt, mely Angliában épült, álnév alatt és tévutakon indult tengerre, s az Uniohoz tartozó kereskedőhajók közt, a semleges zászló visszaélésével rengeteg pusztításokat okozott, a miért is 1872-ben Anglia, a genfi döntő bíróság határozata alapján nagy kártérítést volt kénytelen fizetni Amerikának.

Ez a *Trent* és *Alabama* ügy minden Lexikonban megtalálható hiteles története. Már e két száraz adatsorozatból is kitűnik, hogy Anglia határozottan a Dél pártján volt. Anglia szerepének bemutatására *Mc Carthy* történetét szemeljük ki, tehát angol történetíró művét, (kinek épen történeti műve élethossziglani kormánysegélyt juttatott) hogy Wilson állásfoglalásának különösvolta minél jobban szembetűnjék. *Mc Carthy* Anglia története korunkban cz. művének II. 448—504. lapján tárgyalja ez eseményeket, különösen pedig az angol havgulatnak és az angol politikai magatartásnak igen kimerítő képét adja. Megtudjuk tőle, hogy Angliában a háborút a legnagyobb közönnyel kísérték, s hogy eltérően Franciaországtól, a vezető osztályok határozottan a Dél pártján voltak. Érdekes a *Trent*-ügy körüli izgalomnak leírása, Lord Palmerston fegyvercsörtetése, a mennyiben ez ügyből kifolyólag Canadában háborús intézkedéseket rendel el. Komikus incidenst hoz fel ezzel kapcsolatban *Bryant and Gay*. Midőn az amerikai invasióra szánt csapatok Canadában partra akartak szállni, küldt, hogy a kikötők mind be voltak fagyva, s így engedélyt kellett kérniök arra, hogy e csapatokat *amerikai* területen át szállítsák Canadába, mely engedély megadatott.¹

Mc Carthy a nagy izgalmat feleslegesnek tartja, kimutatván, hogy midőn az északiak *Slidell* és *Mason*t elfogták, nem tettek mást, mint a mit Anglia éveken át cselekedett

¹ *Bryant and Gay*. IV. 460. 1.

az amerikai hajókkal, a miért 1812-ben ki is tört a háború Amerikával. Azt is elmondja *Mc Carthy*, hogy *Lincoln* elnök nyilatkozata, melyben *Wilkes* kapitányt desavouálta, később került nyilvánosságra (különös, hogy Angliában ilyen fontos okiratok mi sokszor szenvednek késedelmet!) s így Anglia azt az impressiót nyerte, hogy *Lincoln* csak a fenyegetésnek engedett, miáltal az angol közvélemény elmérgesedett. Az amerikaiak neheztelésére is rámutat, mit a hangos fégyvercsörtetés miatt éreztek. Felhossa *Dr. Draper* az amerikai polgárháború történetírójának nyilatkozatát is, melyben már akkor hangoztatta, hogy Angliának nagyobb szolgálatot tenne az Amerikával való barátság, mint bármely más európai szövetség.

Az *Alabama* ügyével kapcsolatban *Mc Carthy* kategorikusan megállapítja, hogy Anglia tényleg megsértette az általa hirdetett semlegességet, mert a hajó legénysége is angol volt, tüzérei is angolok, sokan a királyi tengerészet tartalékához tartozók, tehát angol zsoldot élveztek; angol lobogó alatt hajózott, s a déli conföderáció kikötőjében nem is volt egyszer sem. Harcolni nem igen harcolt, de alattomos módon, semleges lobogójával ejtette zsákmányul az Unió hajóit, melyeket elégetett. Az *Alabama* kapitányát Angliában ezért nagyon ünnepelték. Egyszóval a legnyitabb pártállás bizonyítéka angol részről a conföderáció javára. Azután értesülünk azokról a manoeuvrekról, melyekkel a «Times» félrevezette a közvéleményt a Dél javára, győzelmeiket nagyította, vereségeiket palástolta, egyszóval már akkor is a mai eszközökkel dolgoztak. *Mc Carthy* mindezt természetesnek találja, csak az Alabama körüli tiltakozásoknak figyelmen kívül hagyását rója fel a kormány bűnéül.

Szóról-szóra pedig így végzi: (504. l.) De a részreghajlatlan történet valószínűen az alól a vád alól is fölfogja menteni e kormányt, hogy miért érezte magát felbátorítva e közönyösségre a midőn számításba veszi azt az általános meggyőződést, hogy az Unio felbomlóban van és hogy az Észak immár nem féltme» hatalmasság.» (Igazi angol álláspont.)

Tehát mindezekből kétséget kizáróan kiviláglik, hogy Anglia közvéleménye, sőt kormánya is, a *világzabadság bajnokai*, a rabszolgatartók pártján voltak, és ezt a pártállásukat egyáltalában nem titkolták, sőt nyomatékosan hangoztatták is. Ugyanígy értesülünk *Bryant and Gay* könyvéből, ki még a bevezetésben is felhossa a britek akkori reményét, hogy az «Unio minél előbb darabokra szakad», mint mindig az emberiség javára hivatkozva¹ s a Cambridge is ez értelemben adja elő a dolgokat.²

Nos hát Wilsonból mindezen történeésekről ez éles, heves, szinte szenvedélyes érzelmekről az óceánon innen és túl, még csak nem is sejtünk semmit. Az Angliában uralkodó érzelmekről külön még csak meg se emlékszik, csak en bloc beszél az idegen nemzetek állásfoglalásáról a háborúval szemben.

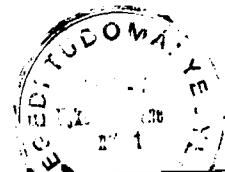
«Nyilvánvalóvá vált, hogy a federalis kormány nem várhat rokonszenvet az óceántúlról, a secessio megakadályozása ügyében. Az idegen kormányok sympathiája, ha ez aggodalmas ügy első éveinek eseményei tanúvallomásoknak tekintendők, a Dél és nem az Észak felé szállt. Valószínűen nyugodtan néznének akármilyen háborús vagy desintegrációs folyamatot, mely az óriási köztársaság hatalmát szétforgácsolná . . . A Déli kikötők blockálása azonfelül csapás volt a nyereséges kereskedelemre, melyben nem egy közülök érdekelve volt.»³

Tehát látjuk, Wilson gondosan kerül minden közelebbi meghatározást az idegen, Déllel sympathisáló hatalmakra vonatkozólag, ha már a sympathia tényét el nem hallgathatja. Ép úgy kénytelen tudomásul venni azt is, hogy Franciaország és Anglia (Wilsonnál ebben a sorrendben) azzal, hogy semlegességi nyilatkozatot bocsátottak ki, a Délieknek internationális jogokat biztosítottak s azt is kénytelen felhozni, hogy «egy csunya incidens egy pillanatra Angliával való háborúval fenyeget». Sőt azt se tagadhatja, hogy «Ang-

¹ Bryant and Gar. I. 5—6. Preface IV. 461. 1.

² Cambridge 469—170. I. 551—552. I. 565—566. I. 567. I. 636. 1.

³ Wilson IV. 216. 1.

liában a legelőkelőbb osztályok közismerten a Déllal tartottak» s erre támaszkodva küldte el a Dél két követét. Ennek az esetnek előadásánál azonban nem panaszkodhatunk azon, hogy Wilson nem objective adja elő őket. Sőt még az internacionális jog magyarázatába is belefog, s nem győzi eléggé sérelmesnek feltüntetni az *Unio* eljárását; mert hiszen *semleges* hajón történt az elfogatás. (Ime ránk, a háborús világ e részének olvasójára újabb meglepetés. Tán Archibald ujságíró német hajón utazott, hogy Anglia a nemzetközi jog e helyt oly szigorú magyarázójának tiltakozása nélkül foghatta el?)¹

Minthogy a *Trent*-ügyben Angliának volt igaza, tehát Wilson nem tartja szükségesnek, hogy a tényállás után ne mindjárt adja le rosszálló ítéletét. Már az *Alabama* ügy más elbírásban részesül, mi természetesen bennünket már nem lephet meg, s ezért nem is keressük az Alabama megemlítését a háborúval kapcsolatos események közt. Hiában is keresnök. Itt egyelőre csak ennyit olvashatunk: «Confederált kalózhajók és cirkálók. többnyire *idegen kikötőkben felszerelve*, be és kifutottak a blokált kikötőkben, s bámulatos *merészséggel* uralkodtak a tengerek felett, akárcsak mint a függetlenségi háború idején.» Csak egyszer említi meg Angliát mint munició szállítót: «Mielőtt a zárlat² teljes volt nagymennyiségű fegyver és municiókészletet kaptak (a confederáltak) Angliától.»

Azok után, miket *Mc Carthy*től hallottunk, e kalózhajók *merészségét* inkább alattomos ravaszságnak minősítenők!²

Az *Alabama* hőstetteit természetesen hosszú tapasztalataink alapján csak a következő, V. kötetben kereshetjük és meg is találjuk.

Itt megemlékszik végre Wilson az esetről, a genfi döntő bírósággal kapcsolatban. A tényállást constatálva, hogy angol hajógyárakból, angol fegyverekkel és felszereléssel vásároltak, s tisztjeik az angol bankból nyerték fizetésüket, (*Mc Car-*

¹ Wilson IV. 216. l.

² Wilson IV. 240—296. l.

thy azt mondja, hogy *angol* tisztek voltak.) így folytatja: «Az angol kormány elismerte, hogy kötelezve van alattvalóinak olyan ellenségek segítésére és felfegyverzésére irányuló nyílt törekvését megakadályozni, mely ellenség egy Angliával békében élő nemzettel van háborúban, de nem tekintetheti magát kötelezettnek, a mint az U. S. kormánya igényli, hogy minden gyanús esetet ez ügyben megvitasson, és visszatartóztasson hajókat azon feltevés alapján, hogy ezek olyan használatra vannak szánva, mely a kormány semlegességével nem megegyező.»¹

Különben pedig Wilson az egész esetet en bagatelle kezeli: «Bár *lokális vihar* volt, azért a háború mégis internationális zavarokat teremtett... És Anglia és az Egyesült-Államok közt *félreértéseket* okozott».² Mert most sül ki tulajdonképen: «A legtöbb confederált kalózhajó és gyors-czirkáló, melyek az Egyesült-Államok kereskedelmét *kijátsozták* a háború első éveiben, angol hajógyárakban épültek és angol kikötőkből származtak». Elmondja Wilson, hogy a washingtoni kormány tiltakozott, figyelmeztette az angol kormányt a hajók rendeltetésére, s miután nem történt semmi, az amerikai kormány «ezt a lassú és közönyös eljárást az előterjesztett esetekben csakis a confederált államok iránt nyilvánvaló barátságnak, vagy legalább is jóakarátú semlegességnek tulajdoníthatja». Wilson ezt a bizonyos mértékben elítélő nyilatkozatot, mint a kormánytól eredőt adja elő, saját megjegyzéssel nem kíséri.³

S hogy magával Amerikával szemben milyen objektiv tud lenni, bizonyítja a hadviselés módjának kritizálása, melyben *Shermant*, az északi államok kiváló, de nyers generálisát, ugyanazokért gáncsolja, mint a mikért ugyan e hadviselési mód alkalmazásáért, az 1813—15-iki háború alkalmával a brit generálist *nem* gáncsolta. Mig az említett háború alkalmával egy szava se volt az angolok bánásmódjáról a hadifoglyokkal, addig úgy az Észak, mint

¹ Wilson V. 67. l.

² Wilson, V., 67. l.

³ U. o., V., 69. l. V., 72. l.

a Dél megkapja a maga dorgálását ugyan ez ügyben, s itt már nem fukarkodik a szókkal a nyomor festésében.¹

De persze mindez nem változtat azon a tényen, hogy Anglia rabszolgatartó államok pártján volt, s Wilson egy hatalmas erőfeszítéssel ezt az odiumot is le akarja venni Angliáról, midőn *Lincoln* Ábrahámról, a rabszolga-emancipatio kibocsátójáról, ezeket írja: Lincoln, miután a háború hosszú ideig az északiakra balsikerekkel járt, «teljességgel átlátta, mily kínos volt akár az otthoni vélemény irányítására, akár az óceántúli vélemény irányítására nézve, hogy nem volt szebb, magasztosabb politikájuk, mint a hódítás és leigázás politikája. Szükséges volt, hogy a Délre morális hátrányt gördítsenek az által, hogy a szabadságukért küzdő államok elleni háborút átalakítsák olyan háborúvá, mely a rabszolgaság fentartása és kiterjesztése érdekében küzdő államok ellen irányul, azaz nyíltan az emancipatiót kell a küzdelem motivumává tenni. Mihelyt a háború a rabszolgaság elleni küzdelemmé válik, remélhető, hogy a világ erkölcsi, nem pedig politikai háborúnak fogja látni».² . . .

Ime, megint egy leleplezés. Ennyire objectiv tud lenni Wilson Amerikával szemben. Együttal azonban azt is elárulja, milyen kitűnő szolgálatot tehetnek háborúban a jól megválasztott, üres jelszók, mint emberi szabadság, világ szabadság, önrendelkezési jog szavai. Ezenkívül pedig újra bebizonyítja az évszámok hiányának előnyeit. Wilson előadásából azt olvasná ki az ember, hogy csak a háború vége felé adták ki a proclamatiót. De ez nem egészen így van. A *Cambridge History* kronologiai táblázata többek közt ezeket mondja: 1861. A polgárháború első összecsapása. 1862. Proclamatio az emancipatióról. 1863. Lee (confederalt generalis) megszállja Pennsylvaniát s még több győzelem van felsorolva. 1864-ben még Washingtont fenyegetik a confederált seregek s csak ezentúl következnek a federalis győzelmek, melyek 1865-ben Richmond elestével és Lee capitulációjával végződnek. De mindez hiszen mellékes, az is, hogy a déliek igenis

¹ Wilson, IV., 257. l. IV., 307. l.

² Wilson, IV., 231. l.

a rabszolgaság kiterjesztése miatt ragadtak fegyvert, a fő csak az, hogy — Wilson szerint — az angolok a délieket nem mint rabszolgatartókat, hanem csak mint szabadságukat, önrendelkezési jogukat védő államokat pártolták s csak véletlen, hogy a pamuttermelés éppen a déli államokban volt honos.

Az amerikai imperializmus.

Mielőtt fejtegetéseinket lezárnók, nem állhatjuk meg, hogy Amerika imperialismusát is szóba ne hozzuk. A *Cambridge History* előszavában megelégedéssel állapítja meg», hogy Amerika is beállt az európai nemzetek versenyébe, s hogy a legújabb időkben, transatlantikus birtokainak megszerzése által és külföldi messzenyúló érdekeinek felismerése által elhagyta eddigi elszigetelt politikáját, s végleg, mert kikerülhetetlen volt, elfoglalta helyét a világ nagyhatalmasságai között.»¹

Ha az imperializmust csak mint transatlantikus gyarmatok megszerzésére irányuló törekvést értelmezzük, akkor Amerika csakugyan a legeslegújabb időkben lépett az imperializmus ösvényére. De az imperializmus módszerei, értve azalatt az annexiókra vagy a háborúra való alapok és ürügyek keresését és fellelését, már régen, az amerikai expansió politikája legelső éveitől fogva sem voltak ismeretlenek az amerikaiak előtt.

«1810-ben Madison birtokba vette Nyugat-Floridát azzal az ürüggyel, hogy az eredetileg Louisiana területéhez tartozik, mely 1803-ban az Egyesült-Államok tulajdonába került.»² Tényleg Nyugat-Florida spanyol birtok volt s csak a napoleoni háborúk tették lehetővé, hogy Spanyolországgal szemben aggressive léphettek fel s 1816-ban a Semnolokkal való háborúban *Jackson* generalis az indianokat spanyol Floridába üldözte s ott két erődöt elfoglalt,³ két angol kémet kivégeztetett, mire a *Monroe* cabinet megbotránkozott.

¹ Cambridge VI. I. Preface.

² Wilson, III. 255-256. I.

³ U. o.

Jackson ellen vizsgálatot indítottak, mely azonban felmentésével végződött azon az alapon, hogy ő Spanyolországban oly rendőri feladatot teljesített, melyet Spanyolország végezni nem volt hajlandó.¹ *Bryant & Gay* egyenesen azt állítja, hogy *Jackson* elnöki megbízást kapott a várak elfoglalására, tehát Amerika ürügyekkel dolgozott már akkor is.² Végeredményben Spanyolország Floridát 5 millió dollárért átengedte, ennek fejében az Egyesült-Államok «lemondanak Texas területre formált minden jogcímről, a hol pedig birtoklási jogcímük sokkal alaposabb volt, mint Floridában.»³

Ez a szerződés azonban nem akadályozta meg azt, hogy 1844-ben a demokratikus conventio (első jelölő bizottság), «mely merészebb és őszintébb volt, mint a whig conventio. kereken *Oregon reoccupatiója és Texas reannexiója mellett ne nyilatkozzék*»⁴ (declared flatly for the «reoccupation of Oregon and the reannexation of Texas»). Az elnökválasztás ez alapon indult meg, s *Polk* lett elnök. Ismeretes, hogy Louisianának azon része, mely Texas név alatt a fenti szerződés révén Spanyolország birtokába került, 1821-ben, midőn Mexico függetlenítette magát, e területhez csatoltatott. Az Egyesült-Államok ismételten meg akarták venni, de Mexico nem adta el. Mindazonáltal ide is az Egyesült-Államok déli részeiből tömegesen vándoroltak át, s mind növekedő számmal autonómiát vívtak ki 1836-ban, a mexicói kormány ellenére is. Ekkor *Santa Anna* ragadta magához a Mexico feletti diktátorságot, és Texas elszakadt Mexicotól, Houston, amerikai generalis alatt fegyveresen küzdvén ki függetlenségét, melyet Európa is elismert. Csakhamar Texas az Egyesült-Államok Uniójába felvételért folyamodott s *Polk* elnöklete alatt ez a *reannexio* 1845-ben megtörtént, Oregon pedig Angliával közösen szállták meg. Texas annexiójával meg nem ért véget az ügy. Határait még csak a jövőben

¹ Wilson, III.

² Bryant & Gay.

³ Wilson, II. 258. l.

⁴ Wilson. IV. 110. l.

kellett volna megállapítani, de az elnök a congressus tudta nélkül utasította *Taylor* generálist, hogy foglalja el és védje meg *Texast addig a határig, a meddig texasiak laknak*, s ezen utasítás alapján *Taylor* az Uncas folyóig vonult, melyen túl a texasi jurisdicció soha nem is terjedt; 1846-ban, kormányának rendelete folytán átlépett e folyón s Matamorosnál, mexicói területen állott, majd pedig tovább vonult a Rio Grande-ig és itt tábort ütve Brow erődöt építette. és Matamoros mexicói város főterén katonáit gyakoroltatta. A mexicóiak felszólították *Taylor*t, hogy vonuljon vissza, mit ez megtagadott s azonfelül dragoныosokat küldött portyázásra, kiket a mexicóiak megsemmisítettek, április 23-án.

«*Mexico*» — mondta Polk elnök a congressusnak, mialatt pedig más hírei, mint a 23-iki megsemmisítés, nem voltak — «*Mexico* átlépte az Egyesült-Államok határait. és amerikai vért ontott amerikai talajon. Háborús állapot áll fenn Mexico saját cselekedetei következtében.» E szavak idézése után Wilson ezeket mondja:

«Az elnök teljes felelősséget vállalt ezért. Háborús állapot csakugyan volt, — de kinek ténykedéséből, azt a congressusnak már nem volt szabad kutatnia. Nem maradt más hátra, mint megszavazni a szükségleteket és ujonczokat; azonkívül egy formális háborús-üzenet határozott el 1846 május 13-án, még mielőtt tényleges ütközetekről szóló hírek a Rio Grande partjáról a fővárosba érkeztek volna.»¹

«Időközben a washingtoni kormány a háború *czélját és jelentőségét minden várakozáson túl bővítette*. 1846—7. években nem csak biztosította az Unio számára a vitás területet, melyet Texas igényelt, de az egész vidéket a Pacific lejtős partján Oregonon túl a Gila-River-ig, mire az Egyesült-Államoknak *a legcsekélyebb joga se lehetett, a hódítás jogát kivéve.*» S a háború — folytatja Wilson, — «minden menthetetlen aggressivitásával és briliáns hadviselésével, befejeztetett a Guadalupe-Hidalgoi szerződéssel (1848), mely

¹ Wilson. IV. 118.

által Mexico a Rio-Grandet elismerte mint Texas határvonalát és Új-Mexicót és Californiát, melyet az Egyesült-Államok fegyveres erővel foglaltak el átengedték, ezért az elfoglalt és átengedett területért az Unio 15 millió dollárt fizetett.»¹

Az itt felsorolt szerzeményeket, valamint a tervezett Cuba annexiot, az Alaska vásárt, az összes történetírók. Wilson is, a rabszolga-terület kibővítésére szolgáló törekvés eredményének tüntetik fel.² Akárhogy is van, a módszerek, melyekkel ez expansiós politikát foganatosították, veszedelmesen hasonlítanak az imperialismust jellemző eljárásokhoz. Még a *Monroe* doctrina se ment ez imperialista allure-öktől, legalább Wilson beállításában, ki «bizonyos dramatikus következetességet» lát abban a kapcsolatban, melybe Alaska megvásárlása az oroszoktól, és a francziák «kényszerű» visszavonulása egymással került. «Együvé valók, mint a *Monroe*-doctrina logikus következménye, melynek megvallott-czélja, hogy az amerikai földrészeket európai monarchiák ellenőrzésétől szabadon tartásák.» Minthogy pedig e doctrina következménye volt az Alaska-vásár, s viszont ez adta az alapot a Behring tengerre való *jurisdictio* jogigényére, nem igen esik távol az imperialismustól, mit Wilson valószínűleg a bekövetkezendők kedvéért emel ki.³

Mellözve a Panama-csatorna, a Samoa-szigetekre vonatkozókat, melyeket Wilson alig említ meg, eljutottunk Amerika igazi imperialistikus fellépéséhez, a Hawai és a Philip-pini-szigetek annectálásához. Itt teljesen átadhatjuk a szót Wilsonnak — nincs mit czáfolnunk — s így az olvasó maga kísérheti Wilson felfogását a 70 éven át bevált *Monroe* doctrinájának feladásáról.

«A Hawai-szigetek egy királyné uralkodása alatt állottak, kinek hatalma alkotmányi változtatások folytán pusztán administratív functióvá csökkent. . . . Vagyon és politikai hatalom a szigeteken, olyan módon, mely szinte meg-

¹ Wilson. IV. 118. l.

² Wilson, IV., 174—175. l.

³ U. o. V. 44., 196. l.

«látszott változtatni a királyság egész jellegét, főleg idegenek kezébe került.» A királyné, hogy a koronahatalmát helyreállítsa, új alkotmányt adott, mely épen az idegeneket fosztotta meg a szavazati jogtól. Erre ezek, főleg amerikaiak Honoluluban, az ott resideáló amerikai követ segítségét kérték és nyerték is a fegyveres ellenállásra s forradalmi kormányt alakítottak, «mely félre lökte a királynét addigra, míg az Egyesült-Államokkal egy egyesítési szerződést meg nem kötöttek».

«Közben . . . az Egyesült-Államok minisztere . . . utasítások nélkül az Egyesült-Államok protectoratusát proclamálta a szigetek felett» . . . melyet azonban Cleveland, ki 1893-ban kormányra jutott, desavouált. «Ha a trónfosztott királyné beleegyezett volna egy általános amnestiába és a jogok biztosításába, mint visszahelyezésének feltételébe, a hogy Cleveland javasolta, ez vállalkozott volna annak megszüntetésére, mit a miniszter tett.» De a királyné ezt nem tette, s így minden a forradalmi kormány kezében maradt.¹

Tehát a királyné kívánsága, hogy birodalmában ő és népe uralkodjék, ne pedig az idegenek olyan exorbitans követelmény, hogy ezt az Egyesült-Államoknak fegyveresen kell megakadályozni. — A népek önrendelkezési jogának ez egy igazán különös interpretatiója, — azaz nem különös, csak angolizű interpretatiója. Wilsonnak mint *historikusnak* nincs egy rosszaló szava ez eljárásra, sem dicsérete Cleveland elnök igyekezetére, hogy ez igazságtalanságot jóvá tegye. holott az *elnök* ezen jelben indult győzni.

Hasonlóan határozott jóváhagyással tárgyalja a Philippini-szigetek annexióját, sőt igyekszik azt szinte kikerülhetetlennek feltüntetni. A Philippini-szigetek annexióját megelőző cubai események közül Wilson az 1895-iki forrongásokkal kezdi, s csak jelzi a 17 évvel ezelőtt első ízben kitört s 10 évig tartó zendülést. Leírja a spanyolok által teremtett szörnyű állapotokat, a súlyos megadóztatást, a spanyol hadsereg és hivatalnok sereg fentartására. Politikai jogaik a

¹ Wilson. V. 240—242.

bennszülötteknek sem voltak, vagy pedig annyira elsánczolva, hogy nullává lettek s teljesen ki voltak szolgáltatva a kormányzónak. Az 1896-ban kinevezett Don Valerio *Weyler* az elnyomatás oly eszközéhez fogott, «mely az összes civilizált világ népeinek emberi érzését megbotránkoztatta . . .» élénk színekkel festi Wilson a nyomort, a szörnyű «concentrációs táborokat» (angol találmány a búr háborúban). Leírja a közvélemény nyugtalankodását ez események felett országuk közvetlen szomszédságában, mire *Cleveland* elnök 1898-iki üzenetében azon várakozásának ad kifejezést, hogy Spanyolország fejezze be küzdelmét alattvalóival.¹

Weyler . . . » azzal kezdte, hogy szétrombolta a felkelő körzet minden faluját és hogy asszonyokat és gyermekeket, kik benne laktak, a «concentrációs táborokba» hajtotta . . . s még csak annyi óvó intézkedést se tett, mit a pusztá óvatosság és szánalom diktált . . . hogy a táborokat távoltartsa a végzetes járványoktól és a nyomorúságos éhenhalástól. Az Egyesült-Államokban a közvélemény nyugtalankodott ezen dolgok láttára és az elnök nem is szándékozott ezt semmihe venni. Senki se állithatta, hogy közönyös dolog, vagy hogy közönyös dolognak kellene lenni az Egyes.-Áll.-ra nézve, hogy ilyen állandósult lázadást és szenvedést évről-évre szinte megörökítve lásson . . . » l. 63. lapon.

A cubai események azonközben súlyosbodtak s bekövetkezett a *Maine* hajó felrobbantása, a havannai kikötőben. «A leggondosabb investigatio sem fedezhette fel a robbanás okát, de a roncs megvizsgálása nyilvánvalóvá tette, hogy a baleset nem magából a hajóból származott . . . Két hónap múlva Spanyolország és az Unio háborúban voltak — nem azért, mert az amerikai tengerészet egy hajója megsemmisített egy spanyol kikötőben, hanem, mert a közvélemény ezen tragikus incidens adta provocatióra a nyugodt vizsgálódásból heves türelmetlenségre szökött át a cubai visszataszító ügyek tekintetében. Nem volt semmiféle bizonyosság arra nézve, hogy bárki, kinek valamelyes köze volt a cubai spanyol

¹ Wilson. V. 249—250. l.

autoritás gyakorlásához, még csak bűnös tudomással is bírt volna azon tervekről, melyek a «Maine» elpusztítására irányultak. De ez a szerencsétlen robbanás az egész közvélemény levegőjét átalakította országszerte.»

«... Nem kétséges, hogy voltak olyan befolyások is működésben, melyek nem vártak a véleményre, melyek a közvéleményt pusztán lepelül használták, és igazolás-eszközéül. Sensatiós újságok e zavaró incidensnek minden phasisát túlozták, hogy az új hírek növeljék árúsításukat; emberek, kik egyéni hasznot láttak maguk számára a háború kockázatában, mozgolódtak, hogy Spanyolország ellen keltessenek érdeklődést a washingtoni képviselőházban; politikusok sietve mondtak vagy tettek olyat, miből azt remélték, hogy növeli pártjuk hitelét és befolyását az országban; egyéni ambíciók sem hanyagoltattak el a congressus igyekezetében, hogy valamit ne tegyenek Cuba érdekében és az Egyesült-Államok hatalmának növesztésére a nyugot-indiai szigetekben. Mc Kinley nem bírt oly erővel, hogy sakkban tarthatta volna a képviselők ösztöneit Ő úgy állt ott, akár csak egy vezető, a ki az ideáit nem az ügyek saját, egyéni vizsgálódásaiból nyerte, vagy valamely, a közt érdeklő politika tárgyában a saját, termékeny tehetőségéből nyerné, hanem a kívülről jövő vélemény subtilis aurájából nyerte, azoktól, kik a congressus tanácsait és az eseményekről szóló híreket hozták neki.»

«Ő szorgalmazta a spanyol kormánynál a békét cubai alattvalóival, minden erővel, és a cubai zavaroknak csak nem lett vége.»¹

Tehát hamar fejlődtek az ügyek a háború felé. «A congressus volt a hadüzenő hatalom, hamarosan evidenssé lett, hogy nem tartható sokáig vissza a radikális cselekvéstől, Szivetrendítő reportok özönlöttek napról-napra Cubából, a szenvedő népről Maguk a képviselők keresték fel a concentrációs táborokat s a ház padjaiból mondták el, mit hallottak, mit láttak Bármilyen gyorsan folytak a tárgya-

¹ Wilson, 270—272. l.

lások, melyek a havannai kikötő robbanásából származó izgalom sarkában jártak, nem eléggé gyorsan mozogtak, hogy kielégítsék azokat a türelmetlen szellemeket, kik a congressust cselekvésre uszították. Vége felé úgy látszott, mintha a spanyol kormány kész volna arra, hogy a cubai inségeseknek *hatalmas engedményeket* tegyen és így a sziget zavargásainak végét vessen, inkább, semmint engedje, hogy a háborús hangulat az Unióban a dolgokat a békés megoldás lehetőségén túl helyezze. *De Mc Kinley kétségbe* vonta a felajánlott engedményeket, azt találta, körül vannak sánczolva a végrehajtás javasolt módzatai által, melyek veszedelmesen kitolnák a kivitelt, *továbbá azt hitte, hogy az ország véleménye nem igazolná őt, hogy kockáztatson további csatlódásokat, és hirtelen véget vetett a tárgyalásnak.*» A ház elfogadta az indítványt, melyben a congressus a cubai népet szabadnak és önállónak nyilvánította. továbbá ünnepélyesen fogadta, hogy semmiféle souverainitást a szigeteken, az ügy befejezése után nem kíván. «Az interventio bekövetkezett, *nem az Egyesült-Államok materialis gazdagodására, de a kormány azon jogának hangoztatása céljából, hogy azokat segítse, kik reménytelen elnyomatásban szenvednek, hogy partjain a rendet és békét helyreállítsa a kereskedelem felszabadítására, melyre a vég nélkülinek tetsző háború békókat rakott.*» . . .¹

Ez a lendületes leírás annak idején szívetrázó részleteivel nagy hatást kelthetett, de a mai világban, hol a hangulatkeltés annyi eszköze szerepel, már nem lehet olyan megkapó. A mai olvasót inkább az ragadja meg bizonyos analogia-érzettel, hogy íme Havannában egy véletlen bomba-robbanás, melyről az ellenséges fél kimutathatóan nem tehet, a már előre felizgatott érdekelt feleket még jobban felizgatja s hogy a «bünös» hatalom minden elégtétele daczára bekövetkezett a háborús állapot. Feltűnik azoknak a történéseknek és manipulációknak hű festése, a háborús hangulat mesterséges fokozása, az egyéni ambíciók, a nyereség-

¹ Wilson. 273—274. l.

vágy összejátszása azzal az eredménnyel, hogy az ország minden háborús ok nélkül háborúba keveredik, természetesen humanitarius czélok jegyében.

Hogy mennyire nem volt spontán az amerikaiaknak keresztes hadjáratí hangulata, azt megtudjuk a *Cambridge History* előadásából, melyben őszintén rámutat arra, hogy a cubai insurrectio kitörésekor 1868-ban megnyilvánult ugyan *valamelyes részvét* az Egyesült-Államokban, de azért semmi nehézség a békés magatartásra vonatkozólag nem merült fel, sőt még a *Virginus* nevű hajónak, mint csempészhajónak a spanyolok által történt elfogatása és legénységének lelövetése sem szerepelt mint casus belli 1873-ban. Egyáltalában constatálja a *Cambridge History*, hogy a közérdeklődés a külügyek iránt teljesen hiányzott s mindenféle erre irányuló javaslat megbukott. Az Alaska-vásárt is majdnem az a sors érte, a mely az Isthmusi csatornát, a dán nyugat-indiai San-Domingo megszerzésére vonatkozó terveket érték, azaz hogy vízbe estek.¹

Érdekes még a *Cambridge History*-nak a következő megjegyzése: «Mindezen liberális intézkedések daczára (a párisi declaratio feltételeinek elfogadása) meg kell vallani, hogy a külföld érzelmei, mik a sajtó útján jutottak kifejezésre, *nagyon ellene voltak Amerika intervenciójának. Ezek közt Nagy-Britannia kivétel volt és talán még inkább coloniái és ez az eltérő állásfoglalás annyira jól esett az Egyesült-Államoknak, hogy a testvériség érzülete különösképp vált kimagaslóvá és népszerűvé ez országban* (678. l.; ... so agreeable to the U. S. that the sentiment of fraternity became unusually prevalent and popular in that country.)

Mindenesetre szükségük volt Nagy-Britannia eme biztató állásfoglalására, mert ha meg is érthetjük és jóhiszeműen is fogjuk fel a cubai intervenciót, már a Filippinszigetek ellen az oceán túlsó végében — tehát nem az Egyesült-Államok «küszöbén» — lévő tartomány ellen vitt

¹ Cambridge. 637—638. l.

expeditió nagyon is magán viseli a zsákmányoló hadjárat bélyegét. Itt aztán Wilson már megint homályosságba burkolózik.

1898 április 24. Dewey admirális, ki Hongkongban horgonyzott, parancsot kapott, hogy a Philippineknél tegye tönkre a spanyol flottát. Ezt végrehajtván, várt, míg csapatokat küldenek Manilla elfoglalására. «De nem várt fegyveres szövetséges nélkül. A Philippinek épúgy, mint Cuba, gyakori lázadásoknak volt színhelye. A béke alig volt öregebb négy hónapnál, midőn Commodore Dewey parancsot kapott, hogy támadja meg a spanyol tengeri erőket a keleti vizeken és Emilio *Aguinaldo*, az insurgensek egykori főnöke, kéznél volt Singaporeben arra az esetre, ha az amerikai parancsnok igénybe akarná venni tanácsát és segítségét... és amerikai csapatok híján az amerikai parancsnok késznek nyilatkozott őt (*Aguinaldot*) fegyverrel és munióval ellátni...» Ez veszedelmes játék volt. «Nem volt világos... mi történjék az így amerikai segítséggel újra felállított insurgents hadsereggel, a mikor majd az Unió csapatai megérkeznek és a sziget elfoglalása véglegessé válik.»

Helyesen jegyzi meg ezek után Wilson: «Ítéletképes szemlélők nem kevéssé csodálkoztak azon, midőn a háború terveit így kibővítve látták.» Azt tudták, hogy Deweynek a spanyol flottát kell tönkretennie Keleten, de Manilla elfoglalásáról, vagy insurgents sereg szervezéséről Luzonban nem tudtak semmit. «Jelentőségteljes volt, hogy San-Francisco-ból sietve küldték a transportokat, jelentőségteljes a háborúnak kiszélesített céljára és szándékára vonatkozólag, a mint azt Washingtonban meglátták,¹ hogy nem állott meg a cubaiak felszabadításánál.» A csapatokat azért küldték a philippiniekhez, hogy katonailag birtokba vegyék... és *Aguinaldo* haderői «nézték és kételkedve vizsgálták szerepüket az expeditióban.» Nem soká kételkedtek, mert 1898 július 28-án ki-mondták az annexiót.² *Aguinaldo* és társai ez ellen felkel-

¹ Wilson. V. 290—291.

² Wilson. V. 292—93.

tek, kormányt alakítottak és azt három éven át védelmezték az amerikaiakkal szemben.¹

És hirtelen *minden praemeditatio* nélkül az Egyesült-Államok elfordultak attól a hosszantartó szándékos elmérlütségtől, melylyel a saját belső fejlődésükben elmélyedtek, attól a politikától, melyet államférfiaik kezdettől fogva minden generáción át hirdettek, a saját ügyeiknek a külföldi politika zavaró bonyodalmaiktól való elválasztását, hirtelen egy gyarmatbirodalommal ajándékozták meg önnönmagukat és elfoglalták hatalmi állásukat az internationalis politika terén. A ki helyes irányban tanulmányozta életük folyását, az okszerűen nem csodálkozhatik azon, a mi történt. Midőn a háború eljött, még csak nem is gondoltak arra, hogy a spanyol szigeteket a távoli tengereken az Egyesült-Államok souverainitása alá kaparintsák. De Spanyolország imperiuma kártyavárnak bizonyult. Midőn az amerikai hatalom megérintette, darabokra esett szét. A spanyol gyarmatok kormánya mindenütt kudarczot vallott és reménytelen pusztulásnak indult. Lehetetlen és türhetetlen lett volna megint ott felállítani, hol összeomlott . . . Az amerikai nemzet haladása, a saját gazdasági eszközeinek kifejlesztése után a világpiaczkok meghódítására indult. A nagy Kelet volt az a piac, melyre mindenki törekedett, az a piac, melyre államférfinak és kereskedőknek egyaránt számítani kell és a melyen a nagy verseny játékát el kell játszaniok, a piac, melyhez az utat a diplomatiának, vagy ha kell, az erőnek kell megnyitnia. Az Egyesült-Államok nem egykönnyen nélkülözhatték azt a basist, melyet nekik a Philippi-nek oly váratlanul nyújtottak.

Poétájuk álma megvalósult.

A saját földjük részei elfoglaltattak és a civilizáció számára igába hajtattak; nem voltak határaik, melyekkel «fiatal férfiak tapintó érzékeit kielégíthették volna.» Azok az új határok a nyugot-indiai szigeteken és a távoli Csendes-oczeánon úgy jöttek feléjük, mintha az eléjük írt

¹ Wilson. V. 296.

új pályából folyó szükségességből bukkantak volna elő. Jelentőségteljes volt, hogy a nép milyen megnyugvással, a kritika teljes mellőzésével fogadta a háború váratlan következményeit, milyen naiv lelkesedéssel üdvözölték flottájuk és hadseregük győzelmeit. A mexicói háborús tapasztalat itt ismétlődött.»¹

Mintha egy nép győzelmeket kritikával és lelkesedés nélkül fogadna valaha! Ez csak az angol-amerikai háború alatt történt meg, hogy nem örültek a győzelmeknek, a mire Wilson — mint láttuk — kellő nyomatékkel fel is hívja a figyelmünket. De persze akkor az ellenfél angol volt! Akkor nem volt szabad leveretésén örülni, még retrospective se. Midőn azután az amerikaiaknak a chinai boxer-lázadásban vitt szerepét ecseteli, dicsekedve említi meg, hogy az actió befejeztével az Unió hajói voltak az elsők, melyek a Philippini-szigetekre visszavonultak. «Amerika új funkciója a Keleten mindenki számára láthatóvá lett.» Az ország belállapotának eulogiumát pedig ezzel zárja: «Pártcsoportok együvé tömörültek új megértéssel az egymás ügye iránt. A pártok új eljövendő napok felé néztek és az általános békéért való fáradozás felé fordultak.»²

Ezzel a mai események világításában hamisítatlan *cant*-ként ható phrasissal végzi Wilson történelmét. Különben az amerikai imperialismussal kapcsolatos eseményeket már nem csoportosítja át, hanem belezökken a brit traditionalis stílusba, mely költöket, rendeltetést, világholdogítást hangoztat az egyszerű hódítási vágy, vagy jobban mondva, kapzsiság helyettesítőjeként, azzal a különbséggel, hogy kerüli az imperialismus elnevezést s az új gyarmatbirodalom megalapítását mint egy gyorsan és hatalmasan fejlődő nép praemeditatio nélküli, hirtelen, spontán jelentkező életmegnyilatkozását igyekszik beállítani; valóságos természeti törvény, melynek azonban, úgy látszik, csak az angol-szász fajnál szabad érvényesülnie, mert csak ott nem érheti a

¹ Wilson. V. 294—295.

² Wilson. V. 299. 1.

zsarnokság és militarismus vádja. Hogy mennyire tagadja Wilson a tudatos imperialismus létezését Amerikában, azt azzal igyekeznek bizonyítani, hogy megemlíti az 1900-iki elnökválasztási campagne-t, melyben a demokrata-párt úgy tett, mintha sorsát a kormány «imperialista» (Wilson idéző jelei) politikája ellenében tenné fel», de azt találta, hogy a nép gondolkozása nem egy úton halad vele, mire fáradozása erejét újra a valutakérdésre irányította.»¹ Egy szóval Wilson szerint *Bryan*, a demokrata-párt jelöltje, az anti-imperialismust mint platform-ot akarta felhasználni, de hiában.

Miután az amerikai történelmen végigkísértük Wilsont, lássuk már most, megfelelt-e azoknak a várakozásoknak, melyeket a specialisan háborús érdeklődés keltett. Azaz nyertünk-e olyan pszichologiai alapokat, melyek az Egyesült-Államok háborúba lépését megmagyarázzák, megértetik? Erre igen-nel is és nemmel is felelhetünk. Wilson amerikai története folyamán *nem* nyertünk ugyan historiai tényeket, melyek mostani magatartását igazolnák, de helyette igenis nyertük a tényeknek olyan beállítását, mely a *historikus* Wilsont a politikus Wilsonnak mintegy logikus praemissájává teszik s nyertünk másrésről az amerikai politikai életről olyan informatiókat, melyekből az elnök magatartásának az egész kormányra, sőt a népre való döntő hatását megérthetjük, még mielőtt Wilson kis cikkét az elnöki hatalomról ismertük volna. Ismételhetjük tehát a bevezetésben mondottakat, hogy az egész művön az angol barátság uralkodik, olyannyira, hogy e szerint csoportosulnak bizonyos tények, melyek ez át-csoportosítás következtében módosulnak, néha meg az író ritkán közbevetett, subtilisan alkalmazott ítéletirányításai alatt az angolbarátság jegyében átalakulnak, hogy ne mondjuk, eredeti formájukból teljesen kivetkőznek. Ez a mindent átható angol imádat továbbá oda is terjedt, hogy a nemzetközi és tengeri jognak jelenidei legszigorúbb betűszerinti hirdetője és gyakorlatban is rideg alkalmazója, történeti

² Wilson, V. 298. l.

művében is, úgy, a mint jelenben, nem a *Sine ira et studio* elvnek szerez érvényt, hanem a terentiusi: *Duo si faciunt idem non est idem* sentenciának adja ad oculos demonstrálását.

Az által pedig, hogy ez utóbbi elvet történelmében nemcsak az Amerika — Anglia és Amerika — Franciaország közti *conflictusok*, hanem az Anglia és Amerika közt felmerülő *controversiákban* is, Anglia javára érvényesíti, teljesen eltér Amerika többi történetíróitól, kik ha esetleg nem is egészen *objectivek*, legalább érzésben mindenesetre amerikaiak, vagy ha idegen nemzetbeliek is, az amerikai álláspontot képviselik, míg Wilson, mint már jeleztük, britebb hazafi a briteknél. Mindazonáltal Wilson az angol történetíróktól is különbözik, a mennyiben ezek, az angol-szász faj szigetlakó embercsoportjának specialis lelki kinövésénél fogva, melyet *cant*-nak hívunk, akármilyen terhelő adatot is már a *perceptio* folyamatában, tehát *automatice* a maguk javára transformálnak, úgy, hogy tények elhallgatására vagy átcsoportosításra nem szorulnak, abból a célból, hogy az ítéletet kedvezőbbé tegyék, miért is gyakran voltunk abban a helyzetben, hogy Wilsont éppen az angol történetírókkal világíthattuk meg.

Mindezek után tehát megállapíthatjuk, hogy a politikus Wilson képe számára igenis nyertünk pozitív vonásokat, csak hogy ezek a pozitív vonások, természetsszerűleg a *historikusra* nézve *negativekké* válnak. Ennélfogva arra az eredményre jutunk, hogy Wilson mint historikus is csak politikus, vagy esetleg jogász, a kire teljességgel ráillik az a kijelentés, melyet a német fordító *Az Állam* című műve előszavában írt, hogy ő a tudományban hirdetelt *theoriáját* mint államférfiú megvalósította, de nem illik rá az, mit egy gaz *historiai* műre mondanánk, hogy műve alapján lehető tárgyilagos *informatiót* szereztünk s hamisítatlan tényekhez és ismeretekhez jutottunk. Ellenkezőleg, a *historiai* tények, mint olyanoknak *realitásába* vetett hitünk alaposan meg-ingott.

Ennélfogva művét minden tudományos színezete elle-

nére sem sorolhatjuk a tisztán tudományos történelmi irodalom körébe, inkább a magasabb politikai röpirodalom terére utalhatjuk. Mint ilyen, annál hathatósbabb, hogy egyrészt az adatokat híven adja s azokra a tényekre nézve, melyek anglomaniájával semmiféle kapcsolatban nincsenek, a legtökéletesebb genetikus történelmi módszert alkalmazza, másrészt pedig, engedve a modern áramlatnak azáltal, hogy a haza fogalmán felülemelkedik, a korabeli modernismusnak oly annyira tetsző, szigorúan tudományos felfogás látszatát kelti. Valójában azonban Wilson műve, mely 1902-ben jelent meg s az 1900 után hirtelen keletkezett hangulatváltozást az angol és amerikai nép viszonyában híven tükrözi vissza, mint szerves rész illeszkedik abba az angolnyelvű regényirodalmi áramlatba, mely szakítva az eddigi yankee-gúnyolással, az amerikaiak parvenu-jellegének kipellengérezésével minden hangnemben az angol-szász faj testvéresülésének magasztos eszméjét hirdeti s mely Wilson művében nyer tudományos igazolást. Ez az áramlat pedig véletlenül azzal az idővel esik egybe, midőn az angol sajtó VII. Edward angol király uralkodása alatt 1902-ben az amerikai és spanyol conflictusban, egész Európával szemben, szinte külön véleményként az amerikaiak eljárását helyeselte, pártolta, mi viszont Amerikában ezt a mai *sense of fraternity*-t váltotta ki. Sapienti sat.

Budapest, 1917 deczember hó.

CZEKE MARIANNE.

MAGYAR VONATKOZÁSÚ REPRESSZÁLIÁK.

(Adalékok a nemzetközi jog történetéhez.)

A nemzetközi viszályok elintézésének nem háborús, de azért kevésbé békés, u. n. átmeneti eszközei között a nemzetközi jog ma is ismeri és elismeri a represszáliákat, vagyis azon cselekményeket, a melyek által egy állam más idegen államnak vagy alattvalóinak jogát megsérti viszonzásul azért a sérelemért, a melyet az illető állam ejtett akár az állam, akár alattvalóinak jogain.¹

Ez a mai nemzetközi jog által adott meghatározása a represszáliáknak, fogalmának minden lényeges vonását magában foglalja. E szerint tehát alapjában véve jogsértésnek jogsértéssel való viszonzása egy állam részéről, hogy a jogellenes állapotot elhárítsa és esetleg hogy kártérítés és elégtétel nyújtását is kikényszerítse.

A represszáliáknak ez a formája azonban lényegesen eltér attól, a mint azt a középkorban gyakorolták; ha a fentebbi meghatározás mellé állítjuk a régi represszáliákról adható definitiót, rögtön szembetűnő lesz a különbség. A középkorban a represszália-jog azon jog volt, a melylyel a legfőbb állami hatalom birtokosa valamely polgárát a célból ruházta fel, hogy ő annak az idegen államnak, a melyben sérelmet szenvedett, bármely polgárát elfogathassa és javaikat kára vagy követelése erejéig lefoglalhassa, ha rendes bírói úton ellenfele országában elégtételt kapnia nem sikerült.²

¹ *Csarada J.*: A tételes nemzetközi jog rendszere. 2. kiadás. 577. l. *Bulmerincq*: Die Staatsstreitigkeiten u. ihre Entscheidung ohne Krieg. *Holtzendorff*: Hdbch d. Völkerrechts. IV. k. 1889. 9—10. l.)

² *A. Del Vecchio ed F. Casanova*: Le rappresaglie nei comuni

Nemzetközi jogba ütköző cselekményeknek hasonlókkal való viszonzásáról van itt tehát szó, a mi pedig nem más, mint a talio elvének alkalmazása nemzetközi viszonylatban.¹ A míg azonban a középkorban — mint láttuk — tulajdonképp a magánjellegű önszegélynek egy neme volt, a mikor az illető károsult vagy sértett maga kártalanította vagy bosszulta meg magát az idegenben szenvedett károkért, illetve sérelmekért. — bár később az államhatalom által erősen szabályozott módon, — addig a modern jogrend szellemének hatása alatt ez az intézmény elvesztette ezen jellegét, s magánbosszú helyett állami önszegélylé lett.

A római jog helyes érzéssel felállította azt a tételt, s a birodalom sajátos viszonyai között érvényt is szerezhettek annak, hogy «*non est singulis concedendum, quod per magistratum publice possit fieri, ne occasio sit maioris tumultus faciendi*». Ha azonban a középkor viszonyait tekintjük, — a mikor a közhatalom nem volt még annyira tudatában védő, oltalmazó kötelességének polgáraival szemben, igen gyakran gyenge is volt, a közbiztosság is ingatag lábon állt, s az apróbb államok folytonos versengésben éltek egymással — megérthetjük, hogy ez az intézmény létrejött, annyira általánossá lett és oly fontos szerephez jutott.²

medievali e specialmente in Firenze. Bologna, 1894. I. — *Bartolus* meghatározása szerint: «quando conceditur licentia capiendi personam vel res alterius pro altero.» (Bartoli a Saxoferrato consilia etc. Basileæ, 1588, 327. I. Autor Breviloqui: «Repraesalia est potestas pignorandi contra quemlibet de terra debitoris data creditori pro iniuriis et damnis.» (*Du Cange: Glossarium.*)

¹ «*Reprisals*: Properly speaking the act of forcibly seizing something becoming to another state by way of *retaliation*, but currently used for the *retaliation* itself.» (*Encyclopædia Britannica*, 11. kiadás, 1911. XXIII. k. 116. I.)

² «Fra gl' istituti politico-giuridici più in uso nel medio evo, uno dei principali e *che meglio rispecchia il carattere della vita medievale*, e certamente quello delle Rappresaglie.» (*E. Del Vecchio ed E. Casanova: i. m. I. I.*) — *Bartolus* is kifejti, hogy a római birodalomban nem volt rá szükség, a mikor azonban «de iniustitiis *ad superiorem* non potest haberi regressus, cœperunt repraesaliæ frequentari et sic effecta est frequens et quotidiana materia.» (I. h. 327. I.)

Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy e kifogásolható és sokat is kifogásolt eszközzel gyakran sokkal nagyobb bajt, a háborút lehetett elkerülni. Bartolus szerint az állam egyetlen polgárának védelméért is háborút üzenhet; de mi lett volna akkor, ha a magánérdekeknek idegenben történt gyakori megsértését minden esetben háború követte volna. S ha alapjában véve háborús actusnak is tekinthetjük ezt, sokat elvett élességéből az a körülmény, hogy erősen szabályozva és localizálva volt, s ha meg is zavarta a jó viszonyt két ország közt, azt teljesen nem szakította meg.¹

A represszáliák eredetét némelyek görög, mások római intézményekből akarták levezetni; ismét mások a germán faida-ból. Tulajdonképen azonban ezek egyikében sem találjuk meg azt a lényeges vonást, a mely rá jellemző, hogy t. i. itt a kár helyrehozása az egyetlen cél. Rokonságban van ugyan a faida-val is. épúgy mint a többi hasonló intézménnyel, de ez csak azt mutatja, hogy mindezeknek közös az eredete: és pedig a boszú (vendetta) érzete, mely oly régi, mint az emberiség s a népek gyermekkorában általános.²

² *M. de Maulde-La-Clavière*: La diplomatie au temps de Machiavel. I. k. Paris, 1892. 225. l. — *René de Mas Latrie*, a ki az újabb irodalomban legelőször tanulmányozta behatóbban, oklevelek alapján, e kérdést, hangsúlyozta, hogy «les conséquences fâcheuses de cet usage sur le développement, du commerce nous paraissent avoir été en général très-exagérées... Nous espérons prouver... que les lettres de Représailles, bien qu'ayant dû donner lieu à d'inévitables abus, sont loin, dans leurs résultats, d'avoir occasionné autant de mal qu'on le croit.» (Du droit de marque ou droit de représailles au moyen âge. Bibliothèque de l'École des Chartes. VI. Série, t. II. 1846. 529. l.) — *Bartolus* is fejtegeti «*an sint licitæ in foro conscientiae*» és «*in foro civili*». Megállapítja, hogy «*istæ represaliæ naturali rationi repugnant*», azonban «*sunt licitæ duobus intervenientibus. Primo requiritur superioris auctoritas, non enim licet alicui sua auctoritate ius sibi dicere... Secundo quod superioris auctoritas interponatur sibi ex iusta causa... Causa sitem legitima esse videtur, quod dominus, gens vel populus requisitus iustitiam facere neglexerit.*» (I. h. 327—328. l.)

² *Del Vecchio ed E. Casanova*: i. m. 53—59. l. — *De Maulde-La-Clavière* szerint: «Quant aux principes, il relève de cette inspira-

Hogy a represszáliákhoz hasonló gyakorlat korán ki-fejlődött és általánossá vált, azt abból következtethetjük, hogy a római császárok a birodalom utolsó-idejében már ismételten tiltják. Az V. század elején Honorius és II. Theodosius helytelenítik; Zeno szerint «grave et non solum legibus, verum etiam æquitati contrarium, pro alienis debitis alios molestari» és Justinianus is a kár négyszeresével bünteti meg azt, «qui ab altero pro altero secundum pignorationis formam pecuniam vel quid aliud exigere audeat.»¹

A szokás azután lassanként kialakította és kifejlesztette ezt az intézményt, melynek jelentős fejlődése a jogi tanulmányoknak a híres bolognai iskolán való felvirágzásával következett be. A *represszália* kifejezés, mint szabatosabb terminus technicus, az addig használatos általánosabb jellegű pignus, pignoratio kifejezések helyett a XII. század derekán jelenik meg.²

A XII. század első felétől, *Odofredus*tól kezdve a jogi írók egész sora foglalkozott ez intézmény elméleti bonczolgatásával, s mindezek eredményeit összefoglalta s az egész kérdést alaposan feldolgozta a kiváló jogtudós, *Bartolus de Saxoferrato* (1314—1357) a represszáliákról írt traetatusában.³

Nem lehet feladatunk, hogy a következőkben rendszeres ismertetését adjuk e jog gyakorlásának; célunk csak az, hogy a rendelkezésünkre álló magyar vonatkozású esetek ismertetésének kapcsán mutassuk be és fejtegetsük a lényegéhez kapcsolódó legfontosabb kérdéseket, t. i. hogy ki kérhette és mily alapon, ki engedélyezte és kik ellen, mi volt a tulajdonképeni tartalma, személyi és területi hatálya, és végül hogy a jogositványt nyert mikép élhetett jogával.

*

tion germanique, que la collectivité, la tribu répond des crimes ou délits commis par un de ses membres et qu'elle n'a su empêcher.» (I. m. 226. l.), de a megfigyelés nem hatol a kérdés lényegéig.

¹ *Del Vecchio ed E. Casanova*: i. m. 59—60. l.

² *Del Vecchio ed E. Casanova*: i. m. 65—66. l.

³ U. o. XVI—XXIII. l.

Nagyon természetes, hogy nem minden a nemzetközi jogon ejtett sérelem vezetett represszáliákhoz. Ha a sértett vagy károsult ellenfele illetékes bírósága útján elégtételt kapott, az ügy rendbe jött. Súlyosabb esetekben maga az uralkodó sietett intézkedni, az idegen alattvalókon esett sérelem orvoslása tárgyában és gondoskodoit elégtétel adásáról; így amikor a XIV. század 70-es éveiben Straczimer bolgár czár követét, Kálmánt, a ki Nagy Lajoshoz volt útban, Temes vármegyében kirabolták és súlyosan megsebesítették, a király rögtön intézkedett, hogy a bűnös elvegye büntetését, az elrablott holmikat visszaadják s a követet ellássák orvosi gondozással és élelemmel.¹ Hasonlókép Zsigmond is mindent elkövetett, hogy a görög császár követei visszakapjanak mindent, a mit tőlük a baseli zsinatra utaztukban nálunk elraboltak.²

Igaz, hogy ezek különösen súlyos megsértései voltak a nemzetközi jognak, de találunk példát arra is, hogy uralkodóink³ kevésbé fontos esetekben is igyekeztek az idegen károsultaknak elégtételadásról gondoskodni. Nagyon sok esetben azonban a kárvallottak nem jutottak ily könnyen és gyorsan igazukhoz s otthon legfőbb hatóságukhoz fordultak közbenjárásért, a mi gyakran eredménnyel is járt. 1224 táján Béla ifjabb király s az osztrák herceg, vitézei velencei kereskedőket raboltak ki.⁴ Velence vizsgálatot rendel és miután a panaszt beigazolván látja, Endréhez fordul elégtételért, a ki kijelenti, hogy kész erre, de minthogy nem tud semmit ez ügyről, tájékoztassák őt részletesen, küldjék el hozzá a kárvallott kereskedőket is és ő teljes elégtételt fog szolgáltatni nekik. Érdekes levelének vége, melyben arra kéri a köztársaságot, hogy nyugodjék meg ígéretében és *ne zaklasson senkit alattvalói közül az em-*

¹ M. N. Múzeum levéltára, Törzsanyag.

² Zalai oklevéltár II. k. 482-485. l.

³ Zsigmond Neuhausi Menyhért cseh báró alattvalói érdekében, kiket Kismartonban fosztottak ki. (Soproni Oklevéltár II. k. 225., 227. l.)

⁴ *Wenzel*: Árpádkori új okmánytár I. k. 205-206. l.

*lített fosztogatás miatt.*¹ Vagyis más szóval a represszáliajog megadásának felfüggesztését kérte, tudva, hogy mennyi újabb bajnak, zavarnak lenne ez ismét kútforrása. Ez pedig arra mutat, hogy jól ismerték már ekkor gyakorlatból is nálunk ez intézményt.

Mint hogy Velenczével élénk forgalomban voltunk, hasonló conflictusok gyakoriak voltak. A XII. század 70-es éveinek végén a Héder nembeli Henrik bán fia, Herka (Henrik) egy velencei kereskedőt teljesen kifosztott áruiból. A kereskedő a királynak adta elő panaszát a ki megidézttette Herkát. Ez nem is tagadta tettét s csak időt kért a kártalanításra; levelet is adott arról, hogy három hónapon belül a fehérvári káptalan előtt eleget tesz a velencei jogos követelésének. A meghatározott napon azonban hiában várta Rodogerus Herkát, az nem jelent meg, a miről a káptalan bizonyáglevelet adott. Ennek alapján azután a doge nem a királyhoz, hanem az ország főbírájához, a nádorhoz fordult, hogy szerezzen elégtételt alattvalójának.²

A kereskedelmi összeköttetések zavartalan fentartása és gondozása mindég szívén feködött uralkodóinknak: külön ki kell itt azonban emelni Károlynak politikáját, a melyet Nagy Lajos is folytatott, a kik mindenkép azon voltak, hogy elősegítsék a nemzetközi kereskedelmi viszonyok ápolását és eltávolítsanak útjukból mindent, a mi zavarólag hathat rájuk.

¹ «nec vos interim aliquem de nostris super spoliacione vestrorum velitis molestare». (Wenzel: XI. k. 199. l.)

² Wenzel: XII. k. 263. l. — 1318-ban a doge a szerb királytól követel elégtételt azon károsodásokért, a melyeket velencei kereskedők országában szenvedtek. (Diplomáciai Emlékek az Anjouk korából I. k. 212—213. l.) 1341-ben a velencei kormánytanács Nelepics comeshez küld követet, hogy elégtételt követeljen a sebenicói kerületben népei által véghez vitt pusztításokért. (U. o. I. k. 410—412. l.) 1343-ban Bulgáriában lép fel megkárosított kereskedői érdekében. (U. o. II. k. 37. l.) 1462-ben Apponyi Péter cseh kereskedőket rabolt ki, a kik otthon e miatt panaszt tettek királyuknak. György király Mátyásnak írta meg ezt, s ő rögtön szigorúan megparancsolta Apponyinak, hogy az elrabolt holmikat adja vissza. (Apponyi-oklevéltár I. k. 326. l.)

Károly Róbertet ugyan uralkodása első éveiben teljesen lefoglalták a trónja biztosítására, megerősítésére irányuló gondjai, úgy hogy nem foglalkozhatott a kereskedelem szabályozásával s ennek következtében gyakrabban fordultak elő megtorlatlanul maradt sértések, kártételek, így velencei kereskedőkkel szemben is. A mikor azonban 1318-ban ezek egyikét — a melyről még szó lesz — rendezte, már hangsúlyozta, hogy ő a forgalom és közbátorság biztosítását szíven viseli és ki akar kerülni mindent, a mi a kölcsönös jó viszonyt zavarná, s ezért leghelyesebb, ha mindkét részről békésen óhajtának elsimítani minden esetleg felmerülő ellentétet;¹ a békés mód pedig kétszegtelenül a represszáliák mellőzését jelentette.

Már 1316-ban biztosította a hazánkba jövő idegen kereskedőket, hogy szabadon és zavartalanul járhatnak-kelhetnek az országban, csak rendesen fizessék meg az előírt vámokat és harminczadokat.² Ez általános királyi védői ígéret, biztosítás mellett azonban még külön gondoskodott arról is, hogy útját állja a represszáliáknak s így még biztosabbá tegye a külföldi kereskedőknek munkáját, melynek az ország oly nagy hasznát látja. Ezt az országra háramló nagy hasznot tartva szem előtt, elrendelte 1336-ban, hogy a szomszédos országból jövő kereskedőket, elsősorban a cseheket, *más kereskedők kihágásaiért, adósságaiért és sértéseieért* senki se merje zaklatni, akadályozni és felelőségre vonni, hanem csak magukat az illető adósokat vagy kihágásban vétkesnek találtakat.³ Nagy Lajos még tovább

¹ . . . «mutua conversatio et securitas itineris utrinque pateat et omnis dissensionis et arrestationis materia, que hucusque nunc fieri contingit, ad commodum et utilitatem hinc inde *per modum pacificum* moderetur». (Dipl. Eml. az Anjou-korból, I. k. 211. l.).

² . . . «libere et secure procedatis in euho et redeundo etiam cum personis vestris fide nostra regia mediante.» (Dipl. Eml. Anjou-korból, I. k. 207. l.).

³ . . . «pro excessibus, offensis et debitis aliorum mercatorum prohiberi et impediri quospiam non possint, nisi iidem, qui debitores vel in aliis excessibus et offensis fore videbuntur.» (Dipl. Eml. az Anjou-korból I. k. 345—346. l.) 1357-ben Nagy Lajos megerősítette a prágai és nürnbergi kereskedők részére. (U. o. II. k. 482—483. l.).

ment, s mikor a nürnbergiek kereskedését nálunk szabályozta, megígérte, hogy ha fejedelmükkel vagy városukkal harczba keveredik, nem fogja bántani az ép akkor Magyarországon tartózkodó kereskedőket, hanem 6—7 héttel előbb értesíti őket, hogy nyugodtan hazamehessenek.¹

Míg tehát uralkodóink helyes törekvése állandóan az volt, hogy ez intézmény gyakorlati alkalmazását kiküszöböljék vagy legalább kikerüljék, — a mi jó részben sikerült is, — addig délen a dalmáciai városok gyakran kerültek az olasz városokkal olyan összeütközésekbe, a melyek represszáliákhoz vezettek, s ott e jognak gyakorlása éppen nem mondható ritkának; róluk is szól legtöbb emlékünk, a melyeknek alapján e kérdést tárgyalhatjuk.

Ha valamely állam polgára más állam területén jogaiiban sérelmet szenvedett, először ennek bíróságához kellett fordulnia elégtételért, s ha ott nem ért el eredményt, akkor saját hatóságának adta elő panaszát, irásba foglalva.² Igazolnia kellett természetesen azt is, tanúkkal és okmányokkal, — mint Bartolus írja, — hogy sértője országában igazához jutnia nem sikerült. Ha panaszát megvizsgálása után jogosnak és helyesnek találták, most már legfőbb hatósága kísérelte meg, hogy polgára sérelmének orvoslását, ha lehet, békésen kieszközölje: a sértő legfőbb hatóságához fordult, mert azzal, hogy a sértett kérésére nem gondoskodott orvoslásról, ő lett a kárpótlást keresőnek «adósa».³

A felszólítás, mely levél vagy követek útján történt⁴

¹ U. o. II. k. 686—687. l.

² «Nos . . . civitatis Ancone potestas *super exhibita nobis petitione* domine Bellavederis . . . que *petebat* sibi . . . licentiam exhiberi per nos et commune Ancone nostrosque successores capiendi, reprehendendi et manutenendi de bonis et rebus hominum Ragusie usque ad quantitatem 70 librarum Anconitarum pro rebus ablatis dicto Mattheo suo viro» . . . (*Wenzel*: VII. k. 380. l.)

³ «Civitas vel dominus iustitiam facere negligens vel recusans est debitor iustitiam postulantis.» (*Bartolus*: i. m. i. h. 328. l.)

⁴ 1283. Trau városa Spalato ellen: . . . «olim pluries *per nuntios et litteras* speciales potestati Spalati . . . transmissum extitit, ut *amicabiliter* lignum et res alias Vulcigne civi nostro

békés elégtételt kért és barátságos egyezkedést ajánlott. Ha nem volt eredménye, bizonyos idő — néhol pl. 15 nap — mulva megismételték, sőt néha harmadszor és negyedszer is. 1441-ben pl. a velencei köztársaság három eredménytelen felszólítás után még negyedszer is ír a zengi comeseknek, hogy fizessék meg az arbeieknek azt a lisztet, a melyet az ő morlákjaik tőlük elvettek; ha pedig ennek bizonyos idő alatt (2 hónap) nem tesznek eleget, — írják — majd ők gondoskodnak megfelelő eszközök útján kártalanításról. S az ülés jegyzőkönyvében, a melyen ezt tárgyalták, e határozat végén meg van állapítva az is, mi lesz a módja a kártalanításnak: represszáliák útján a zengieknek annyi javát foglalják le, hogy a kárvallottak kielégíthetők legyenek. A legutolsó felszólítás tehát már nagyon határozott, s világosan czéloz a represszáliákra, a melyek követik, ha nem jár eredménnyel. Természetesen az is egyik módja lehetett a békés elintézésnek, ha az ellenfél elfogadható módon igazolta ártatlanságát s így megdöntötte az állítólagos sértett panaszának igazságát.¹

Ha a legutolsó felszólítás is eredménytelen maradt, megkezdődött a tulajdonképeni eljárás a represszália-jog engedélyezésének tárgyában. A felperes kérvényében részletesen ismertetette az ügyet, előterjesztette bizonyítékait és pontosan megjelölte kárát, illetve követelését. Az illetékes

restituī facerent.» (Wenzel: IX. k. 374. l.) 1303. Ragusa: «In consilio rogatorum . . . capta fuit pars, quod *miciantur lictere* comiti Curcule, quod sibi debeat placere fieri facere pacamentum Margilo de Crosi» . . . (Mon. Hist. Slav. Merid. XXIX. k. 53—54. l.) 1254. Ancona: «Cum comune Ragusie sit requisitum *per ambaxatores et litteras* comitis Ancone, . . . ut de rebus ablatiis . . . eis facerent iustitie complementum» . . . (Bécsi cs. és kir. házi, udvari és állami levéltár, Ragusa, 1254. VIII. 27.)

¹ «Quod si usque menses duos predicti domini non satisfecerint predictis nostris fedelibus, aut cum illis non erunt concordēs aut non declaraverint nostro dominio tales rationes, que nobis iuste videantur, accipiantur tot bona subditorum Segne, quot satisfaciant damno subditorum predictorum.» (Mon. Hist. Slav. Merid. XXI. k. 135—136. l.)

hatóság ezeket alaposan megvizsgálta, ha szükség volt, tanukihallgatásokat is eszközölt, és részletes tárgyalás alá vette az ügyet, meghíva erre mindkét felet; vizsgálta azt is, vajon nem terheli-e valami felelősség a panaszost is, és végül pontosan megállapította a kár, illetve a tiszta követelés összegét. A felperesnek esküvel kellett igazolnia a kérvényében előadottak igazságát és az eljárás lefolytatása után ünnepélyes ígéretet kellett tennie arra is, hogy az előírt formákat megtartja és hogy minden zsákmányt bemutat.¹

Ezután ünnepélyesen kihirdették az ítéletet, írásba foglalták, s a panaszosnak átadták. Ez volt az u. n. *represszáliával* (*litterae v. carta repressaliae, carta di rappresaglia, lettres de représailles*). E levelek röviden ismertetik a tényállást, elmondják, hogy a békés elsimitásra irányuló kísérletek eredménytelenek maradtak s azért felruházzák az illetőt, valamint örökösait is azzal a joggal, hogy ellenfele általa polgárainak javaiból megállapított kára erejéig elégteltet szerezhet magának.²

¹ «Unde visa petitione premissa et relatione dictorum ambaxatorum diligenter audita in consilio generali, quod petiverunt, de his non potuisse habere aliquatenus sationem» . . . (Bécsi cs. és kir. házi, udvari és állami levéltár, Ragusa, 1254. VIII. 27.) — . . . «*iuramento dicti Pauli, quod iuravit dictas res valuisse . . . 8 libras et 12 s.*» . . . (Bécsi állami levéltár u. o.) — «Prout allegebat taliter esse probatum» (Wenzel: VII. k. 380. l.) — Wenzel: IX. k. 374–375. l.

² Pl. Ancona Ragusa ellen, 1254. «Impertimur eidem Paulo recipienti pro se et suis heredibus licentiam et facultatem plenariam elargimur ubilibet . . . *capienti, reprehendendi et manutenendi de bonis et rebus hominum Ragusie usque ad plenam satisfactionem* prenominate quantitatis 8 lib. et 12 s. ante et usque ad satisfactionem dampnorum et expensarum et interesse preteritorum et futurorum» . . . (Bécsi cs. és kir. házi, udvari és állami levéltár, Ragusa.) — Trau Spalato ellen, 1283. «Unde nos . . . volentes dictum nostrum civem in suis iuribus manutenere et sibi iustitiam facere, velut decet, habitoque hinc inde cum consaliariis nostris et cum consilio deliberatione diligenti, sententialiter sententiamus et deliberamus et per deffinitivam sententiam promulgamus atque etiam mandamus et licentiam tribuimus Vulcigne predicto, *ut supra bonis quorumcunque Spalatensium ubicunque*

De a jogot tulajdonosa nem vehette rögtön alkalmazásba: előbb még bizonyos előírt formaságokat kellett elvégezni, a melyek részben arra szolgáltak, hogy a represszáliák súlyos következményeit enyhítsék, másrészt pedig még az utolsó pillanatban is alkalmat akartak nyújtani az ellenséges államnak, hogy elhárítsa a polgárait fenyegető veszedelmeket, károkat. Mindenekelőtt a forgalmasabb helyeken kihirdették azt, s bizonyos ideig vártak vele, hogy egyrészt tudomást szerezzenek arról az illető idegen államban is és az ott tartózkodó hazaiaknak idejük legyen értékeiket biztonságba helyezni és eltávozni, másrészt pedig hogy az érdekelt idegeneknek is legyen módjuk elhagyni a represszália-jogot engedélyező állam területét. Végül nem volt kizárva az sem, hogy az illető állam, ha addig könnyebben is vette az elégtételadást követelő kérést, most, a mikor látja, hogy komolyra fordult a dolog s alattvalóinak nagy érdekei forognak kockán, igyekszik módot találni a békés megoldásra az utolsó órában.¹

Ez az eredménye gyakran megvolt a represszália-jog publikálásának. 1324-ben pl. Velencez adott represszália-jogot egy ragusai polgárnak Cattaro ellen. A város erre követeket küldött Ragusába, hogy egyezzenek ki az illető polgárral, a mi hosszas tárgyalások után sikerült is.² 1325-ben pedig, a mikor Róbert nápolyi király és a calabriai herceg egy manfredoniai polgárnak adtak represszália-jogot a ragusaiak ellen, a város követet küldött hozzájuk, hogy vonják vissza és tegyék érvénytelenné azt, mert a ragusaiak

invenientur, *repressaliam facere debeat* Vulcigna predictus et sibi satisfieri facere de dicto ligno et rebus . . . Unde ad cautelam dicti Vulcigne hoc presens publicum scriptum sibi exinde fieri fecimus.» (Wenzel: IX. k. 374—375. l.)

¹ *Del Vecchio ed E. Casanova*: i. m. 184. l.

² . . . «ambaxatores et sindici communis Cathari adcesserunt ad civitatem Ragusii *causa conveniendi se*, si poterunt cum domino Jacobo Pollano . . . *de preasaliis* eidem . . . concessis . . . supra dominum regem Slavonie et gentem suam.» (Mon. Hist. Slav. Merid. XXIX. k. 173. l.)

ártatlanok abban, a miről a represszália-levél vádolja őket.¹ Megtörtént az is, hogy a represszália hírére megígérte az illető állam, hogy elégtételt ad az okozott kárért, de ez ígérte nem tartotta meg. Ragusában egy ilyen esetben követ útján figyelmeztették Durazzót, mint a mely ilyen ígéretet tett, hogy vállalt kötelességének eleget tegyen, és kéthónapi határidőt tűztek ki, hogy ha azalatt nem fizet, az illető élhet represszália-jogával.²

A megegyezésnek érdekes módjával találkozunk 1318-ban, Velence és Károly Róbert között, a mikor a köztársaság velencei kereskedőknek nálunk és Karinthiában szenvedett káraik fejében represszália-jogot engedélyezett. Károly, a ki mint láttuk, mindenképen azon volt, hogy a represszáliák okozta rázkódtatásoktól megóvja az ország javát szolgáló nemzetközi kereskedelmi forgalmat, most is a békés megoldás útjára lépett, és úgy egyezett meg a köztársasággal, hogy minden magyar kereskedő Velenczébe érkezésétől számított hat napon belül árúi után bizonyos összeget és pedig $1\frac{1}{2}$ %-ot fizet a represszáliák megváltása fejében (in solutionem represaliarum): ez tíz évig lesz fizetendő, ha pedig valaki az előírt idő alatt nem fizeti ezt meg, büntetése 5% lesz a megállapított $1\frac{1}{2}$ % helyett. Károly ajánlatát Budai János követe vitte Velenczébe, s a doge azt el is fogadta de hozzáfűzte, hogy ha tíz éven belül a fentiek kára ki lesz egyenlítő, a magyar kereskedők felmentetnek a további fizetés alól, ha ellenben a befolyt összeg nem lesz elég a

¹ . . . «dignetur et placeat revocare et iritare represalias per eos concessas . . . cum commune et homines Raugii sint insentes et non culpabiles de hiis, que in dictis represaliis continentur.» (U. o. 184. l.)

² Mon. Hist. Slav. Merid. XXIX. k. 369. l. — 1319-ben Ragusa maga függeszti fel egy már régebben engedélyezett r.-jogát, míg követe elégtételt kér Messinától. «Et quod nulla novitas fiat, donec dictus homo redierit. Et si dictus homo poterat obtinere emendationem, bene quidem, alias tunc procedetur et affirmantur dicte represalie.» (U. o. 128. l.)

kártalanításra, a jogosítottak represszália-jogukkal zavartalanul élhetnek teljes kártalanításukig.¹

Hasznos megoldási módnak (*modus utilis*) nevezi Károly Róbert ezt az egyezséget, és kétségtelen, hogy a nemzetközi forgalmat kevésbé zavarta mint a represszáliák alkalmazása, s ha méltányos kis százalékot állapítottak meg, nem is sújtotta túlságosan a kereskedőket sem. Annyi azonban kétségtelen, hogy míg a represszália-jog használatánál kárt szenvedett kereshetett magának orvoslást az igazi vétkessel szemben, addig ez ennek minden lehetősége nélkül sújtotta az ártatlanokat.

Ha azonban a kiszabott határidő eltelt, a nélkül, hogy a békés megoldás lehetőségének valami jele mutatkozott volna, a represszália-jog tulajdonosa kérte hatóságát, hogy azt alkalmazásba vehesse. Ezt két módon tehetta: vagy önmaga élt vele, vagy pedig a hatóság hatalmát használta fel e célra. Úgy látszik, inkább ez utóbbi volt gyakorlatban, a mely kevésbé költséges volt a jog gyakorlójának és biztosabb volt az államra nézve is a visszaéléseket tekintve; sőt egyes esetekben, pl. letartóztatásoknál, ez volt előírva.²

Egy igen korai emlékünknél, mely magyar vonatkozásainál fogva rendkívül becses, mutatja, hogy a hatósági beavatkozás kérésének gyakorlata hasonló természetű alkalmakkor már korán kialakult. Jehuda-ha-Cohen mainzi zsidó rabbinak responsumai közt maradt fenn ez az érdekes eset, mely szerint Ruben Simonnak egy font aranyat adott, hogy vegyen rajta nálunk drágaságokat és vigye azokat Mainzba eladni, a hol viszont olyanokat vásároljon, amiket itt keresnek. Simon el is ment, de Mainzba megérkezve

¹ Dipl. Eml. az Anjou-korból I. k. 211., 214–215. l. — Hasonló módon szerzett a velencei kormány elégtételt 1336-ban a szerb király földjén megkárosodott kereskedőinek. Minthogy azonban a szerb kereskedők inkább bevásárolni jöttek Velenczébe s nem eladni, a határozat úgy szól, hogy a vevő minden rőf posztó után egy garast, más áruknál pedig minden 100 garas után egy felet fizessen 15 napon belül. (Dipl. Eml. az Anjou-korból I. k. 347. l.)

² *Del Vecchio ed E. Casanova*: i. m. 189–190. l.

«megragadták őt Rubennek hitelezői, s megkérték az odaváló községet, venné fel Ruben pénzét, hogy ők kielégíttessenek.»¹

A zsákmányból a dolgokat az illető magánál tarthatta, az elfogott személyeket azonban köteles volt a bírónak átadni. S az eladást sem végezhetette el ő maga, a bíró végezte el a hecslést és hatóságilag történt az elárverezés is.²

A represszália-jognak területi hatálya természetesen csak azon állam területére szólt, a melynek illetékes hatósága a jogot engedélyezte. Személyi hatálya rendesen nem volt megszabva, csak nagy általánosságban, pl. «Unde nos . . . licentiam tribuimus Vulcigne predicto, ut supra bonis *quorumcunque Spalatensium* ubicunque invenientur, represaliam facere debeat,»³ vagy «habeat ei represalia *supra homines Curçule* in avere et persona ubicunque invenientur.»⁴ Néha azonban meg voltak nevezve a levélben azok, a kikkel szemben hatályos volt a jog, pl.: «contra Tolien et fratrem eius et eorum et cuiuscunque eorum homines in personis et in rebus,»⁵ vagy «habeat licentiam intromittendi in civitate et districtu Tragurii personas et bona dictorum Caynage et Minisclavi et filiorum et gentium suorum.»⁶ A mint e példából látjuk, a jogosított hatalma kiterjedt e jog körébe esőknek úgy személyére, mint javaira.

Ha a zsákmány fedezte a bíróilag megállapított kár vagy követelés összegét, nem volt szabad tovább is élni e joggal. Az engedélylevelek vagy pontosan megállapítják, hogy mily összeg erejéig gyakorolhatta⁷ vagy általánosságban hangsúlyozták, hogy határa a teljes kárpótlás elérése.

¹ Wenzel : VI. k. 575. l.

² Bartolus : i. m. i. h. 339. l.

³ Wenzel : IX. k. 374—375. l.

⁴ Mon. Hist. Slav. Merid. XXIX. k. 53—54. l.

⁵ U. o. 167.

⁶ Mon. Hist. Slav. Merid. II. k. 205—206. l.

⁷ . . . «usque ad quantitatem 70 librarum» . . . (Wenzel : VII. k. 380. l.)

beleszámítva minden költséget kamatostul együtt.¹ Azt pedig, hogy a zsákmány mit ér, a bíróság állapította meg, melynek minden zsákmányt be kellett mutatni, s ha ezek értéke fedezte az engedményesnek kárát vagy követelését, a represszália gyakorlását meg kellett szüntetni.² Mint az alább részletesen ismertetendő esetből látni fogjuk, a német birodalom gyakorlata azt is előírta, hogy a mint az engedményes valami zsákmányt ejtett, értesíteni tartozott azt az államot, mely a represszáliák tárgya volt, s ez bizonyos meghatározott időn belül azt kiválthatta. Megvolt az néhol az olasz államok gyakorlatában is, a hol azonban a hatóság végezte ezt s nem a jog gyakorlója.³

*

Külön mutatunk be a következőkben egy represszália- esetet, mely magyar vonatkozásainál fogva közelebről is érdekelhet bennünket, másrésztől pedig, minthogy több phasisából maradtak fenn emlékeink, teljesebb képet kaphatunk róla, s ez több pontban illusztrálja, sőt ki is egészíti az eddigiekben vázlatosan ismertetett eljárását.⁴

¹ . . . «usque ad plenam satisfactionem suam sui dampni et expensarum.» (Mon. Hist Slav. Merid. II. k. 205—206. l.), . . . «usque plenam satisfactionem et emendationem totius dampni illati.» (U. o. II. k. 167. l.), . . . «usque ad plenam satisfactionem prenominate quantitatis octo lib. et XII. s. ante et usque ad satisfactomen dampnorum et expensarum et interesse preteritorum et futurorum.» . . . (Bécsi állami levéltár, Ragusa, 1254.)

² A. *Del Vecchio ed E. Casanova*: i. m. 195., 198. l.

³ U. o. 194. l.

⁴ Az okleveleket e *Fantuzzi—Hayden*-féle represszáliához a *bolognai állami levéltárnak* magyar vonatkozásokban gazdag s még kiaknázatlan anyagában találtam *E. Orioli* levéltárnoknak szíves segítségével, — a ki mint a Századok 1910. évi folyamában megjelent tanulmánya is mutatja, érdeklődött a levéltár magyar vonatkozású darabjai iránt, — részben pedig a *bécsi cs. és kir. házi, udvari és állami levéltárban*, a mely III. Frigyesnek 1444-ben kiadott represszália-levelét tartotta fenn számunkra a Reichsregistraturbuch-ok egyik kötetében (kivonatossan lásd *Chmel* I. 166.). Minthogy bécsi polgárnak jutott az egyik főszerep ez események-

1432 novemberében Ercole Fantuzzi bolognai kereskedő egy rokona társaságában hazánkba jött. Zágráb vidéken valami Rother nevű nemes emberei elfogták¹ s kifosztották több mint 400 aranyat érő holmiaikból, s Rother parancsára börtönbe is zárták őket, a honnan csak úgy tudtak kiszabadulni, hogy 500, majd ismét 250 aranyat fizettek neki váltságdíjúl s még ezen felül meg kellett téríteniök ellátásuk költségeit is. De ez még nem volt minden; a mikor ugyanis kiszabadulása után Fantuzzi nagy értékű aranynyal átszótt szöveteket és selymeket küldött Firenzéből Budára, Rother ezeket is elrabolta. Hiába volt nálunk Fantuzzinak minden panasza, Rothert az uralkodó nem tudta arra kényszeríteni, hogy az elrablott dolgokat visszaadja és Fantuzzi kárát megtérítse.²

Mínthogy Magyarországon eredménytelen volt Fantuzzi minden kísérlete, hogy igazához jusson, saját legfőbb hatóságához, a bolognai pápai kormányzóhoz — Bologna ekkor (1431—1438) a pápa uralma alatt volt — fordult, a ki represszália-jogot engedélyezett neki a magyar király és összes alattvalói ellen.² Itt azonban elkövették azt a szabálytalan-

ben, egy alkalommal megemlítettem dr. Schwarz Ignác úrnak, Bécs története alapos ismerőjének, a ki szíves volt felhívni figyelmemet egy munkára, melyet ő csak címe után ismert, hogy az talán hasonló tárgyról szól. Ez G. Gorrini-nek *La cattura e prigionia di Annibale Malvezzi in Germania* (Bologna, 1900.) cz. munkája volt, a mely bevezetésében — s ez elkerülte E. Orioli figyelmét, mert nem említette — foglalkozik a Malvezzi-ügygyel később kapcsolatba került Fantuzzi-Hayden represszáliával is. Mínthogy azonban ő a fősúlyt Malvezzi dolgaira helyezte, és tel sem használta mind az általam ismert aktákat, úgy gondolom, nem lesz felesleges, ha a több szempontból is érdekes eseményekkel részletesen foglalkozunk.

¹ ... «in territorio Ysagabrie provincia Slavonie tunc Serme D. Helisabeth Regine Ungarie subiecte» ... Hogy ez a Rother ki volt, nem sikerült megállapítanom. 1418-ban egy *Rotar* Pállal találkozunk Zágrábban. *Tkalčić*: Mon. hist. civ. Zagrabiae, VI. k. 57. l.

Igy mondták el az esetet a bolognaiak Miksa főherceghez írt levelükben 1479-ben. (*Gorrini*: i. m. 131. l.)

² ... «contra reginam et omnes ipsius subiectos ...» A bolognaiak előadásában Zsigmond nem szerepel és Albert sem, hanem

ságot, — a mire később IV. Frigyes hivatkozott is, — hogy t. i. nem hívták meg a tárgyalásra s nem értesítették az ellenfelet, a mi pedig, mint láttuk, szabályszerű gyakorlat volt.¹

Néhány évre rá, 1438 táján, Erzsébet királyné, a ki nem is tudott a Fantuzzi-Rother esetről vagy elfeledte már azt, arany-, ezüstszövetekre és selymekre lévén szüksége, egy megbízható emberét, Hayden Henrik bécsi polgárt, városi tanácsost, a kivel már anyja Borbála királyné is pénzügyi összeköttetésben állt,² 1200 darab arannyal és három, 650 darabot érő aranyrúddal Firenzébe küldte, hogy ott azokat számára beszerezze.

A szövőipar, mely korán kifejlődött az északitáliai városokban, akkor már magas fokra emelkedett itt; a drága szövetek készítésének pedig ezek voltak főhelyei az egész renaissance-koron át és Velence, Firenze, Lucca, Bologna álltak az első helyen.³ Hazánk jó piacza volt a drága szöveteknek, különösen pedig a művésziesebb, arannyal, ezüsttel hímzett szöveteknek és selymeknek: Zsigmond Firenzében készítettett 1393-ban aranyos selymeket és szöveteket,²

csak Erzsébet; a minek az a magyarázata, hogy mikor Haydentől ez értékeket elvették, éveken át Erzsébet levelezett velük és sürgette azok visszaadását.

¹ ... «cum tamen illas non vocata nec avisata altera parte concesserint» ... (Gerrini: i. m. 85. l.)

² Legelőször 1425- és 1430-ban találkozunk vele (Quellen zu Geschichte der Stadt Wien. IV. k. 256., 276. l.), 1437-ben már tanácsos. (U. o. II. 2. k. 146. l.) Borbála királyné értékes dolgokat zálogosított el nála; a mikor azonban adósságát Sibenlinder pesti polgár útján kiegyenlítette, s Hayden vonakodott a drágaságokat visszaszolgáltatni, Zsigmond Bécs városához fordult, hogy legyenek felesége segítségére, hogy visszaszerezhesse drágaságait. (U. o. II. 2. k. 139. l.) 1441-ben, mikor Erzsébet Pozsonyból Bécsbe készült, hogy IV. Frigyes német királylyal és a cseh urakkal tárgyaljon, Haydent kérte fel, hogy engedje át neki a házát lakásul, és járjon el a városnál, hogy kísérete is hozzá közel kapjon szállást. (U. o. II. 2. k. 197. l.)

³ M. Dreger: Künstlerische Entwicklung der Weberei und Stickerei, Wien, 1904. 147., 223. l.

⁴ ... «cum aliquibus pannis lane et serici aureati, quos laborari fecit in civitate Florentie». (Dipl. Eml. az Anjou-korból. III. k. 730. l.)

Fantuzzi is ilyenekkel jött hozzánk 1432-ben Bolognából, mikor Rother őt teljesen kifosztotta¹ és Mátyás is innen hozatta az értékes selymeket és szövetekeket.²

Erzsébet is valószínűleg Firenzébe küldte Haydent bevásárolni, mert az Bolognán át vette útját; itt azonban, mint ő előadta, «*nullo servato ordine*», vagyis minden törvényes eljárás lefolytatása nélkül mindenéből kifosztották. A bolognaiak előadása szerint azonban azzal szolgáltattott erre okot, hogy ki akarta kerülni és játszani a vámfizetést s minthogy ezt felfedezték, a város törvényei értelmében minden pénze és értéke a közpénztárnak adatott át.³

Erzsébet természetesen, a mint tudomást szerzett erről, azonnal közbelépett a városnál, hogy pénzét visszakapja; megmozgatott másokat is, a kikről gondolta, hogy hallgatnak rájuk Bolognában, így írt nekik ez ügyben többször Albert és Philippo Maria Visconti, a milanoi herceg is. 1439 derekán a város hatósága meg is ígérte, hogy visszaadja az aranyakat s a kincstartónak erre vonatkozólag utasítást is adott, sőt még 350 aranyat ajánlott meg önként a költségekre.⁴

A királyné most már várta, hogy a város ígérétehez képest eljuttatja hozzá a Haydentől elvett értékeket, de ez nem sietett, sőt egyszerre csak azzal a kívánsággal állt elő

¹ ... «*dum pannos auro contextos cum aliis sericeis pannis et textis non parvi pretii e Florentia Budamitteret*» ... (Gorini: i. m. 131. l.)

² «*Misimus hos fideles nostros nobiles Ladislaum Parkas et Gallum de Kemlewd presentium ostensores ad partes illas pro emendis atque educendis rebus sericeis videlicet et plurimis aliis rebus pretiosis necnon speciebus nostro, regine atque curie nostre usui necessariis.*» 1477 okt. 26. Korneuburg. Mátyás Bologna városához. (Bolognai állami levéltár. Lettere al comune.)

³ ... «*dum hac transit, omni studio vectigalia nostra decipit. Detecta fraude, pecuniam et aureum ex legibus nostris amittit et fisco applicatur.*» (Gorini: i. m. 132. l.)

⁴ A bolognaiak 1479 aug. 20-iki levele Miksa főherceghez (Gorini: i. m. 131-132.), IV. Frigyesnek és Hayden H.-nek Bolognához intézett levelei 1443 aug. 17. és 18. (Bolognai állami levéltár.)

a sürgető Haydennek, hogy neki nem szolgáltathatja át az aranyakat, igazolja, hogy Erzsébet nevében és képviselőtében joga van eljárni. Nem tudjuk, vajon húzni akarták-e a bolognaiak a dolgot, vagy csak biztosítani akarták magukat minden eshetőségre, de Erzsébetet nagyon kihozta türelméből ez az újabb huza-vona, s 1440 februárjában erőshangú levelet küldött a városnak Komáromból, hogy nem tudja, mit akarnak most ezzel az újabb követelésükkel. Hisz eddigi számos leveléből eléggé láthatták, hogy Hayden az ő nevében s az ő megbízása folytán veszi át a szóbanforgó értékeket. Hogy azonban ismét újabb kifogást ne emelhesenek, ime ezen levelével keresi meg őket, hogy az említett összeget szolgáltatassák át Haydennek vagy megbízottjának s reméli, hogy ennek most már minden késlekedés nélkül eleget is fognak tenni.¹

Közben azonban váratlan fordulat történt. Tudomást szerzett ez ügyről Fantuzzi és sietett represszália-jogának birtokában követelésével jelentkezni, a melynek addig, úgy látszik, nem tudta hasznát venni, hogy a lefoglalt értékekből kártalanítást kapjon a Magyarországon szenvedett károkokért. Kérését a város hatósága méltányosnak találta és Erzsébetnek tett ígérete ellenére teljesítette, őt pedig értesítették, hogy az igazolt méltányos kérés figyelembevételével elől nem zárközhettek el, kárát tehát Rotheron keresse, a kivel szemben annak idején Zsigmond és ő nem tudtak Fantuzzinak elégtételt szerezni.

Erzsébet belátta, hogy hiába minden kísérlete és Haydennek represszáliákat engedélyezett a bolognaiak ellen. Sajnos, ez engedélyről csak néhány szóban van tudomásunk, a mit IV. Frigyes mond el 1444-ben kiadott represszália-levelében: «*Regina prefata absonum iudicans eunden Henricum suis instantem obsequiis indebite tot damnis et gravaminibus mollestari sibique super eisdem non opportune provideri, Henrico predicto ac suis heredibus adversus prefatos Bononienses per omnia regna ac principatus et dominia sua represalias iusto ordine concessit.*»

¹ Erzsébet levelét közli *Gorriani* i. m. 81–82. l.

«*lusto ordine*», tehát a szokásos, megszabott módon, eljárással adta meg Erzsébet a jogot Haydennek. E két szóból azonban nem kapunk magyarázatot több fontos, a represszáliák lényegéhez kapcsolódó jogi természetű kérdésre; így legelső sorban, hogy milyen minőségében adta meg Erzsébet e jogot. Említettük a bolognaiakhoz 1440 februárjában írt erőshangú felszólítását, melyből még csak az erélyesebb fellépéssel, tehát a represszáliákkal való fenyegetés érzik ki, a represszália-levele csak ezután, tehát már Albert halála után kelhetett. Ha pedig mint magyar királyné adta ki, a ki Ulászlót nem ismerte el törvényes királynak, akkor Hayden Henrik *bécsi* polgár sem lehetett engedményes, mert represszália-jogot csak az illető állam polgára kérhetett.¹

Mint osztrák főhercegnő sem szerepelhetett ilyen minőségben, mert hasonlókép általános és szigorú szabály volt az is, hogy a represszáliák engedélyezése, mint a mely lényegében a hadüzenettel volt egyenlő, csak azt a hatalmat illeti meg, mely maga fölött magasabbat már nem ismer.² Azt azonban kétségtelennek vehetjük, hogy Erzsébet nevében kelt az oklevél, mert IV. Frigyesnek két-három évvel később kiadott levele, mely az ügyet részletesen ismerteti, nem írta volna ezt oly határozottan.

Erzsébet királyné azonban hamarosan rá (1442 deczemberében) meghalt, mielőtt Hayden represszália-jogával elégtételt szerezhetett volna magának. Hayden most Frigyeshez fordult, mint a kis László gyámjához s arra kérte, hogy

¹ «*Secondo i giureconsulti, e specialmente secondo Bartolo, le rappresaglie non potevano essere chieste in uno stato se non dai cittadini di origine e dagli abitatori che ne pagassero tutte le tasse; e tale fu la regola generalmente ammessa.*» (A. *Del Vecchio ed E. Casanova*: i. m. 15. l.)

² «*La concessione delle rappresaglie... non poteva esserne investita secondo il diritto delle genti, se non l'autorità, che non riconoscesse superiore: quindi, conforme alle idee giuridiche del medio evo, il solo imperatore. Se non che... noi vediamo, che in ogni Stato era riservata tale prerogativa al magistrato supremo.*» (A. *Del Vecchio ed E. Casanova*: i. m. 18. l.)

vagy erősítse meg és terjeszsze ki birodalmára is az Erzsébet által engedélyezett jogot, vagy pedig engedélyezze azt újból.¹

Ebből tehát kétségtelen, hogy Erzsébet mint magyar királyné engedélyezte e jogot Haydennek, nem tekintve azt, hogy ő nem volt magyarországi alattvalója. Ez annyival is érdekesebb, mert mikor a bolognaiak, mint látni fogjuk, arra hivatkoztak, hogy jogosan jártak el a Fantuzzinak Rother által történt kirablása miatt engedélyezett repressalia-jog alapján, Frigyes azzal érvelt ellenük, hogy Rother a zágrávidéki nemes «*non fuerit subditus nec vassallus ipsius domine regine!*»²

IV. Frigyes megvizsgálta Hayden panaszát és kérését s azt teljesen jogosnak és helyesnek találta. Mégsem állította ki rögtön a represszália-levelet, hanem előbb értesítette Bologna városát kéréséről s felhívta, hogy adják vissza neki jogos tulajdonát, a melyet igazságtalanul és erőszakosan vettek el tőle.³

A királylyal egyidejűleg Hayden is írt a város hatóságának, hogy miután Erzsébet királyné a kérdéses összeget s erre vonatkozó minden jogát neki engedményezte, az 1550 aranyat Velenczében Francesco Balbi, vagy Firenzében Medici Cosimo bankjában tegyék le.⁴

A bolognaiak azt válaszolták Frigyesnek, hogy az ara-

¹ ... «supplicavit, quatenus pro restauratione suorum damnorum cum aliter debitum suum consequi nequiret, *repressalias huiusmodi confirmare ac per principatus et dominia nostra totumque Romanum imperium extendere seu illas de novo concedere dignemur.*» (*Gorrini*: i. m. 84. l.) ... «repressalias per... Elisabetam... sibi concessas confirmantes per sacrum Romanum imperium ampliaremus.» 1443 okt. 26. IV. Frigyes Bologna városához. (Bolognai állami levéltár.)

² *Gorrini*: i. m. 84. l.

³ 1443 jún. 18. Bécs. IV. Frigyes Bologna városához. (Bolognai állami levéltár.)

⁴ ... «omne ius omnemque actionem sibi contra vos eorundem occasione quomodolibet competentem in me transfudit, cessit.» 1443 jún. 17. Hayden H. Bologna városához. (Bolognai állami levéltár.)

nyakat törvényes birói úton Fantuzzinak szolgáltatták ki teljesen formaszzerű represszália-joga alapján, mégis tárgyalásokba bocsátkoztak vele s ő hajlandónak is nyilatkozott törvény elé állni. Arra kéri tehát Frigyeset, hogy tekintsen el a represszáliáktól.¹

A király tudomásul vette a város ajánlatát s minthogy ő a bolognaiak által ajánlott semleges helyet («ut res in loco neutrali cognosceretur»)² úgy magyarázta, hogy «in quocunque loco. qui sit utriusque partium communis», Trientet választotta, bár szerinte ez a bolognaiaknak előnyösebb, mert onnan csak négy, Bécestől ellenben tizenkét napi távolságra van, bíról pedig a trienti püspökség kormányzóját, Cómítaw-i János feltrei választott püspököt ajánlja, a ki cseh nemzetiségű s így nem lehet elfogult egyik fél szemében sem. A tárgyalás napjával 1114. évi február hó 2-ikát tüzi ki.³

Fantuzzi azonban nem volt ezen a nézetén és miután kifogásait a város hatósága jogosaknak találta, hamarosan közölte is azokat a királylyal. Így legelőször is kijelentette, hogy ő csak Erzsébet örökösével, vagy azok megbízottjaival hajlandó tárgyalásba bocsátkozni, Haydennel azonban, a kire egyáltalán nem tartozik ez az ügy, nem. Gyanúsak találta továbbá a proponált helyet és bírót is s ezért Trient helyett Velenczét ajánlotta, mint a mely mindkét félnek a legmegfelelőbb volna, vagy akármelyik itáliai várost, a hol mindénütt nagy számban vannak kitünő jogtudósok. Bologna

¹ ... «dicte pecunie iuridice et legitime fuerunt assignate egregio concivi et mercatori nostro Herculi de Fantuzzi, cui alias per regimina huius civitatis solemniter et secundum formam iuris et ordinum nostrorum concessa fuerunt repressalie contra personas illarum partium propter damna et iniurias dudum iniuste et indebite illatas dicto civi nostro per quendam nobilem vocatum Rother. Ex quo nobis videtur primo fronte. quod dicti heredes non habeant ius queere...» 1443 aug. 2. Bologna városa IV. Frigyeshez. (Bolognai állami levéltár.)

² *Gorini*: i. m. 132. l.

³ 1443 okt. 26. Bécs. IV. Frigyes Bologna városához. (Bolognai állami levéltár.)

hatósága remélte, hogy ez előterjesztéseket Frigyes el fogja fogadni s azért, mint írták, meghagyták Fantuzzinak, hogy február 2-ikán jelenjen meg Velenczében a doge előtt, s ha másképp nem tudnának megegyezni, majd az fog nekik bírót rendelni. Kérték végül Frigyest, intézkedjék, hogy a mondott időben a másik fél is megjelenjék ott.¹

Ez volt azonban a bolognaiak utolsó levele, mert választ Frigyestől erre már nem kaptak: megúnta ugyanis a sok huza-vonát, nem volt hajlandó további tárgyalásokra és Hayden is ismételten kérte, ne engedje, hogy a bolognaiak sokféle szörszálhasogatása, csürés-csavarása miatt ne juthasson pénzéhez s mielőbb engedélyezzen neki repressália-jogot.

Bolognában azonban, úgy látszik, abból, hogy Frigyes nem válaszolt, ajánlatuk elfogadására következtettek, mert Fantuzzi 1444 február 2-ikán megjelent Velenczében Francesco Foscari doge előtt a város levelével, a ki azonban nem tudott semmit az egész ügyről s csak a Fantuzzi által hozott levélből értesült arról, hogy miről is van szó s mint-hogy sem Hayden, sem meghatalmazottja nem jelentkeztek, nem is tehetett semmit.²

Frigyes ekkor már el volt határozva, hogy véget vet ez elposványosodni készülő ügynek s kiadja, illetve megerősíti Haydennek a repressália-jogot.

Ez 1444 május 12-ikén meg is történt. A levél latin nyelven állíttatott ki s röviden ismerteti először az ügy történetét, hogy mi tette elkerülhetlenné a jog engedélyezését s végül megerősíti a már Érsébet királyné által adott repressália-jogot, kiterjesztve azt az egész birodalom területére. Hangsúlyozza, hogy nemcsak római német királyi méltóságából folyó hatalma, hanem a kis László fölött gyakorolt gyámsági joga alapján is teszi ezt; ez utóbbi minő-

¹ 1443 nov. 28. Bologna városa IV. Frigyesnek. (Bolognai állami levéltár.)

² 1444 febr. 10. Fr. Foscari doge Bologna városához. (Bolognai állami levéltár.)

ségében erősíthette azt meg, a kiterjesztést pedig mint német király tehette meg.¹

Figyelmezteti azonban e jog élvezőit, hogy a mint valami zsákmányt ejtettek, azonnal tartoznak a bolognaiakat értesíteni, hogy, ha akarják, az értesítéstől számított hat héten belül azt kiválthatják. Ha a mondott idő alatt nem jelentkeznek. Haydennek vagy örököseinek, vagy az ő meghatalmazottjaiknak jogukban áll a zsákmányt magukhoz venni. Végül arra szólít fel mindenkit a birodalomban, hogy e jog gyakorlásában legyenek az engedményeseknek segítségére.²

Hayden e levélnek teljesen hasonló szövegű példányát kapta meg, de német nyelven kiállítva.³

¹ ... «prefati Henrici supplicationibus inclinati repressalias sibi ac suis heredibus adversus prefatos Bononienses eorumque res et bona per reginam prenominatam concessas in omnibus eorum punctis, clausulis et articulis animo deliberato et ex certa nostra scientia, sanoque accedente consilio tam auctoritate Romana regia, quam tutorio prefati *patruelis* nostri nomine confirmantes ratificantes et approbantes per principatus et dominia nostra totumque Romanum imperium extendimus et harum serie de novo concedimus Henrico predicto ac suis heredibus necnon illi sive illis, quibus ipsi hoc suo nomine duxerint committendum pro recuperatione rerum *suarum* ac damnorum *supportatorum* recompensatione in quibusvis principatuum ac dominiorum nostrorum et imperii sacri iurisdictionibus, civitatibus, oppidis, castris, villis, territoriis et officialatibus tam in terra, quam in aquis, mercimonia, animalia et quasvis alias res et bona quecumque dictorum Bononiensium vel servitorum et subditorum suorum et cuiuslibet eorum apud vos et quemlibet vestrum ordine iuris aut alias sine iuris et iudicii invocatione, prout eis melius visum fuerit, expedire, arrestandi et sub arresto detinendi quousque per dictos Bononienses sibi pro dicto spolio et damnis inde susceptis plenarie fuerit satisfactum, liberam et omnimodam dedimus et concessimus et tenore præsentium damus et concedimus facultatem et potestatem.»

² *Gorrini*: i. m. 82—87. 1.

³ «Item es ist auch dem obgenanten Heinrichen Hayden gegeben worden ein Represal in deutsch in aller Form glich als oben in latin stat nichts verkeret darinne sub uno dato et subscriptione ut supra.» (Bécsi állami levéltár, Reichsregistraturbuch N. 180. a. 1.)

Jó ideig nem is hallunk ezután Haydenről ez ügygyel kapcsolatban semmit. 1453-ban már nem él,¹ de minthogy — mint láttuk — e jog átszállt az engedményes örököseire is, fiának, Lőrincznek dolga volt, a ki később polgármestere lett Bécs városának és nemességet is kapott, hogy eredményesen felhasználja. —

Három évtized mulva, 1477 decemberében egy előkelő bolognai polgár, Annibale Malvezzi Bajórországból járt s itt, Kempten mellett Studelin Henrik nevű nemes, a fia és testvére elfogták és börtönbe vetették, azt hozva fel erre okul, hogy nekik adósuk egy német, a ki Velenczéből, a hol azelőtt állandóan tartózkodott, Bolognába költözött.² Studelin természetesen jogtalanul járt el, mert hatóság közbejött, represzália-jog birtoka nélkül akart elégtételt szerezni magának.

Malvezzi elfogatásának híre, mely január vége felé ért Bolognába, nagy izgalmat okozott ott és a város hatósága rögtön megtett mindent, hogy őt fogságából kiszabadítsa. Írtak az antiochiai patriarchának, hogy járjon közbe a császárnál, írtak Studelinnek, Zsigmond főherczegnek, Kempten városának. Csakhamar azonban erősebb eszközhöz is nyúltak és repressalia útján lefoglalták augsburgi kereskedőknek, a Welser testvéreknek őt zsák sáfrányát. Majd ismét levelek útján próbáltak eredményt elérni, de megúnván a hiábavaló irkálást, újabb represzáliára tértek át és letartóztattak egy előkelő augsburgi polgárt, Nyaser Albertet. Ezt azonban csakhamar szabadonbocsátották kezes jótállása fejében, mert megígérte, hogy otthon mindent meg fog tenni Malvezzi kiszabadítása érdekében.

Nem ért el ugyan Nyaser semmit, de Frigyes végre is belátta a bolognaiak kérésének jogosságát s meghagyta 1478 végén Studelinnek, hogy bocsássa szabadon Malvezzit,

¹ Quellen zur Geschichte der Stadt Wien. II. 2. k. 357. l.

² Malvezzi életével és bajorországi fogságával foglalkozik tulajdonkép *Gorriani* tanulmánya (19—61. l.) s az ő nyomán ismertetjük ez eseményeket.

a ki azonban nem sokat hederített a császár felszólítására. 1479 májusában tehát újra Frigyeshez fordul a város, de ugyanekkor Miksa főherczeg is írt Bolognának — e két évél keresztezte egymást — s tudomásukra hozta, hogy *atyja megbízásából repressália-jogot kellene engedélyeznie az ő jönhatósága alatt álló területeken Hayden Henrik részére Bologna ellen, úgy, a mint azt annak idején Frigyes tette* (mellékelte is az 1444-iki levelet); ő azonban nem akarja a jó viszonyt megzavarni és kéri őket, hogy elégítsék ki Hayden jogos kívánságait, nehogy kénytelen legyen represszáliákhoz nyúlni, a mit nem szívesen tenne meg.¹

Méltán tűnhet fel, hogy mikép jutott a császár eszébe ily egyszerre Hayden repressália-joga. Ő maga már rég halott volt s ha fia, Lőrincz élni akart volna vele, nem volt rá szükség, hogy Miksa megújítsa. A bolognaiak ugyan azt vetették a Hayden-féle repressalia ellen, hogy az elavult, de minthogy Hayden örökösei is joggal használhatták mindaddig, a míg csak káruk fedezve nem volt, más okát nem láthatjuk, mint azt, hogy így akart hatni Frigyes a bolognaiakra.

A város válaszában részletesen ismertette a Fantuzzi—Hayden repressalia-ésetet. Kiemelte, hogy Fantuzzit teljesen jogtalanul érte a sérelem Rother részéről, míg Hayden azáltal, hogy ki akarta a megvámoltatást kerülni, a város szabályai értelmében méltán lakolt kihágásáért értékei elvesztésével és csodálkozott, hogy e rég elfeledett dolgot most ismét előkaparták. Kérték, hogy tájékoztassa atyját ezek alapján, de azért külön megírták mindezt Frigyesnek is.²

¹ «Scripserat ad nos... genitor noster, ut in terris et ditionibus nostris concederemus dilecto nostro Henrico Hayden civi Viennensi litteras, quibus possent arrestare bona quorumcunque civium vestrorum et aliorum, qui reputarentur esse ditionis vestre et posset compensari de bonis et pecunia sibi a vestris violenter ablatis, quemadmodum ipsa Cesarea paternas Maiestas concesserat, sicut per extensum his litteris inclusum latius cognoscetis.» (*Gerrini*: i. m. 129—130. l.)

² «His actis cum iuste amplius nullus ea de re conqueri posset,

A Hayden-ügyről ezután nem esett több szó a további tárgyalások folyamán, nem tudjuk, mi vége lett, vajon az örökösök el tudtak-e valamit érni represszália-joguk révén. Ezért azután nem is követjük tovább a Malvezzi—Welser-ügy részleteit. Az akták sem vezetnek a végéig, mert a bolognaiaknak IV. Sixtushoz intézett. 1479 október 9-ikén kelt levele az utolsó emlék, melyről tudomásunk van, a melyben arra kérték a pápát, hogy engedélyezzen nekik represszáliákat a német birodalom ellen.

Rövidesen ezután sikerült a pápának kieszközölnie Malvezzi szabadonbocsátását; valószínűleg az apja. — véli Gorrini — Virgilio fizetett bizonyos összeget Studelinnek, Welserek pedig megkapták sáfrányukat és kárptótláshoz jutottak talán Hayden Henrik örökösei is.

HOLUB JÓZSEF.

existimabamus eam penitus esse sopitam, que adeo antiqua et vetusta est, maxime cum iam anni fere quadraginta sint exacti, ut absurdum et iniquum videatur, quod de ea sermo amplius fiat, praesertim cum equitas et iura omnia cause ipsi tot annorum cursu mirum in modum antiquate finem et silentium imponant.» (Gorrini: i. m. 133. l.)

OLASZORSZÁG KÜLPOLITIKÁJÁNAK IRÁNYAI 1870 ÓTA.

A külpolitika teljesen sohasem függetlenítheti magát a belpolitikától. Céljait és elhatározásait indító okait rendszeren nem kívül álló tényezők, hanem az állam szervezetében és fejlődésében kifejezésre jutott általános tendenciák s a nemzet sajátos jellemében és lelki berendezésében adott pszichológiai erők szabják meg. Mikor tehát valamely hatalom külpolitikai törekvéseit vizsgáljuk, nem szabad elszigetelt, a nemzeti élet egyéb megnyilvánulásaitól légmentesen elzárt területet látnunk bennök, hanem lehetőleg bele kell őket állítanunk az egyetemes fejlődés irányvonalába s vizsgálódásunk súlypontját a köztük és a nemzeti élet egészét hullámzásba hozó erők közt kimutatható kapcsolatok felderítésére kell helyezniünk. Különösen akkor kötelességünk ezt tenni, a mikor az érzelmi tekintetek és a hatásos jelszavakba sűrített nemzeti ábrándok kimutathatóan nagyobb szerepet játszanak a külpolitika irányainak eldöntésénél, mint az adott tényekkel számoló értelem józan érvei.

Olaszország újabb története classicus példája a külső és belső politika szoros egymásbafonódásának. Nincs nemzet, még az «idősebb latin testvér», a revanche nemzete sem, melynél a phantasia színes képei és az érzelmi világ gyorsan változó hullámai olyan nagy és állandó hatást gyakorolnának az államügye kintezésére, mint azt az olasz nép újabb történetében látjuk. Ennek oka az olasz állam fejlődésében és az olasz **nép** lelki structurájában keresendő.

Olaszország egységét ép úgy, mint a német birodalomét, a nemzeti eszme elementaris ereje hozza létre. De az eszmei rokonság daczára mégis merőben különböző körülmé-

nyek között megy végbe a két állam születése. A német egység célkitűzői és diadalra juttatói: a dynastia (I. Vilmos), a diplomacia (Bismarck) és a hadsereg (Moltke, Roon). A nemzeti eszme csak mint állandó háttér, mint kiapadhatatlan erőforrás táplálja és aczélozza ellenállhatatlanná a gondolat megvalósítására hivatott tényezők akarását. A nép activ közreműködését jelentő revolucionárius elv az első demokratikus próbálgatások és forradalmi mozgalmak balsikere után meghajol az organisatio magasabb elve előtt: a németiség, mint politikai nemzet azonosítja magát kormányja céljaival s fegyelmezettségével, lelkes és áldozatkész szellemével győzelemre segíti az eléje tűzött eszményeket. Az egység eszméje a forradalmak és benső válságok lázában fog meg, de csak Bismarck vér- és vaspolitikájának izzó kohójában ölt testet. A külföld elismerését nem a forradalmi szabadcsapatok, hanem a rendes állandó seregek fegyvere erőszakolja ki számára. A tulzó demokratikus-revolutionárius elv következetes kirekesztése azután megadja a lehetőséget az új birodalom erős, szigorúan monarchikus államszervezetének kiépítéséhez.

Az egységes Olaszország megteremtésében is ott látjuk a német birodalmat létrehozó hármas erő működését (II. Viktor Emánuel—Cavour—Lamarmora), de nem mint egyedüli, sőt sok esetben nem is mint legfőbb *causa formalist*. A dynastia, a diplomacia és a hadsereg mellett kezdettől fogva egyenrangú tényezőként jelentkezik a *forradalmi elv és a külföldi támogatás*.¹ A mi a német egyesítési törekvésekben csak eszme, állandó erőforrás, az olasz *risorgimento* mozgalmaiban tényleg ható erővé válik. Parmát, Modenát, Toscanát, Umbriát, Romagnát, Siciliát és a nápolyi királyság nagyobb felét a Garibaldi személyében megtestesült forradalmi elv, tehát a nemzet activ közreműködése szerzi meg a piemont-szardiniai királyság számára, míg Viktor Emánuel hadai osupán az egyházi állam

¹ Fromme Fr.: Deutsch-italienische Entwicklungen. Deutsche Rundschau, 1915, jul. 3. 1.

és a nápolyi királyság hátralevő részeinek meghódításával növelik az *unita Italia* területét. A vörösinges garibaldisták és a piemonti királyi seregek sajátos parallelismusa új kiadásban megismétlődik az egység művét betetőző szövetségek rendszerében. 1859 a demokratikus alapokon nyugvó francia császárság segít megszerezni Lombardiát, míg Velence birtokát az aristokratikus porosz királyság szövetsége hozza meg. (1866.)¹

A monarchikus és a demokratikus-revolucionárius elveme különös dualismusa mindjárt kezdetben a gyengeség csiréit oltja az új államba. Cavournak és munkatársainak a mazzinista köztársasági eszmékkal szemben sikerül diadalra juttatni a monarchiát, de nem sikerül a német birodaloméhoz hasonló szilárd szervezetet kölcsönözni neki. A monarchikus és dynastikus érdekek rovására kénytelenek mindig újabb és újabb engedményeket tenni a radicalis és köztársasági eszmékkal kaczerkodó demokratikus elvnek. Még látszólagos erőssége és fölénye, szigorúan keresztülvitt egysége is gyöngeségévé válik az új nagyhatalomnak. Mert az olasz nép a közös eredet és nyelv daczára vidékenként és tartományonként annyira különböző társadalmi rétegződést és az állampolgári érzületnek annyira változatos skáláját viszi az új államba, hogy egy teljesen egységesnek és homogénnek tervezett államtestbe való beleillesztése ismét csak a szélső elemeknek tett jelentékeny engedmények árán válik lehetségessé. Az a fájdalmas szakadás, melyet az örök város megszállása idéz elő a lelkekben s a mely hosszú időn át két ellentétes pólusnak mutatja a vallásosságot és a hazaszeretetet, még aggasztóbb mértékben növeli a forradalmi erők befolyását. Ez pedig annál veszedelmesebb, mivel az új monarchiának nincs meg az az erős és biztos hátfödözete, a mit Poroszország jelent a német birodalomra nézve. Piemont-Szardinia a maga 76,000 négyzetkilométerével csak egynegyedrészt teszi az unita Italiának. Különben sem rendelkezik Poroszország organizáló és assimiláló erejé-

¹ U. o.

vel.¹ Évtizedekre van szüksége, míg sokféle *compromissum* árán egységes akaratból áthatott államtestté tudja összekovácsolni a különböző tartományokat.

A születés áteredő bűne súlyos teherként nehezedik az új államra s döntő módon befolyásolja fejlődését. A *conservativ* réteg vékonysága és a *radicalis* elemek túltengése monarchikus szempontból aggasztóan nagy szerepet biztosít a demokratikus elvnek. Az államélet vezetése a megengedettnél nagyobb mértékben ki van téve a népszenvedély állandó hullámzásának. Az uralkodók egyénisége és a parlamenti élet egészségtelen fejlődése inkább előmozdítja, mint akadályozza az áteredő bűn káros következményeinek kifejtését. II. Viktor Emánuel, a *ré galantuomo* kiváló képességeivel és mozgékony temperamentumával még csak fenn tudja tartani a király és a parlament jogainak egyensúlyát, de már utóda, I. Umberto abban látja alkotmányos uralkodói kötelezettségét, hogy minél jobban háttérbe szoruljon s egyénileg minél kevésbé nyúljon bele a nemzet sorsának intézésébe. Meghajol a rosszul értelmezett parlamentarismus elvei előtt és szabad folyást enged a pártok versengésének és intrikáinak. Jóakarátú loyálisával nagy mértékben hozzájárul a parlamenti élet elfajulásához a nélkül, hogy családjának állását erősitené.² Fia és utóda, III. Viktor Emánuel még nagyobb mértékben nélkülözi az egyéni kezdeményezéshez és a gyökeres rendszerváltoztáshoz szükséges királyi tulajdonságokat. Sem kedve, sem bátorsága nincs hozzá, hogy kilépjen az «alkotmányos» tartózkodás hüvös felhomályából s merész kézzel megkísértse a hamisan értelmezett parlamentarismus ördögmotollájának szabályozását. Csak az árral tud úszni; ahhoz, hogy szembe forduljon vele, nincs elég ereje és férfias elszántsága. Irtózik a felelősségtől; azért készségesen megtesz mindent, a

¹ U. o. 6. l.

² Fischer P. D.: *Italien und die Italiener*. II. Aufl. Berlin, 1901. 124—5. I. U. a. *Der italienische Parlamentarismus*. Süddeutsche Monatshefte. 1915. jún. 426. l.

mit a mindenkori kormány és az ú. n. közvélemény kíván tőle.¹

Az uralkodók túlságos visszahúzódásának s a királyi hatalom önkéntes korlátozásának természetes következménye a parlament jogkörének tágulása és a túlzásba vitt parlamentarizmus veszedelmének tömeges jelentkezése. A parlamenti élet kinövésai ma talán sehol sem oly számosak és ártalmasak, az alkotmányos élet felszívódása a puszta parlamentarizmusba talán sehol sem annyira előrehaladott, mint Olaszországban.² Ennek okát az egymást kölcsönösen kiegészítő két jogi sphaera egyensúlyának megbomlásán kívül elsősorban a parlament hibás összetételében, másodsorban az olasz nép csekély fokú politikai belátásában és a parlamentarizmus kormányzati rendszer túlhajtásában keresendő.

Az olasz parlament tagjainak igen jelentékeny százaléka legalább egyharmada doctrinaire elemekből: ügyvédek, tanárok, akik nem annyira magasabb politikai ambíciók, mint inkább a képviselőség nimbusza és a helyi érvényesülés vágya, sok esetben a miniszteri bársonyszék varázsa vonz a Monte Citorio felé. Aránylag kevesen rendelkeznek közülök a törvényhozói tiszt méltó betöltéséhez szükséges értelmi és erkölcsi kellékekkel. Többnyire egyes szónokok, de híjával vannak a mélyebb államférfiúi belátásnak; alkalmasabbak a pillanatnyi szenvedélyek költögetésére, mint az igazi nemzeti érdekek szolgálására. A doctrinairizmus és az üres retorika tobzódása mellett másik nagy baja az olasz parlamentnek az egészségtelen pártélet. Nagy és mélyreható elvi ellentétek hiányában a katolikusokat, a szocialistákat és a köztársaságiakat nem tekintve, voltaképen nincsenek is igazi pártok. A meglevők kikristályosodási tengelyét nem a politikai törekvések azonosossága, hanem elsősorban az egyéni és collectiv érdekek

¹ Fischer P. D.: Der italienische Parlamentarismus. I. h. 427. l.
Wolfsberg K. M. v.: Wie es ward! Süddeutsche Monatshefte, 1915, jún. 506 s. kk. II.

² Fromme i. h. 7. l.

megegyezése szolgáltatja. Innét a pártviszonyok örökös hullámozása: új csoportok alakulnak, régiek eltűnnek, majd ismét életre kelnek, kisebbednek vagy nagyobbodnak, a szerint, a mint a pillanatnyi célok megkívánják. Ez az állandó fluctuálás nagyon megnehezíti a kormányalakításhoz szükséges többség alakítását és együtt-tartását. Az olasz jellem egyes ferdeségei, minők a túlzó individualizmus és a belőle táplálkozó határtalan becsvágy, a cselszövényre és titkos aknamunkára való hajlam még fokozzák a magában is terhes feladat nehézségeit. A szerencsétlen pártviszonyok és a bukás állandóan fenyegető lehetősége azután végzetes befolyást gyakorolnak a sűrűn váltakozó kormányok politikájára. Nagy conceptiójú, messze kiható tervek valószínűsítése helyett mindegyik arra törekszik, hogy különböző érdekek dédelgetésével minél több hívet szerezzen magának s minél hosszabbra nyújtsa bizonytalan életét. Komoly, program-szerű politika helyett kénytelenek «népszerű» politikát csinálni.¹ A helyett, hogy irányítói volnának, eszközei egy ingatag közvéleménynek, mely feladatuk betöltése után gúnykaczajjal ejti el őket.² Az egész parlamenti rendszer a kormányzattal egyetemben a személyi és helyi különérdekek cultusát űzi az egyetemes nagy nemzeti célok álarcza alatt. A demokratikus elv túltengése felőrli a parlamentarizmus nemes tartalmát.

A parlamenti rendszer elfajulásában és a kormányok túlzott népszerűség-hajhászásában rejlő veszedelmeket betetőzi az olasz nép sajátos lelki structurája. Az olasz jellem legszembetűnőbb vonásai: a művészi ösztön, a dús phantasia és a könnyen hevülő temperamentum. Az olasz született művész. Rajong a szépért, bárhol és bármilyen formában találja. Különösen a nyelv aethetikai szépségei iránt van finom érzéke. A költői és prózai előadás virágait sehol sem élvezik és keresik oly mértékben, mint Dante és

¹ Fischer i. m. 107 s. kk. II. és Süddeutsche Monatshefte i. h. 427 s. kk. II.

² Busz J. P.: Italien und die Centralmächte. Diessen v. München 1916. 23. l.

Petrarca hazájában. Még az egyszerű ember is feltűnően nagy gondot fordít beszédére. De a nyelv zenéjének és formai szépségeinek túlzott cultusa szükségképen a gondolati tartalom elhanyagolására és a retorika túlbecsülésére vezet. És itt kezdődik a veszedelem, melyet csak fokoz a forró, valóságot és ábrándot egy képbe olvasztó phantasia delibabos játéka. A szép szavak és meglepő szónoki fordulatok a nagy gondolatok és nagy tettek illuzióját keltik a nyelv varázsától megittasodott olasz lélekben még akkor is, ha mögöttük csupán nagyotakarások és nagy gestusok rejtőznek. A mondott és írott szavak varázsát nem tartalmuk igazsága, hanem elsősorban külső formájuk művésziessége és a könnyen folyó mondatok megvesztegető zenéje dönti el. A retorika, egykor a forumon nagy tettek méltóságos külsejű hírnöke és kísérője, ma nagy conceptiók és nagy tettek hiányában önezélő eszköz az izzó déli temperamentum szenvedélyeinek felkavarására és a nagy tettek helyébe tölt színes álomképek megfestésére. A szónokok és újságírók ugyancsak alaposan ki is használják ezt az eszközt. Jól kikerekített mondataik árjával, melyből itt is, ott is egy-egy jól ismert jelszó csendül ki, valósággal megvesztegetik hallgatóik és olvasóik érzékeit, elhomályosítják tiszta látásukat s folytonos emlegetésükkel a nagy tettek és tényleges eredmények illuzióját ébresztik bennök. Igazi benső erő híján a szavak cultusában tobzódó művészi ösztönénél fogva viszik jóra-rosszra a nagy múlt hagyományainak súlya alatt roskadozó olasz népet.¹

A megfelelő ellensúly nélküli demokratikus elv túlhajtása és a politikailag éretlen, mert érzelmei után induló, üres jelszavak után kapkodó nép befolyásának mértéktelen érvényesülése eleve eldöntik Olaszország külső és belső politikájának irányát.* Mind a kettőt, de főleg a külpolitikát nagy mértékben jellemzi a jól átgondolt és egységes természetesség hiánya s a könnyű és csillogó sikereknek a rem-

¹ Frankel E.: Die Rhetorik in Italien. Süddeutsche Monatshefte. 1915, jun. 483 s kk. II. Balanyi Gy.: Az olaszországi sajtó. Magyar Kultura. 1916. I. 529 s kk. II.

szeres és kitartó munka elé helyezése. Ebből folyik a mohó türelmetlenség is, mely nem tudja bevárni a dolgok természetes fejlődését, hanem a pillanatnyi eredmények mielőbbi élvezéséért eléje akar vágni az eseményeknek. Ez a türelmetlenség magyarázza, hogy az ifjú nagyhatalom sokféle elágazó activ külpolitikát kezd és gyarmatszerzésre pazarolja erejét még mielőtt egy tényleges nagyhatalom külső és belső feltételeinek birtokába jutna.¹ De ez magyarázza állhatatlanságát is, melylyel külpolitikai törekvéseinek súlypontját a pillanatnyi helyzetekhez képest majd ide, majd oda tolja a nélkül, hogy egyszerre egyetlen feladatra tudná összpontosítani minden erejét. Egyszerre akarja megvalósulva látni valamennyi álmát.

Az unita Italia külpolitikájának irányait földrajzi fekvése és történeti fejlődése szabja meg. Ebből a szempontból három, területileg élesen elhatárolt programot különböztethetünk meg: a *középtengeri*, az *adriai* és az *irredenta*-programot, melyek a viszonyokhoz képest majd egyszerre, majd felváltva adják meg a legfiatalabb európai nagyhatalom külpolitikájának signaturáját.

Történeti sorrendben első a középtengeri program. Mazzini már 1838. hazája számára követeli Észak-Afrikát. Bismarck egy 1866. kelt levelében szintén Itáliának kívánja juttatni a Földközi-tenger medenczéje felett való uralmat.² De az egységért folyó harcok sokkal inkább igénybe veszik a nemzet minden energiáját s a leküzdendő vetélytársak (angol, francia) sokkal erősebbek, semhogy egyelőre gondolni lehetne a középtengeri hegemonia megszerzésére. Az államférfiakat azonban állandóan foglalkoztatja a gondolat. Így Cavourt a krími hadjáratban való részvételre nemcsak a nyugati hatalmak jóindulatának megnyerése, hanem a Földközi-tengerre vonatkozó olasz igények biztosításának szempontja is indítja.³

¹ Busz i. m. 26. l.

² Mackay Freiherr v. : Italiens Verrat am Dreibund. München-Leipzig, 1915, 20. l.

³ Ruttkay V. : A világháború. Olaszország, a Balkán és Ausztria-Magyarország. Budapest, 1916, 74. l.

Hogy azután Róma elfoglalásával betetőzést nyer az egyesítés műve, az ifjú nagyhatalom reményektől és nagy elhatározásoktól duzzadó vitorlakkal száll a világpolitika tengerére. A *terza Roma* fényben és nagyságban méltó akar lenni az elsőhöz, a hasonlíthatatlanhoz. Uralkodni akar a Földközi-tenger egész medenczéjén. Vágyai elsősorban az átellenes afrikai part: Tunisz felé szállanak. Történeti jogok mellett főleg gazdasági és katonai szempontok élesztik a nagy jövőre hivatott tartomány utáni vágyát. A néhai *provincia Africa* európai lakosai között az olasz colonia a legnépesebb; az ipar és kereskedelem nagyrészt olasz kezekben van s a földművelés felvirágoztatása is a sok ezer kivándorolt olasz kispapja érdeme.

De bármily szenvedélyesen lobog az új Róma hatalmi vágya, benső gyengesége és elszigeteltsége nem engedik, hogy kinyujtsa kezét a partjaitól mind össze néhány órajársnyira fekvő föld után. Egymásután szalasztja el a kedvező alkalmakat. Hallatlanra veszi a kívülről jövő biztatásokat is, melyek cselekvésre ösztönzik. Nem bízik ösztönösökben, cselt és rosszakaratot gyanít mögöttük. Pedig elég sűrűn érkeznek hozzá. 1868. Usedom porosz követ. 1876. és 1877. Andrassy és Haymerle báró, sőt a berlini congressuson Bülow közvetítésével maga Bismarck ajánlják fel az áhitott tartományt.¹ De a római államférfiak abban a hiszemben, hogy hazájok valódi és képzelt jogait senki sem meri érinteni, következetesen kitérnek az erélyesebb lépések elől. Csak akkor riadnak meg, a mikor Bismarck ügyes politikával Franciaországhoz fordul elutasított ajánlatával és ezzel szilárd alapot nyújt az eddig is veszedelmes francia concurrentiának. A francia annexio lehetősége annyira aggasztja a Cairol-kormányt, hogy a berlini congressus berekesztése után egyenesen kérdőre vonja a köztársaságot Tuniszt illető szándékai felől. De Gambetta és Waddington külügyminiszter kitérnek a kérdés elől; az aggodó Consultát azzal igyekeznek megnyug-

¹ Lulvès: England und Italien. (England und die Völker 5.) Hamburg, 1915. 29. l.

tatni, hogy Franciaországnak egyáltalában nincsenek hódító szándékai s ha volnának is, nem mulasztaná el, hogy előbb Olaszországgal közölje őket.¹ Valójában azonban lázasan folyik Tunisz birtokbavételének előkészítése, a mit az olasz közvélemény egyre fokozódó aggodalommal és elégtelenséggel szemlél.² De hiába. Róma gyengeségének és magárahagyottságának érzetében nem mer kikezdeni a sokkal hatalmasabb és *intra dominium* levő köztársasággal. A történeti jogok és érzelmi motívumok unos-untalan emlegetése nem használ semmit. Tunisz annexiója egyre közelebbi valószínűséggé válik. Waddington utóda, Freycinet 1880 júl. 9. már úgy nyilatkozik Cialdini olasz követ előtt, hogy Franciaországnak pillanatnyilag nincsenek hódító szándékai, de a jövő lsten kezében van. Néhány nappal utóbb pedig arról igyekszik meggyőzni Cialdinit, hogy mind a két államra nézve előnyösebb volna s az európai békét is kevésbé veszélyeztetné, ha Olaszország Tunisz helyett Tripoliszban keresné gyarmatosító törekvéseinek kielégítését.³ De Rómában hallani sem akarnak erről. Tovább erőszakolják a versenyt, míg végre Franciaország elérkezettnek látja a pillanatot a cselekvésre. 1881 tavaszán a Krumirsz-törzs algiri betörésének ürügyén hajóhadat és csapatokat küld Bizertába s a magára hagyott beyt május 12-én a bardoi garantiális szerződés aláírására kényszeríti, mely ha nem is formailag, lényegileg francia tartományyá teszi Tuniszt.⁴

Álmainak széttépése, képzelt jogainak kijátszása hihetetlen mértékben felizgatja az olasz közvéleményt. Egész Italia az elkeseredés és harag orkánjától remeg. A francia-barát Cairoli-kabinetet szinte pillanatok alatt elsöpri az

¹ Die Memoiren Fr. Crispi's. Erinnerungen und Dokumente. Hrsg. v. T. Palamenghi-Crispi. Deutsch v. W. Wichmann. Berlin, 1912. 106. l.

² Chiala L.: Pagine di storia contemporanea. Torino-Roma, 1892. II. k. 69. s. kk. II.

³ Crispi's Memoiren. 107 s. kk. II.

⁴ U. o. II. 2. s. k. I. Deutschland und Weltkrieg. Hrsg. v. O. Hintze, Fr. Meinecke, H. Oncken u. H. Schumacher. Leipzig-Berlin, 1915. 337. l.

általános felzúdulás. A lelkekben kezd derengeni a belátás, hogy Olaszországnak ki kell emelkednie elszigeteltségéből s a szövetségek rendszerével biztosítani magát hasonló meglepetések ellen. Ez a felismerés megadja a lélektani alapot a gyűlölt Franciaország legyőzőjéhez, a német birodalomhoz és mert — Bismarck szavai szerint — Berlinbe csak Bécsen keresztül vezet az út, az osztrák-magyar monarchiához való közeledéshez. Azok a szórványos és félénk hangok, melyek már korábban is sürgették a középponti hatalmak barátságának keresését, most egyszerre viharos követeléssé izmosodnak. A Franciaországtól szenvedett méltatlanság-érzete pillanatokra feledteti a hagyományos osztrákgyűlöletet és az Ausztriával szemben felforgó függő kérdéseket. Az elszigeteltségből való kiemelkedés vágya annyira áthatja az egész politikai világot és a sajtót, hogy még áldozatokat is kész hozni kedvéért. Bismarck biztatására és állandó érdeklődése mellett csakhamar meg is indulnak a tárgyalások a Ballplatz és a római kabinet között. A biztató bevezetést Umberto királynak és Margherita királynénak Depretis miniszterelnök és Mancini külügyminiszter társaságában tett bécsi látogatása szolgáltatja hozzájuk. (1881 okt.) Egyes közbejött incidensek daczára, minő a Kállay delegációs beszéde (1881 nov. 6.) nyomán támadt félreértés és múltó elhidegülés, a megbeszélések kielégítő eredménnyel folynak. Az alkudozó felek kölcsönös jóindulata és Bismarck tapintata mindig megtalálja a módját a legkényesebb kérdések elintézésének is. Ennek ellenére mégis sokáig elhúzódnak a tárgyalások. Tunisz megszállása után több mint egy esztendő telik el, mire a szerződés végleges megkötésére kerül a sor. Kálnoky külügyminiszter s herceg Reuss német és gróf Robilant olasz nagykövetek csak 1882 május 20-án írják alá a Balkánra vonatkozó pont kivételével teljesen azonos szövegű osztrák-magyar-olasz és német-olasz szövetségi szerződések példányait. Ezzel a ténnyel az 1879. létesült Zweibund Dreibunddá bővül.¹

¹ A hármasszövetség létrejöttének előzményeit és körülményeit legrészletesebben Chiala Lajos olasz szenátor id. munkája is-

A hármasszövetség megadja Italiának a szükséges hátfödözetet, de nem egyúttal az erőt is. A colonialis törekvések ennek daczára továbbra is tengelyei maradnak az olasz külpolitikának. A nemzeti hiúság és nagyravágyás kárpótlást keres a szétfoszlott tuniszi álmokért. A nyugaton szenvedett csorbát keleten akarja kiköszörülni. A kettős monarchiával és a német birodalommal még javában folynak a szövetségi tárgyalások, a mikor Crispi élénk agitatiót indít az egyiptomi ügyekbe való beavatkozás érdekében. A revolucionáriusból lett imperialista politikus nem kevesebbet, mint a földközi-tengeri hegemonia problémájának végleges megoldását reméli az interventióban való részvételtől. Az ügy érdekében személyesen ellátogat Berlinbe, a hol Bismarcktól biztatásokat nyer és Londonba, a hol a vezető államférfiak, főleg Granville lord váltig hangoztatják, hogy sokkal szívesebben vennék Italia, mint Franciaország közreműködését.¹ De fáradozásai mégis eredménytelenek maradnak. A római kabinet, mint a tuniszi kérdésben, most is visszariad a döntő szó kimondásától. Anglia Franciaország társaságában rendezti az egyiptomi ügyeket, de a közbelépés gyümölcseit egymaga élvezzi.

Crispi izgatásainak mégis meg van az az eredménye, hogy a közvélemény és a kormány fokozott érdeklődéssel fordul Kelet, főleg a Vörös-tenger körzete felé. Mancini külügyminiszter 1885 január 27-én mondott parlamenti beszédében kiadja az új jelszót: a Földközi-tenger kulcsa a Vörös-tengerben keresendő.² A hármasszövetség megkötését követő új diplomatai jelszó valóban *«középtengeri politika a Vörös-tengerben»* mozgalom alatt indul. A nagyszabásúnak tervezett afrikai gyarmatbirodalom kiinduló pontját az a csekély terület szolgáztatja, melyet az Asszabi-öböl men-

merteti. A harmadik kötet, mely 1893. jelent meg, majdnem kizárólag a hármasszövetség történetének van szentelve. Igen világos Fraknoi V. előadása: Tanulmányok a hármasszövetség történetéhez. Budapesti Szemle, 164. k. 323. s. kk. II.

¹ Crispi's Memoiren. 129. s. kk. II.

² U. o. 173. l.

tén még 1882. enged át az államnak a Società di Navigazione-Rubattino.¹ A colonialis politika vérmes hívei ebben a jelentéktelen földdarabban látják azt az archimedesi pontot, a honnét kivethetik sarkaikból a középtengeri hatalmi viszonyokat. A mahdista lázadástól szorongatott Anglia jóindulatú támogatásával rövidesen meg is kezdődik a tervszerű terjeszkedés. Az olasz csapatok még 1885 elején megszállják a fontos Maszauát, de ugyanakkor ellenségeskedésbe kerülnek Jánossal, a hatalmas abessziniai neguszszal. A meg hasonlítás következménye a dogali vereség (1887 jan. 26.), melyben Ras Alula teljesen megsemmisíti De Cristoforis őrnagy ötszáz főnyi csapatát.² Szerencsére a mahdisták betörése megakadályozza az abessziniákat győzelmök kiaknázásában. János negusz elesik (1889. márcz. 11.), utóda, Menelik pedig csak olasz támogatással tudja leküzdeni vetélytársát. A közben miniszterelnökké lett Crispi Asmara és Keren tartományok megszállására használja fel e kedvező fordulatot s egyúttal a föllengzős Eritrea nevet adja az egész gyarmatterületnek. Újabb jelentékeny lépést jelent a Szomáli félsziget egy része fölött való protectorátus megszerzése s az Indiai-oczeán felé eső partvidék több jelentékeny kikötőjének, mint Bravanak, Merkanak, Makdisunak, Uarseiknek és Mrutinak a birtokbavétele.³

A sikerek természetesen fokozzák az önbizalmat. Crispi és a hasonló gondolkodású imperialista politikusok mindig merészebb és merészebb célokat tűznek magok elé. Kelleténél magasabbra értékelik Anglia barátságát, bár az angol kormány gondosan kerül minden olyan megállapodást vagy nyilatkozatot, a mely bárminő tekintetben megköthetné a kezét. Másrészt nem vetnek eléggé ügyet Franciaország féltékenységére s a francia és orosz diplomatiától

¹ Orsi P.: *L'Italia moderna*. IV. ed. 335. l. Pingaud A.: *L'Italie depuis 1870*. IV. éd. Paris, 1915. 113. l. Zimmermann A.: *Die Kolonialreiche der Grossmächte*. Berlin, 1916. 144. l.

² Orsi i. m. 336. l. Lémonon E.: *L'Europe et la politique britannique*. (1882—1911.) II. éd. Paris, 1912. 63. l.

³ Orsi i. m. 336. l. Zimmermann i. m. 146. l.

állandóan vizgatott Menelik ellenszenvére az általok igényelt protectoratus ellen. Bár az abessziniai viszonyok elmérgesedése már 1891. a diplomatiái összeköttetés megszakítására vezet, az olasz államférfiak tovább szövögették merész terveiket. Az 1891 márcz. 24-én és ápr. 15-én kötött szerződésekben egyszerűen megosztoznak Angliával Abesszinia területén Menelik és Franciaország megkérdezése nélkül.¹ Majd a Nilus völgye felé próbálnak terjeszkedni. A mahdisták betöréseinek megbosszulása ürügyén 1893 decemberében meszállják Agordatot s valamivel később, 1894 közepén a Szudánhoz tartozó Kassallát. De mivel az angolok rossz szemmel nézik Khartum felé való törtetésüket, egy merész kanyarulattal Abesszinia ellen fordulnak azzal az elhatározással, hogy érvényt szereznek az 1891-iki szerződésekben biztosított papiros-jogaiknak. Eleinte kedvez is nekik a szerencse. Baratieri tábornoknak sikerül elfoglalnia Agamé és Tigre tartományokat. De a koczka hamarosan megfordul. 1896 febr. 29. és márcz. 1. bekövetkezik a rettenetes aduai vereség, a legcsúfosabb kudarcz, mely valaha nagyhatalmat ért.² A magasan szárnyaló tervek szappanbuborékok módjára semmivé foszlanak. A célok és a megvalósításukra szolgáló eszközök aránytalansága ismét kegyellenül megbosszulja magát. Itália másfél évtizeden belül másodízben kerül abba a kényszerhelyzetbe, hogy egész külpolitikáját revisió alá vonja.

Az új tájékozódás, mint a tuniszi kudarcz után, most is új ösvényre térést jelent. A Consulta emberei úgy látják, hogy Franciaország akarata ellenére nem szerezhetik meg hazájok számára a középtengeri hegemoniát. Azért sietnek összekötni a Páris és Róma között régen megszakadt szálakat. A tuniszi csínytel felidézett harag különben is már régen megenyhült. Ha a Crispi-kormány kimondottan franciaellenes iránya és a kisebb-nagyobb incidensek hosszú

¹ Orsi i. m. 337. l. Lémonon i. m. 187. l.

² Lémonon i. m. 189. l. Pingaud i. m. 177. s kk. II. Zimmermann. i. m. 147 s kk. II. Egelhaaf G.: Geschichte der neuesten Zeit. V. Aufl. Stuttgart, 1915. 370 s k. I.

sorozata, minők az 1888 márczius 1-én kitört vámháború, a flórenczi és maszaui affaire, a brüsszeli rabszolgaellenes congressus ügye és Umberto király 1889 május 24-iki berlini pohárköszöntőjének harczias hangja egyelőre a frankophobia jegyébe állítja is a hivatalos politikát,¹ az olasz néplelkében meleg francia sympathia váltja fel a gyűlöletet, mely a tízéves vámháború gazdasági hátrányai daczára is napról-napra erősödik. Ellenben a hármasszövetség kötelékei szemmel láthatólag lazulnak. Ausztria-Magyarországgal az irredentismusból folyó surlódások és a multak emlékeként kísértő osztrákgyűlölet. Németországgal pedig az angol féltékenység kiélesedése rontja meg a viszonyt. A szövetség eredetileg sem volt szerelmi, hanem tisztán érdekházasság; az évek során nem hogy közelebb hozná, ellenkezőleg mindjobban eltávolítja egymástól a feleket. Időről-időre meghosszabbítják ugyan a szerződést (1887 febr. 20., 1891 jun. 28., 1902 jun. 28.), de a viszonyt bensőbbé tenni nem tudják. A hivatalos kormánynyilatkozatok hiába erősítgetik évről-évre a szövetség változatlan bensőségét, az olasz közvélemény egyre fokozódó elégtelenséggel tekint reá. A közvélemény megváltozása csakhamar érezhetővé válik a hivatalos politikában is. Az aduai vereség nyomán támadt szenvedélyes felzúdulás elsöpri Crispi kabinetjét s helyet készít a szintelen és békülékeny Rudini-kormánynak, mely a néphangulat nyomása alatt egyre többet enged a hármasszövetség betűjéből. A megfeneklett olasz diplomacia, hogy szabaduljon a zátonyról, melyre saját tehetetlensége és indokolatlan nagyralátása juttatta, kaczerkodni kezd szövetségesei vetélytársaival és viszont szívesen látja flirtjeiket. Egyidejűleg élvezni akarja a hármasszövetség előnyeit is meg a vele ellenlábás hatalmak támogatását is. Angliához amúgy is régi barátság és sokszoros érdek fűzi. Igaz, hogy e barátság sokszor az alázatos cliens kegyhajtásának s a gögös nagyúr leereszkedésének és vállveregető jóindulatának látszatát kelti és sohasem lépi túl a platonikus ígéretek és

¹ Pingaud i. m. 144 s. kk. II.

formaságszámba menő szerződéskötések határait, de azért az olasz diplomácia kezdettől fogva igen nagy értéket tulajdonít neki és különös gondot fordít ápolására. Oroszországgal Rudini és Giers monzai találkozója óta (1891 okt. 13) szintén barátságos viszonyt tart fenn a Consulta, sőt utólag kiszivárgott és csak gyengén czáfolt hírek szerint viszontbiztosítási szerződést is köt vele.¹ Tehát csak a Franciaországgal fennálló ellentéteket kell még elsimitani. A Rudini-kabinet és a rákövetkező Pelloux-kormány nem késnek ebben az irányban is megtenni az utolsó lépéseket. Az 1896 szept. 28-án kötött szerződés — post tot discrimina rerum — lezárja a tuniszi incidens actáit. Italia a közeli viszonzás reményében elismeri a köztársaság jogait a vitás gyarmathoz. Még jelentősebb az 1898 nov. 21-iki szerződés, mely tíz évi háboruskodás után helyreállítja a normális gazdasági kapcsolatot Franciaországgal. Jellemző, hogy a szerződést előkészítő tárgyalásokat az olasz külügyminiszter, gróf Canevaro kezdeményezi.² Még szembetűnőbb jele a lelkekben beállott nagy elváltozásnak, hogy olasz részről mind a két szerződést ugyanaz a Visconti-Venosta írja alá, a ki annak idején egyik spiritus motora volt a hármasszövetségi tárgyalásoknak.³ Külsőleg 1897 a krétai afférban válik először érezhetővé az új fordulat. Itt mutatkoznak először a hatalmak új elhelyezkedésének körvonalai, melyek maradandóságot és plasticitást csak évekkel utóbb, az algecirasi conferentián nyernek.⁴

A diplomáciai viszonyok változása természetesen nagy eltolódásokat idéz elő a külpolitikai törekvések súlypontjának elhelyezkedésében is. A középtengeri uralom eszméje lassanként elfakul. A nagy északafrikai gyarmatbirodalom szépen kiszínezett álma szétfoszlik. A föllengős reményekből

¹ Singer A.: Geschichte des Dreibundes. Leipzig, 1914. 120. és 262. l.

² U. o. 128. l.

³ Patzelt I.: Von Crispi bis Sonnino. Wien, 1915. 22. l.

⁴ Chlumecky L.: Österreich-Ungarn und Italien. Leipzig-Wien, 1907. 15. s. kk. II. Sosnosky Th.: Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866. Stuttgart, 1914. II. köt. 113. s. kk. II.

csak roncsok maradnak, miket a nyugati hatalmak kegye vet oda az új barátoknak. Egyiptom és Tunisz birtokához formált jogai feláldozása fejében Italia szabad kezet nyer az utolsó északafrikai török tartomány, Tripolisz megszállására. Franciaország az 1901-ben kötött középtengeri egyezményben adja meg formális beleegyezését a tervbevett annexióhoz, viszonzásul a marokkói szultánságra emelt igényeinek elismerését kötvén ki magának.¹ Az angol diplomácia pedig még korábban, még a berlini congressus napjaiban, megadja elvi hozzájárulását a tripoliszi partvidék birtokbavételéhez. Csakhogy az új «gyarmattal» baj van. Tripolisz elfoglalása egyelőre csak a jövő zenéje, pusztán lehetőség, mely sehogyan sem elégíti ki a csillogó sikereket kereső és külső hatásra vadászó olasz népet. Érthető tehát, hogy lázas buzgalómmal kutat új érvényesülési területek és új jelszavak után. Figyelme hova-tovább az eddig mellékesnek tekintett adriai programra összpontosul. Politikusok, publicisták és diplomaták egyszerre felfedezik s a mondott és írott szavak özönével bizonyítgatják, hogy Italiának az Adrián fényes jövője, a Balkánon nagy hivatása van. Elavult, de a hazája nagy multjára büszke olasznál mindig hatásos történeti reminiscentiák, a római uralom beszédes emlékeire való hivatkozás, hatalmi vágyak, kecsegtető katonai és gazdasági előnyök rövidesen nagy népszerűséget szereznek e politikának, melyhez a bevezető akkordot Viktor Emanuel trónörökösnek Heléna montenegrói hercegnővel kötött házassága (1896 okt. 24.) szolgáltatja. Az új jelszó, a *mare nostrum* újra felgyújtja a hevülékeny nép phantasiáját és egy fényesnek, dicsőnek ígérkező jövő csábító képeit vetíti beléje. A Consulta politikusai ezúttal is a lehető legmagasabbra tűzik törekvéseik célpontját: az egész innesszó partvidéket a biztosítására szükséges Hinterlanddal együtt hazájuk számára követelik s az Adriát *mare clausum*-má, olasz bel-tengerré akarják átformálni.² Legfőbb érvük a Róma és

¹ Lemonon i. m. 457. l. Pingaud i. m. 196. l.

² Hettner A.: Italiens Eintritt in den Krieg. Geographische Zeitschrift, 1915. 432. s. k. 1.

Velence példájára való hivatkozás. Pedig a szent Márk köztársaságának örökségével való hivalkodás nagyon kevés jogcímet ad az *altra sponda* birtokára emelt igényekhez. Hiszen Velence törekvése mindig oda irányult, hogy megakadályozza a két átellenes part egy kézben való egyesítését s így biztosítsa a tenger kijáróinak szabadságát.¹

Csakhogy az új politika már nem olyan veszélytelen mint a középtengeri hegemoniával űzött *nagyhatalmassági játék*. Mélyen szántó európai érdekeket érint, jól megatápozott, százados igényeket sért és *minden pillanatban komoly bonyodalmak* lehetőségével fenyeget. Mohóságával és önzésével elmérgesíti az európai diplomatiának évtizedek óta legfájóbb sebet: az európai Törökország kérdését; kimélettenségével siettetti a féltő gonddal ápolt seb felfakadását és a nyomában járó veszedelmes complicatiók bekövetkezését. Mert az új diplomatiái irány első sorban a török birodalom rovására keres kielégülést; Albániában és Maczedoniában, az Égei-tenger szigetein és a szíriai partokon iparkodik érdekszférát teremteni magának. Még nagyobb baj, hogy az új politika iránya tökéletes ellentétben van a hármasszövetségben vállalt kötelezettségekkel. Mert az adriai program gyakorlati megvalósításában ép oly mértékben szegeződik a szövetséges Ausztria-Magyarország, mint az ellenségnek tekintett török birodalom ellen. A Balkánon tett minden olasz lépés a kettős monarchia prestigeét csökkenti és századok verejtékes munkájával megalapozott gazdasági helyzetét fenyegeti. De az önző szövetséges keveset gondol ezzel. A maga képzelt és mesterségesen felfújt érdekeinek feláldoz minden más tekintet s túlteszi magát a legegyszerűbb ethikai követeléseken. Komoly, nagy fajsúlylyal bíró politikusok, volt és leendő miniszterek: Guicciardini, De Martino, Luzzatti, De Marinis, San Giuliano egész tekintélyüket és ékesszólásukat latba vetik, hogy meggyőzzék honfitársaikat az Albániához fűződő állítólagos olasz érdekekről és az új Adria-politika csodás-

¹ Chlumecy i. m. 36. l.

lehetőségeiről. És az olasz nép hisz nekik. Gyerekes mohósággal kap az új jelszavakon, mert csillogó sikereket ígérnek és a gyűlölt Ausztria gyengítésével kecsegtetnek. Készségesen vállalja a rohamosan növekvő terheket és még maga biztatja a kormányt a balkáni actió kereteinek tágítására.

Albániában és Macedoniában tényleg megindul a pénétration pacifique lázas munkája. Főleg Albánia kerül az érdeklődés és a phantastikus tervezetések gyújtópontjába. Hiszen az albán partok s mindenekfölött az otrantói öböltől alig hetven kilométernyire fekvő valonai kikötő kivételes fontossága az adriai uralom szempontjából annyira szembeeszkő, hogy azonnal átlátja a legelmaradottabb délolasz is. A római uralom elszórt emlékei és a velencei köztársaság letűnt dicsőségének hagyományai a jogosság és a történeti folytonosság hamis nimbuszát kölcsönzik a nyers hatalmi törekvéseknek. Ez pedig agitationális szempontból igen jelentős dolog. Mert a nagy gestusokat kedvelő és aesthetikai hatásokra vadászó olasz nép sokkal könnyebben közelíthető meg és indítható cselekvésre a történeti jogokra és az *aspirazioni nazionali*-ra való hivatkozással, mint a távolabb eső gazdasági és katonai előnyök emlegetésével.

Albánia a hetvenes évek végén tűnik fel először az olasz külpolitika láthatárán. Bismarck hívja föl rá Crispi figyelmét a Gasteinban folytatott bizalmas tárgyalások során. A vaskanczellár úgy akar kitérni az olasz államférfi makacs sürgetése elől, hogy nagy tekintélyével akadályozza meg Ausztria-Magyarország küszöbön álló területi gyarapodását, hogy recompensatióképen felajánlja neki Albániát. De minden célzatosság nélkül csupán azért teszi ezt, hogy tompítsa az elkéseredést, a mit Bosznia és Hercegovina megszállásának pusztá lehetősége idézett föl az olasz közvéleményben. De nem éri el célját. Crispi azzal utasítja el Albánia occupálásának tervét, hogy Olaszország nem tudna mit kezdeni egy adriai török tartománnyal.¹ A dolog egy-

¹ Crispi's Memoiren 30. s. kk. I. Sosnosky Th. Irredenta-Politik. (Der deutsche Krieg. 55.) Stuttgart—Berlin, 1915. 9. s. k. I.

előre annyiba is marad. Az irredentismus rövid és szenvedélyes föllángolását a hármasszövetség megkötése és a nagy reményeket ébresztett középtengeri politika korszaka követi. Albániát csak az aduai vereséget nyomán követő diplomatai szélfordulás állítja ismét az érdeklődés homlokterébe. De most annál nagyobb buzgalommal és körültekintéssel indul a terjeszkedés műve. A kormány, a diplomacia, a parlament, a sajtó, az ipari és kereskedelmi világ s a közélet minden egyéb szerve összefog, hogy a bizonytalan afrikai talaj helyett az Adria innenső partján alapozzák meg az imperialismus büszke várát. Költögetik az albán nemzeti öntudatot, hogy egyfelől bizalmatlanságot ébreszenek az állítólag hódító szándékú kettős monarchia titkos aspiratiói iránt, másfelől előkészítsék az olasz protectoratus alá helyezendő autonóm Albániát. Azért a mare nostro politika jelszavát óvatosan így fogalmazzák: *L'Adriatico e mare Italiano ed Albanese*. De nagy gondjuk van rá, hogy az ébredő albán nemzeti szellem teljesen olasz jellegű legyen. Bár odabaza különösen a déli tartományok közoktatási viszonyai egyenesen kétségbeejtők,¹ Albániában mégis százezreket áldoznak évenként iskolák alapítására és fenntartására, melyekben az albán gyermekek teljesen ingyenes és — magától értetődőleg — teljesen olaszos nevelésben részesülnek. Szkutariban, Durazzóban, Valonában, Elbasszanban és egyéb fontos helyeken egymás után nyílnak meg az olasz «királyi» iskolák, melyek annál nagyobb hatással működnek, mivel nem felekezeti jellegűek s így a katolikusokon kívül az orthodoxok és mohammedánok előtt is nyitva állanak.² Még nagyobb vonzóerőt gyakorolnak a rendszeresen folyósított zsebpénzekkel és a bőkezűen osztogatott segélyekkel, melyek nemcsak ingyenes tanulást, hanem megélhetést is biztosítanak a félreeső völgyek és falvak szegény albán gyermekeinek. Az elemi iskolák munkáját továbbfolytatják a kereskedelmi és ipariskolák, kereskedelmi mű-

¹ Chlumecky i. m. 168. l.

² Rotheit R.: Aus Albanien Werdetagen. Berlin, 1914. 33. l.

zeumok, ingyenes ambulatoriumok és más culturintézmények, melyek az államtól, társulatoktól (pl. a «Dante Alighieri»-től és a «Collegio di S. Adriano»-tól) és magánosoktól rendelkezésükre bocsátott bőséges anyagi eszközökkel mind az olasz imperialismus céljait szolgálják. Az albán nemzeti öntudat szárnyainak bontogatásával hivalkodnak, holott valójában a legtüzesebb olasz nationalismus eszméit hintegetik. Culturális tevékenységük anyagában és szellemében annyira kizárólag olasz, hogy pl. az elemi iskolák alsóbb osztályaikban még facultatív tárgyképen sem tanítják az albán nyelvet. A mit a gyermeknél az iskola végez, a felnőttél a templom és a szószék feladata. Az olasz szerzetesek, főleg a szalezianusok és a *Collegio Italo-Albanese di S. Adriano in S. Demetrio Corone* papjai legkönnyebben hozzáférhető oldaláról közelítik meg a mélyen vallásos albánt és szinte észrevétlenül csepegtetik lelkébe az önzetlen és nemes szabadító mezében tetszelgő Italia szeretetét.¹

Diplomatiánk rövidlátására vall, hogy akaratlanul bár, nagy mértékben előmozdítja az olaszosító mozgalom sikerét. A katolikusok felett századok óta gyakorolt protectorátus jogát nem annyira a saját politikai állásának erősítésére, mint inkább az olasz nyelv és műveltség útjainak egyengetésére használja. Avagy nem az olasz imperialismus diadalát könnyíti-e meg, a mikor olasz papokat és szerzeteseket, részben olasz állampolgárokat küld az albán nép lelki gondozására, vagy a mikor a közös költségen fenntartott iskolákban ép úgy az olaszt használtatja tanítási nyelvül, mint az olasz királyi iskolák? Fonák politikájának az az eredménye, hogy az olasz expansió mindenütt gondosan megművelt és előkészített talajra talál; az új jövevény a nyelvi kapcsolat révén azonnal megtalálja az érzelmi közösséget a benszülöttekkel, míg a monarchia százados culturmunkája daczára is idegenül, megértés nélkül áll velök szemben.²

¹ Chlumecky i. m. 163. s. kk. II.

² U. o. 161. s. k. I.

De a kulturális munka csak egyik eszköze a pénétration pacifiqnenak. Vele párhuzamosan halad és rövidesen hasonló eredményekre vezet a gazdasági előrenyomulás. A kormány minden követ megmozgat, hogy az olasz tőkét az Adria innenső partja felé terelje. Úgyszólván évről-évre újabb consulátusokat állít föl és pazar kézzel támogat minden vállalkozást, melytől politikai befolyásának erősödését reméli. Példája, ösztönzése és bőven osztogatott subventiói nem tévesztik el hatásukat. Az olasz vállalkozó kedv és üzleti szellem rohamosan emelkedő mértékben veti magát a Balkán nyugati felére. Bankok és kereskedelmi társulatok alakulnak, melyek kizárólag az olasz-albán és montenegrói kereskedelmi összeköttetések élénkítését célozzák. Nyomukban a magántőke is mindig nagyobb és nagyobb mértékben árad át és vállalkozásaival hamarosan behálózza egész Albániát s a politikai és gazdasági előrenyomulás bazisául tekintett Montenegrót. Olasz vállalkozás eredménye az antivariji kikötő kiépítése, az antivarii—virbazarii vasútvonal megnyitása s a bari és antivarii szikratávíró-állomás felszerelése. Sőt a mikor a Szkutari tavon közlekedő régi hajós-vállalat, az *Anglo-Montenegrin Trading Company Ltd* megszűnik, ennek örökébe is egy olasz társaság, a *Compania di Antivarii* lép, mely egyelőre három gőzösből álló «Szkutari tó-flotillával» nyitja meg a forgalmat.

A balkáni összeköttetések élénkülésének és a kormány céltudatos irányító munkájának leghiztosabb jele az újabb és újabb hajójáratok beállítása. Érdekes például szolgálhatnak e tekintetben a *Puglia* hajóstársasággal kötött szerződések. Az 1893-iki szerződés még csak egyetlen, kéthetenként ismétlődő járatot köt ki Velence és az albán partok közt, az 1898-iki pótszerződés már egy második kéthetes járatot állít be Brindisi és Prevesa között, az 1901-iki új szerződés hetenkénti, az 1904-iki pedig hetenként háromszor ismétlődő útra kötelezi a társaságot, de egyúttal 210.000-ról 500.000 lírára emeli subventióját.¹ Igaz, hogy

¹ Chlumecky i. m. 174. s kk. II.

a hajók eleinte majdnem egészen üresen közlekednek, de a kitartás és a czéltudatos munka meghozza eredményét. A közlekedés fokozatosan megélénkül, az áruszállítás szé-
dületes arányban emelkedik. Alig néhány év alatt meg-
háromszorozódik, négyszereződik és túlszárnyalással fenye-
geli Ausztria-Magyarország százados multa visszatekintő
kereskedelmi postióját. Az olasz áruforgalom perczent-
számai évről-évre rohamosan növekednek, míg az osztrák-
magyar kereskedelemé ugyanolyan mértékben csökkennek
vagy a legjobb esetben stagnálnak.¹

Ez az erőszakolt Italia tényleges anyagi erejét és czi-
vilizáló-képességét messze túlszárnyaló terjeszkedés vég-
képen megrontja a szomszédos monarchiával való jóviszonyt.
Ausztria-Magyarország nem nézheti közömbösen tervszerű
hátraszorítását egy olyan feladat megoldásában, melyre föld-
rajzi fekvése és multja egyenesen praedestinálja s a berlini
congressuson egész Európa jóvánhagyó szentesítését nyerte.
Szövetséges nagyravágyása és indokolatlan hatalmi törek-
vései kedvéért nem szegődhetik olyan politika szolgálatába,
mely a saját létének és nagyhatalmi állásának alapjait kezdi
ki. Nem maradhat tétlen szemlélője a török statusquo fen-
tartását nehezítő mare-nostro-politikának, mert e politika
végső következményei az albániai és maczedóniai érdek-
sférák veszélyeztetésén kívül kérdésessé teszik Dalmácia
és az egész osztrák tengerpart birtokát is. De súlyos anyagi
és véráldozatokkal szerzett positiójához való ragaszkodásá-
val csak azt éri el, hogy Italia még jobban meggyűlöli és
a hol csak teheti, igyekszik gáncsot vetni neki. Az állan-
dóan tüzelt olasz közvélemény nem vetélytársat, hanem
sötét és konok ellenséget lát a kettős monarchiában. Ide-
gességét még fokozzák az időről-időre czéltudatosan világga-
röpített hamis híresztelések Ausztria-Magyarország állítóla-
gos harcziás szándékairól, Szaloniki felé tervezett előre-
nyomulásáról és Albániát illető annexióis terveiről.

¹ Igen bő statisztikai anyagot nyújt Chlumecky i. m. 191.
s. 44. II.

A balkáni statusquo erőszakos megbontásától és az albániai préda esetleges elragadásától való félelem egyre erősödő visszhangra talál a diplomatiában és a parlamentben is. Már a hármasszövetség első megújításakor (1887, febr. 20) részletesen körülírt kölcsönös recompensációs kötelezettségben sem látnak eléggé hathatós védelmet a monarchia feltételezett hódító szándékaival szemben. Azért új szerződések bilincseivel igyekeznek lekötni a békebontónak kikiáltott szövetségestárs kezeit. Ennek az igyekezetnek eredménye a Goluchowski és Visconti-Venosta monzai találkozója alkalmával (1897, nov. 6) kötött szerződés, melyben mind a két fél az albániai statusquo feltétlen fentartására és a megnyíban ez rajtok kívül álló okokból lehetetlenné válnék, Albánia autonómiájának kieszközölésére kötelezi magát.¹ De hiába. A felidézett lidérczek tovább kísértének. 1900 tavaszán minden látható külső ok nélkül újra felhangzik a vészkiáltás: «Veszélyben vannak albániai érdekeink!» A lapok phantastikus részleteket közölnek Ausztria-Magyarország háborús készülődéseiről, a galicziai garnisonok kiűrtéséről, boszniai csapatösszevonásokról és a Pólában folyó lázas munkáról. Sőt azt is tudni vélik, hogy már Vilmos császár is megadta beleegyezését a tervezett csínyhez. Csak még bizonyos formaságok elintézése van hátra s azután egész bizonyosan megindul a hódító hadjárat.² Az egész közvélemény viharzik a felindulástól: a mare nostro jelszó ezer és ezer változatban vibrál a szenvedélyes hangú szónoklatokban és cikkekben. Jellemző, hogy még a hivatalos Tribuna is ilyen hangon mer írni: «Ez a tenger (az Adria), melynek olasz beltengerré kell lennie, gazdasági és politikai nemtörődömségünk miatt részben már kisiklott befolyásunk alól és végképen elvész:

¹ Sosnosky: *Balkanpolitik*. II. 255. l. U. a. *Der Traum vom Dreibund*. (Flugschriften für Österreich-Ungarns Erwachen. 8—9.) Warnsdorf i. B. 1916. 23. l. Doerkes-Boppard W.: *Das Ende des Dreibundes*. Berlin, 1916. 20. s k. l.

² Labriola A.: *Storia di dieci anni (1899—1909)* Milano, 1910. 158. s kk. II.

azon a napon, melyen Durazzóban és Valonában osztrák-magyar zászló lobog . . . Italia Törökország felbomlása esetén semmi szín alatt sem engedheti, hogy Albániában az övéen kívül más befolyás is érvényesüljön.»¹ Bár a híreszteléstől egy szó sem igaz, bár csapataink egyetlen lépést sem tesznek az albán határ felé, — a mit az olasz lapok Umberto föllépése és Vilmos császár lovagiassága javára könyvelnek el² — a parlamentben elhangzott szónoklatok még évek múlva is visszatérnek rá. Kormánypárti és ellenzéki szónokok periodikus szabályossággal ismétlődő interpellációkban nem győzik elég nyomatékosan lelkére kötni a kormánynak a kettős monarchia harcziás készülődéseiben rejlő veszedelmeket. Először Guicciardini, a későbbi külügyminiszter adja meg a vészjelet 1900 december 18-án mondott beszédében.³ Visconti-Venosta külügyminiszter hiába igyekszik az interpelláló és a kamara aggályait eloszlatni azzal, hogy a Ballplatz hozzájárulásával nyilvánosságra hozza a monzai megállapodás pontjait (1900 decz. 20, 1901 febr. 9), a bizalmatlanságot eloszlatni nem tudja. 1901 jun. 7-én Bovio ismét Szkutari és Szaloniki felé való törekvéssel vádolja Ausztria-Magyarországot.⁴ 1903 febr. 23. de Marinis, később közoktatásügyi miniszter és de Martino, utóbb külügyi államtitkár tulajdonítanak hasonló szándékot a kettős monarchiának.⁵ Sőt Barzilai 1904 máj. 17-én egyenesen ezzel a kérdéssel lepi meg Tittoni külügyminisztert: «Mit tenne Ön, miniszter úr, ha egy napon az a hír érkezne, hogy Ausztria-Magyarország a berlini szerződés 25. pontjára való hivatkozással megerősíti katonaságát a szandzsákban és katonai sétát kezdene Szaloniki felé?»⁶ És a külügyminiszterek rendszeresen olyan feleleteket adnak az in-

¹ Chlumetzky i. m. 159. l.

² Labriola i. m. 159. l.

³ Singer i. m. 133. l.

⁴ Tittoni T.: *Italien, der Dreibund und die Balkanfrage*. Berlin, 1913. 288. l.

⁵ U. o. és Doerkes-Boppard i. m. 21. l. l. j.

⁶ Tittoni i. m. 289. l.

terpellációkra, melyek jobban megfelelnek a nemzeti hiúságnak, mint a szövetség szellemének. Hangoztatják a hármasszövetséghez való ragaszkodásukat, de úgy, hogy túlságosan ne kockáztassák népszerűségüket.

Még jóformán el sem simulnak az albán kérdés hullámai, a sajtó máris új botránykövet talál a czár tervbevett olaszországi útjának elmaradásában, a miért ismét a német sajtó aknamunkáját és az osztrák-magyar diplomácia mesterkedését teszi felelőssé (1903, okt.). Véleményéhez makacsul ragaszkodik és újabb meg újabb gyanúsításokkal tüzezi az amúgy is túlfűtött közvéleményt még azután is, hogy a legilletékesebb tényező, Nelidoff, quirináli orosz nagykövet, egy nyilatkozatában kizárólag a szocialisták kilátásba helyezett büntetéscéljével okolja meg a gondosan előkészített és forrón óhajtott út elmaradását. Még komolyabb lapok sem ártallják megdönlhetetlen igazsággként hirdetni, hogy Ausztria-Magyarország az olasz út lemondásával és Albániára emelt igényeinek elismerésével fizettette meg a mürzstegi egyezményben tett engedményeit.¹ Szóval — bármily különbözők az előtételek, a végső következtetés mindig egyformán hangzik — a sötét és alattomos osztrák-magyar diplomácia ismét kijátszotta Olaszország «szent» érdekeit.

A már kiindulásában, alap gondolatában monarchiaellenes mare-nostro-politika egyre jobban eltávolítja Italiát szövetségeseitől s közelebb viszi az ellenlábás hatalmi csoport-hoz. Elhatározásaiban és tetteiben egyáltalában nem feszélyeztetni magát a hármasszövetség betűjétől, annál kevésbé szellemétől. A Bülow által szelíd elnézéssel *extracouronak* nevezett (1902 jan. 8), valójában a szövetségi hűség megszegését jelentő diplomáciai kilengések szinte mindennaposakká válnak. Már a Tripolisz érdekében kötött közep-tengeri egyezmény is fölötte gyanus feltételek mellett jön létre s az az igyekezet, melylyel a római politikusok a hármasszövetségnek közvetlenül utána következő negyedik megújításakor (1902 jún. 28.) Franciaország javára módosítani

¹ Labriola i. m. 214. s. k. l.

próbálják a régi kikötéseket, semmiképen sem alkalmas a gyánú eloszlására. Még különösebb fényt vet az új irány szövetségi hűségére Delcassé válasza, melyet Chastenet képviselőnek mindjárt a hármasszövetség megújítása után hozzáintézett interpellációjára ad (1902 jul. 5.). A harcziás francia külügyminiszter nyilván a Consultától nyert bizalmas értesülések alapján egész nyíltan ki meri jelenteni: «*que en aucun cas et sous aucune forme, l'Italie ne pourrait devenir ni l'auxiliaire, ni l'instrument d'une agression contre notre pays.*»¹ Sőt olasz források azt is tudni vélik, hogy a radikális Zanardelli-cabinet (1903 jun.—1903 okt.) komolyan foglalkozott a szövetségből való kilépés és Ausztria-Magyarország megtámadásának gondolatával. A csár elmaradt utazása és Viktor Emanueltnek közvetlenül rákövetkező párisi látogatása állítólag már a másik táborba való átmenetet lettek volna hívva előkészíteni.² Ez azonban nem következik be. Italia továbbra is megmarad a hármasszövetség kötelékeiben, de csak forma szerint, szíve szerint már a központi hatalmak ellen alakult ellenséges blokkhoz tartozik. Minél határozottabb körvonalakat ölt az új hatalmi csoport, a római diplomácia annál kevésbé érzi szükségét, hogy rejtegesse igazi érzelmeit és terveit. Leplezetlen kaczerkodása a VII. Edward által inaugurált *bekerítő politikával* olyan nehéz próbának teszi ki a hármasszövetség teherbíró képességét, hogy csak a másik két szövetséges határtalan optimizmusa és elnézése akadályozza meg az időelőtti összeomlást. Az utolsó évtized nehéz válságai egyúttal a hármasszövetség lassú haldoklásának symptomái.

A bekerítő politika első merészebb lépése és egyúttal Italia eltávolodásának első kétségtelen jele az algécirasi konferencia (1906 jan.—ápr.), melyen az olasz megbízott, az agg Visconti-Venosta, egykor a hármasszövetség lelkes demiurgosza, most épen olyan készséges sirásója majdnem

¹ Singer i. m. 140. l. 1. j.

² Labriola i. m. 213. l.

minden fontosabb kérdésben a nyugati hatalmak és Oroszország képviselőivel szavaz. Viktor Emanuel-kormányával azzal rózza le háláját az *entente* iránt Tripoliszra emelt igényeinek és kétes balkáni jogainak elismeréséért, hogy a legégetőbb szükség perezeiben egyszerűen magukra hagyja szövetségeseit.¹ De azért a parlamentben és a sűrűn ismétlődő diplomatiái találkozásokon mégis áradozó szavakban magasztalja a hármasszövetség békebiztosító szerepét és nem győzi hangoztatni hozzá való rendíthetetlen ragaszkodását. Különösen a Balkán-kérdés újabb fölvetődése óta ismétlődik sűrűn ez a perfid játék. A szavak és tettek bántó disharmoniája éveken át legjellegzetesebb vonása marad az olasz diplomatiának. Elég e tekintetben a szandzsák-vasút és még inkább az annexió kérdésében elfoglalt álláspontjára hivatkoznunk. Nyílt ellenségeink nem tudnak olyan túlzó követeléseket támasztani, hogy formaszertinti szövetségeseink ne támogatókná, sőt akárhányszor túl ne licitálná. A mikor Ausztria-Magyarország hosszas habozás után le meri szakítani harmincz éves culturmunkájának gyümölcseit, a keserűség és gyűlölet olyan orkánja szánt végig az olasz közvéleményen, sajtón és parlamenten, mintha Bosznia és Hercegovina legalább is századok óta olasz birtokok lettek volna. A kormány a nyilvánosság előtt csitítja ugyan a felzúdulást, de titokban annál buzgóbban élesíti a nagyserb propaganda lángját és az ententehatalmak harcziás szándékait. Hogy az annexió válság olyan nagy hullámokat ver és olyan sokáig veszélyezteti az európai békét, az nem utolsó helyen Olaszország magatartásának a következménye.²

A balkáni törekvésekből támadt surlódások a szövetségi viszony elhidegítésén kívül még egy másik nem kevésbé kártékony következménnyel is járnak: határozóvá teszik az olasz külpolitikai program harmadik pontját, az *irredentismust*, a népleleknek ezt a régi, sokszor eltemetett, de

¹ Doerkes-Boppard i. m. 29. l. Patzelt i. m. 24. l.

² Sosnosky: Balkanpolitik. II. 170. s. kk. II. Doerkes-Boppard i. m. 31. s. kk. II.

mindig új életre kelt vágyát az idegen uralom alatt élő testvérek felszabadítása után. És ha már a *mare-nostro* jelszó erős érzelmi tónust ad a külpolitikának, az irredentizmussal üzőtt visszaélések egészen a népszénvedély sodró árhába állítják be. Az irredentismus elhatalmasodásával a forró déli temperamentum lép a számító ész helyébe és ennek a természetellenes szerepcserének szükségképen katasztrófára kell vezetnie.

Italia nemzeti állam, talán teljesebb mértékben, mint bármelyik más nagyhatalom. Az idegen uralom alól való felszabadulását és egységessé válását is elsősorban a nemzeti eszme diadalmas erejének köszönheti. Annál fájdalmasabban érzi tehát, hogy az egyesítés műve épen nemzeti szempontból csonkán maradt. Délnyugaton Malta, északnyugaton Savoya és Nizza, északon Déltirol, az ú. n. Trento és Tessin kanton, északkeleten Isztria, Görz, Gradisca és Trieszt, keleten Dalmácia továbbra is idegen hatalmak kezén maradnak.

Az olasz nacionalizmus nem tud belenyugodni ebbe a féleredménybe. Kezdetről fogva az *unita Italia* határain kívül maradt testvérek felszabadításában, «megváltásában» látja programja középponti problémáját, velejét; mellette másodrendűnek tekint minden más feladatot. Az *Unita Italia* kiegészítéseként megteremti és forgalomba hozza az *Italia irredenta* fogalmát s rövidesen a külpolitika számottevő tényezőjévé avatja az irredentismusban rejlő imperialista gondolatot. Az első megváltási kísérletek még a hatvanas évekre esnek. Az 1866-iki hadjárat vérmes reményeket ébreszt az olasz patrióták szívében. «A határok kérdése életkérdés reánk nézve — írja Ricasoli miniszterelnök a hadjárat megindulásakor — és hogyan rendezhetők másként, mint a Trento és Trieszt elfoglalásával? Italiának a Quarnerónál kell végződnie; míg e cél el nem érjük, a háborúnak nem szabad befejeződnie.»¹ Még a csúfos vereségek sorozata sem tudja lejobb szállítani a magasan szárnyaló

¹ Pingaud i. m. 64.

reményeket. Visconti-Venosta, már akkor külügyminiszter, III. Napoleon remélt támogatásával Velenczén kívül Déltirolt és az Isonzó jobb partját is meg akarja szerezni. «Trento egyesítése a királysággal — írja Nigra párisi követ útján előterjesztett memorandumában — Italiára nézve elengedhetetlen kellék. Ez a terület földrajzilag és néprajzilag, története révén és katonai vonatkozásaiban egyaránt a fél-szigethez tartozik. Nem kívánja Italia a *Welschtirol* mindazon részeit, melyek hajdan *Alto Adige* néven a régi olasz birodalomhoz tartoztak. Igényei csupán az olaszlakta területekre szorítkoznak . . . Ez a kérdés végtelenül fontos. Jórésztben megoldása módjától függ egy állandóan barátságos viszony teremtése Olaszország és Ausztria között».¹ Mint-hogy azonban Napoleon nem hajlandó magáévá tenni az olasz álláspontot és az Ausztriával folyó tárgyalások sem vezetnek eredményre, a megváltás egyelőre megmarad jó reménységnek. Hiú lidérczfénynek bizonyul Umberto trónörökös és egy Habsburg főhercegnő között tervezett házasság (1867) és valamivel később egy poroszellenes osztrák-magyar-francia-olasz blokk ötletéből támadt reménység is (1869). Érdemleges tárgyalásokra nem is kerül sor, mert Ausztria-Magyarország eleve elzárkózik a területi engedmények gondolata elől.²

De az 1866-iki, 67-iki és 69-iki kísérletek csak tapogatózások, diplomatai sakkhúzások, melyek nem vernek mélyebb hullámokat a nemzeti egység égetőbb feladataival elfoglalt közvéleményben. Az irredentismus, mint a néplélekben szunnyadó vágyak elemi erejű kitörése és mint nagy jövőre hivatott külpolitikai program, csak a hetvenes évek vége felé jelentkezik, mikor először dereng föl a lehetőség, hogy az ősi ellenség, Ausztria-Magyarország a balkáni zavarok révén új hódításokkal növelheti területét. Bosznia-Hercegovina megszállása még pusztá tervezgetés, mikor Crispi Depretis miniszterelnök megbízásából és Viktor

¹ Chlumecky i. m. 2. l.

² Chlumecky i. m. 3. l. Pingaud i. m. 64. l.

Emmanuel beleegyezésével európai körútra indul, hogy ellensúlyozza a kettős monarchia szándékait. Utazása ürügyéül a külföldi olaszok jogegyenlőségének elismertetését hozza fel, de valójában az occupatio megakadályozására, illetve Olaszország kártérítési igényeinek elismertetésére összpontosítja minden igyekezetét. Elsősorban Bismarckot igyekszik megnyerni eszméjének. De a gasteini fürdőben folytatott tárgyalások nem járnak a kívánt eredménnyel. (1877 szept. 17.) Crispi hiába hivatkozik a keleti határok gyengeségére, a vaskanczellár hallani sem akar róla, hogy beleártsa magát Ausztria ügyeibe. Sőt amikor a ravasz olasz államférfi gyanút igyekszik benne ébreszteni a monarchia jövő terveit illetően és az Italia irredenta fejében egyszerűen felajánlja neki a Germania irredentát, mint a német egység művének természetes kiegészítését, Bismarck a leghatározottabb formában értésére adja, hogy Ausztria-Magyarországgal szemben több követelése nincs, követendő politikájának egyetlen célja a megértés és közeledés. Még csak arra sem vállalkozik, hogy továbbítsa az olasz kívánságokat, mert gondosan kerülni akar mindent, a mi esetleg Andrássy nemtetszésével találkozhatnék. Crispi kénytelen-kelletlen belenyugszik a kikoszarztatásba. De azért tovább folytatja a megkezdett diplomatiái körutat. Ellátogat Bécsbe is, hol személyesen győződhetik meg a császárváros bizonyos köreinek olaszellenes hangulatáról. Tapasztalatai és a Bismarcknál szenvedett kudarc után Andrássynak nem is mer konkrét javaslatokat tenni, hanem pusztán néhány gyakorlati kérdésre korlátozza az eszmecserét.¹

Crispi útja nem tudja feltartóztatni az eseményeket. A berlini congressus az érdekelt török meghatalmazottak kivételével egyértelműleg Ausztria-Magyarországra bizza Bosznia-Hercegovina megszállását és pacifikálását. Az olasz igények még csak szóba sem kerülnek. Ez a lesújtó eredmény lihetetlenül nagy visszatetszést szül az olasz közvéleményben. Sehogyan sem tud megbékélni a gondolattal,

¹ Crispi's Memoiren 30. s. kk. II.

hogy Ausztria-Magyarország gyarapszik, míg Olaszország «követelései» kielégítellenek maradnak. Az elégtelenség és gyűlölet csakhamar lármás tüntetésekbe robban ki. Venczében június 28-án este a kettős monarchiának adott mandatum első hírére nagy és zajos jelenetek játszódnak le. A Szent Márk téren összeverődött tömeg «Viva Trieste, viva il Trentino, viva l'Istria» és hasonló kiáltásokkal az osztrák-magyar consularatus épülete elé vonul s ott egyéb kihágások mellett letépi és a csatornába dobja a hivatalos czímert.¹ Hasonló tüntetések minden nagyobb városban előfordulnak, még Rómában is, a hol katonaságnak kell szétverni a Haymerle nagykövet magánlakása előtt pisszegő, füttyülő és lármázó sokaságot.² Az általános elkeseredést mutatja, hogy még a higgadtabb gondolkozású Crispi is ilyen nyilatkozatra ragadtatja magát nápolyi választói előtt mondott beszédében: «*Umiliati a Berlino come l'ultimo popolo d'Europa ne tornammo colle beffe e collo scorno.*»³

E lázas napok gyűlölettől és irigységtől terhes hangulatában születik meg az irredentismus. Születésnapja jul. 21. Ezen a napon állapítja meg egy római népgyűlés Menottinak, az idősebbik Garibaldi fiúnak elnöklésével az irredenta programot.⁴ Bár az eredeti határozat az összes olaszlakta területek visszaköveteléséről szól, mindjárt megindulásakor kizárólag Ausztria-Magyarország ellen szegezik a mozgalmat. Az osztrákellenes izgatások napirendre kerülnek s a francia-barát Cairoli-kabinet mit sem tesz leszerelésükre. Haymerle őrnagy, a monarchia római katonai attachéja hiába tárja fel *Res italicae* cz. röpiratában az irredentizmus veszedelmeit, a vezető körök bűnös engedékenysége és sűrűn ismétlődő tapintatlansága mindig újabb lángra lobbantja a hamu alatt parázsó tüzet. Az osztrák kormány viszont feljogosítva érzi magát, hogy az irredentista kiécsapongások retorziójaképen

¹ Chiala i. m. II. k. 12. 1.

² Wertheimer E.: Gróf Andrassy Gyula élete és kora. 1913. III. k. 184. s kk. II.

³ Chiala i. m. II. 17. 1.

⁴ Das Schicksal Italiens. IV. Aufl. München—Berlin, 1916. 57. 1.

erélyesebb rendszabályokhoz nyúljon állandóan nyugtalan-
kodó olasz alattvalóival szemben. De ezzel még jobban el-
mérgesedik a helyzet. A kölcsönös féltékenység szándékos
kihívást lát a legártatlanabb lépésben is és mindjárt a fegy-
vert csörgeti. Jellemző eset, hogy a mikor Albrecht főher-
czeg 1880 tavaszán rendes tartózkodási helyére, Arcoba ér-
kezik, a veronai III. hadtest parancsnoka osztrák-magyar
csapatok gyülekezéséről és a vezérkar Arcoba jöveteléről
küld jelentést Rómába. Még jellemzőbb, hogy Robilant bécsi
nagykövet néhány nappal utóbb (ápr. 10.) kelt jelentésében
egyenesen fenyegető jellegűeknek minősíti a déltiroli csapat-
összevonásokat.¹ A mellett se vége se hossza az apró tú-
szurásoknak. Az olasz közvélemény az irredentista és köz-
társasági érzelmű Cavallotti trieszti kiutasítása miatt hábo-
rog, míg az osztrák hivatalos körök a propaganda fide
javainak leiglalása, a tiroli és trieszti polgároknak adomá-
nyozott olasz kitüntetések ügye és az ausztriai olaszok
tüntető meghívása a milanói nemzeti kiállításra, hozza izga-
lomba.²

A hivatalos tényezők magatartásában csak a tunisi ku-
darcz után áll be változás. A középponti hatalmakhoz való
közeledés természetesen maga után vonja a súrlódási
felületek lehető minimumra korlátozását s ennek megfele-
lően az irredentismus túlzásainak letompítását. A hármas-
szövetség szószólói komoly meggyőződéssel hirdetik, hogy
a monarchia barátsága hasonlíthatatlanul többet jelent
Italiára nézve, mint az irredentista törekvések kétes sikerű
megvalósítása. A napi és időszakai sajtó ezer- meg ezerféle
változatban ismétli, hogy az eredményekkel kecsegtető ter-
jeszkedés irányai nem észak, hanem délfelé mutatnak s leg-
főbb akadályuk nem Ausztria-Magyarország, hanem Fran-
cziország. Marselli tábornok, a centrum egyik tekintélyes
tagja pl. így ír a Nuova Antologia 1881 jul. 1-iki számában:
« . . . Elegendő csak egy pillantást vetnünk a Földközi ten-

¹ Crispi's Memoiren 102. 1.

² U. o. 103. 1.

ger medenczéjének térképére s azonnal megértjük, hogy a legnagyobb veszély, mely Italiát érheti, Franciaország térfoglalása Afrika északi partján Sicilia áttellenében és közvetlen közelében. Sicilia a mi előretolt őrszemünk, de háború esetén könnyen elveszett őrszem lehet belőle. Az Egei-tenger távol esik, a Marsala és Bon-fok közt hullámozó vizek ellenben igazi szorosot alkotnak. Ennek a szorosnak megkerítése egy olyan tengeri nagyhatalom részéről, a minő Franciaország, hasonlíthatatlanul nagyobb veszedelmet jelent, mint a Szaloniki felé való terjeszkedés egy másodrendű tengeri hatalmasság részéről.»¹ Még világosabban beszél ugyanazon folyóirat szept. 1. számának egy «Un ex-diplomatico» aláírással ellátott cikke: «... Nekünk meg kell elégednünk azzal és boldognak tartani magunkat, hogy szövetségeseink jelen kiterjedésében garantálják országunkat . . . Helyesen állapították meg, hogy Európában nincs egyetlen nemzet, a melyiknek nem volna a közös nyelv vagy a történeti hagyományok czímén visszakövetelhető irredenta tartománya. De mikor kiforr valamely nemzet és birtokában van akkora területnek, a mekkora szabad mozgásához és fejlődéséhez szükséges, rendesen nem az irredenta terület kisebb-nagyobb szalagját tűzi czélul külpolitikája elé. Más fontosabb szempontok irányítják magatartását; a területi követelések kérdései háttérbe szorúlnak. Italiát nem lehetett elképzelni Velence és Róma nélkül, de mindig elképzelhető volt s most is elképzelhető Trentino és még inkább Isztria nélkül. Észszerűtlen dolog tehát Ausztria barátságát holmi távoli aspiratiók kielégítésének rendelni alá.»² De a legnagyobb határozottsággal mégis a parlament középpártja (*centro-parlamentare*) fordul az irredentizmus ellen s tör lándzsát a középponti hatalmakkal kötendő szövetség mellett. A kevésszámú, de nagytehetségű és eltökélt férfiakból álló párt, élén Sidney Soninival, a jelenlegi külügyminiszterrel, a bardói szerződés után alig két hétre

¹ Chiala i. m. III. 40. l.

² U. o. 73. l.

(máj. 29.) közzétett programjában egyebek közt ezt mondja: «Az olasz diplomácia legfőbb igyekezetének arra kell irányulnia, hogy kiirtson minden gyanút, még a legindokolatlanabbal is, mintha politikánk bármikor hátrányos lehetne azokra a hatalmakra, a melyeknek barátságát keresnünk kell; mindenekelőtt teljesen ki kell küszöbölnünk az Italia irredenta kérdését.» Azután kifejti a programot, hogy Trieszt birtoka mind Ausztria-Magyarországra, mind Németországra nézve nélkülözhetetlen és vegyes lakossága miatt nem is követelhető joggal a nemzetiségi elv czímén. A Trentinora emelt igények is elenyésznek az Ausztria-Magyarország őszinte barátságától remélt előnyök mellett. «Ez a barátság — folytatja tovább — biztosítja számunkra az összes szárazföldi és tengeri erőinkkel való szabad rendelkezést és nyomatékot kölcsönös szavunknak az európai concertben. Komoly dolog-e részünkről lemondani minden befolyásról az európai államok tanácsában s futni olyan hódítás után, mely nem jelent életbevágó érdeket s a melyet úgy sem nyerhetünk el addig, míg az államok jelenlegi csoportosulása megmarad? Ha számot akarunk tenni Európában, viselkedjünk komoly emberek módjára; lássuk be, hogy gyerekes politika az, mely tehetetlenségre kárhoztat bennünket csak azért, hogy kellemetlenségeket okozzon Ausztriának. Ausztria barátsága számunkra elengedhetetlen feltétele a nyomós és eredményes politikának.»¹ Egy időre tényleg utat tör magának a józanabb belátás. Az *aspirazioni nazionali* prófétái a hármasszövetség megkötése után halkabbra fogják hangjukat. Az irredentismus nem hal el — benső ereje és mesterségesen alkalmazott eszközök gondoskodnak élete fentartásáról — de nem is szerepel az irányt jelölő erők sorában. Az egymást felváltó kormányok, főleg a Crispi- és a Rudini-kabinet szigorúan correct magatartást tanúsítanak és kellő tekintettel vannak a szomszéd szövetséges nagyhatalom jogos érzékenységére.

¹ A Rassegna settimanale 1881 máj. 29-iki számából az egész programot közli Chiala i. m. III. 22—25. II.

De a múlt század utolsó éveiben beállott fordulat, a külpolitikai törekvések súlypontjának áthelyezése a Balkánra, ebben a tekintetben is új helyzetet teremt. Az irredentismus nem sejtett erővel lobog fel, mint természetes velejárója, kiegészítője a mare nostro-politikának. Ugyanaz a fékezhetetlen hatalmi vágy, mely történeti reminiscentiák gyenge szálaiból lánczot kovácsol az albán partoknak Italiához fűzésére, a nyelvi közösség ürügyén ki akarja sajátítani Dalmáciát, Déltirolt és az egész osztrák tengerpartot.

Az izgatás és hangulatkeltés munkája nagy arányokban indul és meglepő eredményekre vezet. Az æsthetikai hatások iránt rendkívül fogékony, a mondott szó varázsával és a retorika virágaival könnyen megejthető olasz nép gondolkodás nélkül magáévá teszi az irredenta apostolok érveit. Az irredenta program lassanként nemzeti programm lesz, melynek vonzó erejét csak fokozza kimondottan Ausztria-ellenes jellege. Mert az új kiadású irredentismus ép oly aggasztóan egyoldalú, mint az eredeti volt. Csak az osztrák fenhatóság alatt élő «testvéreket» akarja megváltani, noha ezek nemzeti és nyelvi szempontból hasonlíthatatlanul kedvezőbb helyzetben vannak, mint akár az angol, akár a francia joghatóság alatt álló olaszok. De az új politikai tájékozódással hivatalos szentesítést nyert angol barátság és francia sympathia hályogot von a szemekre és süketté teszi a füleket. Chamberlainnek a maltai olaszszágot fenyegető rendeletei csak gyenge visszautasításra találnak a Regno sajtójában, holott az osztrák kormány minden, erőlyesebb lépése a harag és gyűlölet orkánját váltja ki. Savoyának, a dynastia bölcsőjének és Nizzának, a szabadsághős Garibaldi szülővárosának elfrancziásítása nem aggaszt senkit, míg az Ausztriában élő 800,000 olasz állítólagos elnyomatása az egész nemzetnek fáj. E látszólagos ellentmondás magyarázata az ősi osztrákgyűlöleten és az áhitott irredenta területek páratlan gazdasági értékén kívül¹ az

¹ Erre nézve érdekes adatokat közöl Das Schicksal Italiens. 62. s. kk. 11.

olasz lélek egyik sajátos vonásában; a hatalom előtti feltétlen meghódolásban keresendő. Egy francia író, Renée Pinon szellemesen jegyzi meg a «kisebb latin nővér» psychológiájáról: *«Il faut aussi se souvenir que, depuis les temps de Caton d'Utique les dieux eux-mêmes en Italie, sont du parti du plus fort.»*¹ Toulon és Bizerta ásitó ágyútorokai Malta és az angol flotta úszó aczélvárai imponálnak Italiának, mert fél tőlük.² Az angol és francia sympathiával teleitatott közvélemény azt tartja, hogy Olaszország egy esetleges európai háborúban nem is gondolhat támadásra, mert a Toulonból és Bizertából kiinduló francia inváziós csapatok előzönlének északi és déli tartományait, az angol csatahajók összelönék a nyugati parttal párhuzamosan haladó stratégiai vasútját és rombadöntének legjelentékenyebb városait, mielőtt szövetségeseinek idejök lenne segítséget küldeni. A hármasszövetség — ez a többség meggyőződése — csak addig nyújtott biztos hátfedezetet, a míg Franciaország ellensége volt Angliának is; a melyik pillanatban megbékélt egymással e két hatalom, megszűnt a hármasszövetség jelentősége, mert most már állandóan fenyeget a lehetőség, hogy Anglia egy francia-olasz háború esetén semlegesnek nyilvánítja magát vagy épen társul szegődik Franciaország mellé.³ Ez a lehetőség és a nyugati hatalmak kegyétől remélt előnyök okozzák, hogy az irredentizmus, valahányszor Malta, Corsica vagy Savoya kerül szóba, lehetőleg letompítja hangját és egész dühével Ausztria ellen fordul. Igen, mert úgy érzi, hogy Ausztria-Magyarországtól nem kell félnie. A kettős monarchia összetételénél és külföldi ember előtt érthetetlenül különös szerkezeténél fogva az elaggottság és gyengeség benyomását kelti benne. Diplomatiánk erélytelensége és apró Canossa-járáσαι csak erősítik ezen hitét. Különösen az Aehrenthal-korszak érezteti

² A Revue des deux Mondes 1909. június 15-iki számából id. Chlumecky: Die Agonie des Dreibundes. II. Aufl. Leipzig—Wien, 1915. 102. l.

³ Scloss M.: Italien und wir. Wien, 1915. 21. s. kk. 11.

⁴ Labriola i. m. 164. l.

Italiával, hogy barátságát igen nagyra tartja; szívesebben nyújt neki baráti jobbot olyankor is, mikor ökölrel kellene felelnie. Nem csoda, ha odalent a gyöngeség jelének veszik erélytelenségünket s állandó húzódozásunkat a határozott fellépéstől, ha a monarchia végét és vele az irredenta vágyak teljesedésbe menését a közeli jövő lehetőségei között látják. Ebben a beállításban azután az irredentismus megszűnik felelőtlen politikusok és ujságírók osztrákellenes izgatásainak egyszerű eszköze lenni, a nagy politika számottevő tényezői közé lép, melylyel vezető állásban levő államférfiak is szívesen kaczérkodnak. Crispi és Rudini mérsékletét Prinetti és Zanardelli kétszínű, kokettirozó és Giolitti *laisser-passer* politikája váltja fel. A kormányok a nyilvánosság előtt tagadnak minden közösséget az irredentista üzelmekkel, de viszont nem is tesznek semmit megfékezésükre, sőt félrendszabályaikkal és határtalan elnézésükkel még bátorítják őket.

A külügyi exposék tehát hasztalan parentálják el évről-évre makacs következetességgel, az irredentismus él és állandóan hódít. Új szövetségesei: az ébredő és napról-napra erősödő *nationalismus* és a nyomán támadt *imperialista áramlat* még jobban felfokozzák eleven erejét. Az olasz *nationalismus* az olasz nép impulsiv jellemének megfelelően általában zajosabb, de lendületesebb is, mint a XX. század kezdő éveiben Európaszerte egyetemlegesen észlelhető erőteljes *chauvinista* nemzeti irányzat. A régi skepsis, pessimismus és közömbösség, mintegy varázsérintésre lehámlik a lelkekről s helyébe a *giovine Italia* szenvedélyes tettvágya és Olaszország nagyrahitottságába vetett rendíthetetlen hite lép, mely mindenáron alkotni és hódítani akar. Egy új Italiát akar teremteni, mely nagy hagyományaihoz méltó helyet foglaljon el a világhatalmak versenyében. És el kell ismernünk, rövid idő alatt sokat végez, nagy eredményeket ér el. A legnagyobb eredmény az ország gazdasági és pénzügyi viszonyainak rendezése. A szegény és koldus Italia már csak a mesékben és a távol álló szemlélők phantasiájában él. A XX. századi Olaszország a nationa-

lizmus nagyszerű elanjában akkora változáson megy keresztül gazdasági tekintetben, mely egyedül áll a modern államok történetében. Elég e tekintetben néhány jellemző adatra hivatkozni. Italia tisztán a folyó bevételekből és a meglevő fölöslegekből fedezi a tripolisi háború tetemes kiadásait olyan időben, a mikor más államok költségvetései állandó deficittel küzködnek. Még szemléletesebb képet nyerünk, ha megemlítjük, hogy a Tripolisra következő 1912—13. évi budget is 98 millió líra bevételi többletet tüntet fel, bár a folyó kiadásokból Libyára 218 s a hadi tengerészetre 145 millió rendkívüli kiadást irányoz elő. E kedvező eredmények elérését egyedül a szigorúan keresztülvitt takarékosság, az állampolgárok hazaszeretete és lelkiismeretes kötelességtudása s a gazdasági élet gyökeres átalakulása, főleg az ipar és kereskedelem hatalmas arányú lendülete teszik lehetővé. A fejlődés mértékének szemléltetésére megemlíthetjük, hogy az olasz külkereskedelem az 1900-tól 1910-ig terjedő decennimumban 75%-al emelkedett, míg a német kereskedelem növekedésének percentszáma ugyanazon idő alatt csak 63. a francziáé pedig 52%.¹

A pénzügyi consolidatio és a gazdasági erőgyarapodás nagy mértékben fokozza az olasz nép önbizalmát s nagy célok kitűzésére és megközelítésére aczélozza tettvágyát. A nationalismus észrevétlenül imperialismussá vedlik át, mely szét akarja vetni a meglevő kereteket, hogy megvalósítsa a *più grande Italia*-t, a nagy Olaszországot. Bár odahaza, különösen a déli tartományokban, óriási feladatok várnak még megoldásra, a régi nagyság képeitől megszédített és a nationalismus «szent» hevületében égő nép külső terjeszkedés, gyarmatszerzés után vágyódik. A nehéz megélhetési viszonyok és a példátlan arányú kivándorlás, mely olasz gyarmatokkal szórja tele az öt világrészt, bizonyos tekintetben érthetővé és jogosulttá teszik ezt a vágyódást, de nem a módot, a hogyan a vád realizálódni akar. Mert az imperialistikus törekvéseket ugyanaz

¹ Chlumecky: Die Agonie des Dreibundes. 402. s. k. II.

a mohóság, gyors és fényes sikerekre való törekvés és ugyanaz a kiméretlen önzés jellemzi, mely más tekintetben is characteristicuma az olasz psychének.¹ Legjobb bizonyossága ennek az 1911 szeptemberében megindított tripoliszi háború, melyet a kormány úgyszólván akarata ellenére, tisztán a közvélemény nyomása alatt volt kénytelen megüzenni. San Giuliano külügyminiszter még 1910 decz. 2-án is energikusan hangoztatja a kamarában: *L'Italia vuole, che la Tripolitania rimanga turca* és ime nyolcz hónap mulva minden különös ok közbejötte nélkül, ugyancsak őizeni meg a nationalisták és imperialisták zajos követelésére és a szocialisták és pacifisták hangos helyeslése mellett a háborút a portának.² A félelem, hogy a Tripolis-hoz fűződő állítólagos olasz érdekeket mások kijátszhatják, háttérbe szorít minden más jogos tekintetet. A nyers hódító-ösztön túlteszi magát minden magasabb szemponton, lábbal tiporja a szövetségestársak jogos érzékenységét s beleveti a tüzcsóvát az európai politika löporos hordójába.

A nationalismus és az imperialismus újabb erőforrásokat nyitnak az irredentismus számára. A felbuzdult nemzeti érzés még magasabbra szítja a megrögzött osztrákgyűlöletet és az erősen lüktető imperialista ösztönök még parázslóbbá égetik a meg nem váltott tartományok megszerzésének vágyát. Az osztrákellenes tüntetések szinte nap-nap után megismétlődnek. Egyes kifejezetten osztrákellenes darabok, mint Rovetta *Romanticismo*-ja és D'Annunzio *La nave*-ja állandóan nagy közönséget vonzanak és majdnem mindig viharos tüntetésekbe fúlnak. Még csodálatosabb a dologban, hogy a hivatalos és félhivatalos sajtó is egészen rendénvalónak találja a szövetségi hűség e különös megnyilvánulását. Mikor ellenben a florenczi prefektus a kizárólag propaganda czélokat szolgáló *Trento e Trieste* egyesületnek megtiltja a Romanticismo előadását, az egész sajtó felzúdul ellene s

¹ Ruttkay i. m. 93. l.

² Spectator Germanicus: Die Vorgeschichte des Tripolis-Feldzuges. Süddeutsche Monatshefte 1911—12. évf. szept. 717. s. kk. II.

Chiesa és Rosaldi képviselők valamennyi párt zajos helyeslése mellett vonják felelősségre a belügyminisztert alantasa «hazafiatlan» cselekedete miatt. És a kormány, mint száz és száz esetben, most is meghajol a terror előtt. A Trento e Trieste a tobzódó gyűlölet féktelen kitöréseitől kisérvé, előadja a Romanticismo-t.¹ Egy esztendő múlva, 1912 nyarán, ugyanez az eset ismétlődik új kiadásban. D'Annunzio egyik verses kötetében közlésezi kilenczedik harci ódáját, mely nagyon durva támadást intéz Ferencz József személye ellen. A római kormány a látszat megóvásáért, elkoboztatja a könyvet, de tovább nem mer menni. Egykedvűen tűri, hogy a sajtó és ezer meg ezer különlenyomat továbbterjessze, túlbuzgó tanárok az iskolában tanítsák és magyarázzák az incriminált költeményt.²

Az irredenta-mozgalom elhatalmasodása tetőfokra emeli az olasz közvélemény idegességét és olthatatlan osztrákgyűlöletét. Az Ausztriával való leszámolás tudata, mint valami kikerülhetetlen végzet lebeg felette. Minden jelentősebb eseményt *ennek* látószögéből ítél meg, a külpolitika és a belső kormányzat minden kérdését *ennek* mértékével méri. Phantastikus regények és publicistikai munkák, folyóiratok és napilapok mint magától értetődő, elodázhatatlan bizonyossággal bekövetkező eseményről beszélnek az Ausztria elleni háborúról és lehetőségeinek kiszínezésével annál nagyobb mértékben fokozzák az általános izgalmat, mivel úgy tüntetik fel, mint az *aspirazioni nazionali* megvalósításának elengedhetetlen feltételét és az első szükséges lépést a ragyogónak ígérkező jövő kiküzdésére. A felzaklatott szenvedélyek viharos tombolása kioltja a tárgyilagosság és a realitások iránti érzék utolsó szikráját is. Itáliának a maga szentnek és érinthetetlennek hirdetett nemzeti eszményei megvalósítására minden eszköz használata meg van engedve, a zsarnok, a népeket vasigába hajtó Ausztriának semmi. Ha Itália anyagi teherbíróképességét meghaladó mértékben

¹ Chlumecky: Die Agonie des Dreibundes. 178. s k. l.

² Chlumecky: Die Agonie des Dreibundes. 268. l.

fegyverkezik, ha hadseregeinek zömét a szövetséges nagyhatalom hátában helyezi el, csak óvatossági rendszabályokat foganatosít, míg a kettős monarchia azonnal barátság-talan, sőt kihívó magatartást tanúsít, mihelyt nem nézi ölbetett kezekkel a viharfelhők gyülekezését. A *Regno* sajtója még a legerősebb kifejezéseket sem találja elég erőseknek az ú. n. osztrák provocatiók meghélyegzésére és visszautasítására. Különösen a tripolisi háború látszólagos sikerei és a török birodalom összeroppanása, duzzasztják magasra az irredentimustól felszított szenvedélyek hullámain. A kétes értékű győzelmek nagyban fokozzák a hadsereg becsületét s a győzhetetlenség babéraját fonják homlokára. A forróvérű és dús phantasiájú nacionalista apostolok azt hiszik és másokkal is igyekeznek elhitetni, hogy nincs hatalom, mely a hős olasz csapatok rohamát kibírná. Csak támadni kell s az összetételében és szerkezetében korhadtt Ausztria összeomlik, a nemzeti eszmények valóra válnak. Annyira biztosra veszik ezt, hogy az irredenta területekről már mint jogos olasz tulajdonról beszélnek. Marcora, a képviselőház elnöki székében a *mi Trentinonkat* emlegeti s a kormány csak kéthónapi diplomatai huza-vona után hajlandó e tapintatlanság felett sajnálkozását nyilvánítani.¹ Az 1910-iki florenzi nacionalista congressuson Scipione Sighele számos szenátor és képviselő jelenlétében bizonyítja, hogy a meg nem váltott tartományok csupán haszonélvezetre vannak Ausztria kezébe téve. Ugyancsak a florenzi congressus az irredenta területek nemzetiségeinek védelmét jelöli meg az új irredentismus céljául, hogy a nap, melyen a királyság megújult erői lehetővé teszik megváltásukat, hűségökben és nyelvökben érintetlenül találja őket.² Asinari di Bernezzo tábornok, a király egyik bizalmas embere, egy 1909. tisztjeihez és katonáihoz intézett beszédben alig leplezett formában Trento és Trieszt meghódítására buzdítja csapatait. És a mikor e miatt nyugdíjazzák,

¹ U. a. Österreich-Ungarn und Italien, 35. l.

² Chlumecky: Die Agonie des Dreibundes. 167—8. l.

a lapok a nemzeti eszme hőseként és vértanújaként magasztalják az irredentista tábornokot s nem győzik eleget szidni a kormányt Ausztria előtt való meghunyászkodása miatt.¹

Száz és száz hasonló tünet, jellemző apró symptoma mutatja évről-évre az erjedő, a forrásponthoz veszedelmesen közeledő hangulatot. Diplomatiánk és sajtónk túlzott óvatossága és minden mértéket meghaladó loyaltása azonban nem engedi, hogy idejekorán és egész nagyságában felismerjük a veszedelmet. Állandó refrainként ismétlődik mindkettőben az irredentismus halottá nyilvánítása, holott ez már teljesen aláaknázza a talajt és minden előkészület megtett a rothadt, mert nem őszinte szövetségi viszony szétrombolására.

A mare-nostro politika és a vele logikailag összefüggő irredentismus oly erőket szabadítanak fel, melyek elkerülhetetlenné teszik Ausztria-Magyarország és Olaszország összeütközését. Az olasz külpolitika útjai Crispi bukása után annyira elhajolnak a hármasszövetség ösvényétől, hogy a visszatérés lehetősége egyre bizonytalanabbá és valószínűtlenebbé válik. Az egymást felváltó kormányoknak sem akarata, sem ereje nincsen hozzá, hogy a közvélemény nyomásával szemben fentartsák az egyellen számbavehető és komoly sikert ígérő programot: a középtengeri hegemóniát. Szívesebben úsznak az árral, melynek legfőbb hajtóereje a népszenvedély örökös hullámváza. Népszerűség-hajhászából és pillanatnyi sikerek kedvéért az eleve meddőségre kárhoztatott vagy csak súlyos európai bonyodalmak felidézésével megvalósítható adriai és irredenta programra terelik hazájok figyelmét s ezzel az angol bekerítési politikánál nem kevésbé veszedelmes erjedési anyagot vetnek az európai diplomatiába. A fejlemények ráczáfoltak gróf Nigra ismeretes mondására: «Ausztria és Olaszország csak szövetségesek vagy ellenségek lehetnek.» Az olasz nép soha sem csatlakozott egész meggyőződéssel, minden utógondolat nélkül a hármasszövetséghez.² Őszinte barát nem tudott,

¹ U. o. 122—3. l.

² Doecker-Boppard i. m. 28. l.

nyílt ellenség nem mert lenni. Csak előnyeit akarta élvezni a szövetségnek, terhei alól kibújt. Szíve szerint már régen a másik táborba tartozott és csak a megfelelő alkalom hiánya tartotta vissza a nyílt átpártolástól. Az összeütközésnek és a kiválásnak logikai szükségszerűséggel be kellett következnie. A súrlódó felületek nagysága és a hozzájuk fűződő érdekek, olasz részről a heves déli temperamentum erős érzelmi motivumai nem hagytak fenn semmi kétséget az összeütközés bizonyossága iránt. Az egyik fél békés szándékú jóindulatának hajótörést kellett szenvednie a másikkal alig leplezett és számító önzésén. Az 1915. május 23-iki hadüzenet történeti előzményei évtizedekre nyúlnak vissza.

BALANYI GYÖRGY.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Wakefield tervezett magyar históriája.

A «Társalkodó» 1841-iki évfolyamában (240—3. l.) a következő sorokat olvassuk: «Wakefield, az öreg historikus és statistikus (irhoni munkája egész Angliában auctoritas) most Magyarország évrázzait kidolgozandó Pesten van». A «Sürgöny» (1840. II. 2-dik szám 5. l.) még azt is tudja, hogy Chapmané, egy calcuttai bankár lánya 1840 április 11-én érkezett Pestre atyjának, Wakefieldnek látogatására, ki «jelenleg hosszabb idő óta családostul Pesten tartózkodik.» Ez a Wakefield Eduard (1774—1854) híres statistikus volt. A pedagógia is mindig érdekelte, lelkes szószólója volt a Lancaster-módszernek, melyet egykori lapjaink is számtalanszor ismertetnek. «Ireland, Statistical and Political.» (1812) c. műve tette nevét ismertté. Pittnek egy időben bizalmasa, a ki Irországot érintő kérdésekben tanácsát szokta kérni. Ennyit tud Wakefieldről a Dict. of Nat. Biogr. Magyarországi tartózkodását nem említi; arról, hogy hazánk «évrázzait» akarta volna megírni, mitsem tud.

Miféle magyar históriáról van szó? A kérdésre nem adhatunk kimerítő választ, legfeljebb Wakefield magyar történelmi tanulmányainak egyes nyomaira utalhatunk, a melyek Döbrentei Gáborral folytatott levelezésében találhatók. Döbrenteitől egy francia nyelven írt levél maradt fenn 1841. jan. 12-iki keltezésel, Wakefield 1840 okt. 3-tól 1846 február haváig 16 levelet írt Döbrenteinek. E levélsorozat (mely természetesen hiányos lehet) megvan az Akadémia levéltárában (Akad. levéltár 4 rét. 2 sz.). Ez angol, illetve francia és német nyelvű levelek alapján a következőket tudjuk meg Wakefield tervezett történelmi munkájáról.

Döbrentei örömmel állapítja meg levelében, hogy az angolok, kiknek már 1216 óta van alkotmányuk, hazánkat jobban tudják megítélni; mint a német tudósok. «Je vous souhait de même toute sorte de bonheur pour faire votre retour chez nous en plein vigoeur pour sommer les traces historiques de votre ouvrage commencé, qui rendra le nom Wakefield chez les Magyars immortel, en Europe occidentale célèbre», ezeket írja idézett levelében.

Wakefield több helyről (Bécs, Drezda és azután leginkább Páris) ír Döbrenteinek. Első levelében (Bécs, 1840 okt. 3.) arról értesíti, hogy Kemp érseki könyvtáros Esztergomban bemutatta a hercegprimásnak, a ki megengedte az érseki könyvtár kéziratainak tanulmányozását. Bécsben leginkább a krónikákat tanulmányozta. Mednyánszky bárótól ajánló sorokat kapott. Pesti ismerőseinek szívességeért igen hálás. «The only return which I can make is an honest endeavour, to give to my country an impartial history of so important a part of Europe as Hungary and I flatter myself in a way, which will create an European interest in favour of a spot which in modern years has attracted so little attention.» Művéhez — úgy mond — Ausztriában és Németországban is fog anyagot gyűjteni. A későbbi levelekből megtudjuk, hogy Döbrentei könyvekkel, adatokkal segítette munkájában; de Pesten főleg «Draught»¹ gyűjtött Wakefield munkájához anyagot. De «Draught» munkájával az angol író sehogysem volt megelégedve. Ezer frankot fizetett neki évenként s csak azt kötötte ki, hogy szabad idejében dolgozzék számára is, hogy időről-időre mutassa be munkája kivonatait Döbrenteinek. Úgy látszik azonban, «Draught»-nak nehézségei támadtak a szabad kutatásban. Nehezen tudott a Múzeumban és az Akadémiában őrzött kéziratokhoz hozzájutni. Kedvét veszítette, hanyagul értesíti Wakefieldet, a kinek most leginkább az újabb korra vonatkozó adatokra van szüksége. De «Draught» annyira nem pontos, hogy Wakefield valamely német egyetemen keres majd segítséget. Ismét Pestre szeretne jönni, de ez a kívánsága — úgy látszik — nem teljesült (1842 február 16.). Utolsó levelében (Blois 1846 febr.) arról értesíti Döbrenteit, hogy még mindig a magyar históriával foglalkozik. «C' est pourquoy j' attends impatientment non seulement mes manuscrits, mais' encore la caisse de livres.»

Ennyit tudunk Wakefield tervezett munkájáról. Döbrentei elveszett levelei valószínűleg több világosságot vetnének e kérdésre. Wakefield más magyar ismerősével (nagy hálával említi Teleki grófnét, jól ismeri Tasnert) — úgy látszik — nem levelezett, de azért lehet, hogy a további kutatás vagy valamely véletlen meg fogja állapítani Wakefield éveken át tervezett, de meg nem írott magyar históriájának a sorsát.

FEST SÁNDOR.

¹ Döbrentei Draudt-nak írja. Bizonyára azonos Draut Lajos erdélyi szász nevelővel. L. Szinyei: Magyar írók élete.

IRODALOM.

Corrado Barbagallo: La catastrofe di Nerone. Catania. Battiato, 1915. 8-r. 75 l. Ára 2 L.

Egyike a császárkor legérdekesebb és leggazdagabb problémáinak Nero uralkodása és egyénisége, a maga nagy átalakulásaival, megrázó eseményeivel, csodálatos ellenmondásaival. A modern philologiai és történeti kutatás csakugyan különös érdeklődéssel bonczolgatta ezt a tárgyat: innen az idevágó irodalom bámulatossága. Barbagallo azonban a maga fejével gondolkodik s az eddig elmondottak után is tud még újat mondani, vagy ismert dolgokat új világitásban feltüntetni Nero uralkodására vonatkozólag. A történeti háttér, a társadalmi állapotok rajza nem megy ugyan túl a conventionális kereteken; az arisztokratia, a földművelő nép s a városlakók nyugodt és megelégedett helyzetének vázolása, a senatus és a katonaság várakozó nyugalma s mindennek lassú erjedése, az egyre terjedő elégedetlenség és forrongás — mégis eleven színeket kapnak a szerző előadásában.

Főfeladata az volt a szerzőnek, hogy Nero bukásának okait vizsgálja; e feladatában főképp három irányban kellett forráskritikát gyakorolnia: a provinciák 67—68.-i lázadását s Nero katonai készülődéseit illetőleg (Sueton. N. 40 sh.; Dio Cass. 63, 26—27); a senatus és a praetorianusok szereplését illetőleg (68 jún.) Nero megbuktatásában s Galba proclamálásában (Dio C. id. h., Zonar. 11, 13), végül pedig Nero utolsó napjainak, a Horti Servilianiba (Phaon villájába) való menekülésének kronológiáját s az ott lefolyt végső eseményeket illetőleg.

Alapos forráskritika s az újabb történeti irodalom (Mommson, Henderson, Domaszewszki, H. Schiller stb.) lelkiismeretes felhasználása alapján megállapítja, hogy Nero uralma nem egyik vagy másik provincia hirtelen fellázadása miatt omlott össze, hanem a belső válság súlya alatt. A provinciák lázadása törté-

neti tény, de N. megbuktatására nem volt elég ereje, úgy hogy ő maga e miatt egyáltalán nem volt nyugtalan, hidegvérrel fogadta az eseményeket s katasztrófáját nem tartotta valószínűnek. Urálma magában hordta végzetét; a 15 éven át elnyomott, egyre jobban forrongó ellenzék leghívebb emberei: a praetorianusok, testőrök idézték elő sorsának drámai gyorsasággal és bizonyos regényességgel lepergő beteljesedését, nem pedig ellenségei. Azonban a régi regime megbuktatása és Galba császárrá való kikiáltása nem történhetett oly hirtelenül, pusztán a jún. 8—9-re virradó éjjelen, mint azt a források (Suet. N. 48—49) előadják, sőt még az egymást vadul kergető események sem folyhattak le a nevezett éjjel néhány órája alatt; mindezen néhány napi időre volt szükség, annál inkább, mert hiszen a rendőrség és a főtisztek a senatus-sal együtt meg voltak győződve arról, hogy N. nincs Rómában, hanem Egyiptomba menekült. Így hát bátran rejtőzhetett napokig is Phaon-nál, míg végre sikerült felfedezni rejtékhelyét. Barbagallo kritikája főleg ezen a ponton helyesbítette szerencsés kézzel a modern történeti kutatás eddigi eredményeit.

De a római ellenzéknek még a praetorianusok elpártolása után is sok akadály gördült útjába; rendelkezett ugyan a senatus-beli szavazatok többségével, de nem akarta megkötni magát s nem adott programot; a sok lassúság és pourparler láttára a nép valóban azt hitte, hogy újjászületik a köztársaság. A zavar nagy volt. Nero ellenesei fenyegetődztek, a hadsereg, a praetorianusok, a különböző trónpraetendensek csoportjai szinte lehetetlenné tették a megoldást. Végre győztek Galba ígéretei, a praetorianusok hozzá csatlakoztak s a senatus is kénytelen volt hozzájárulni császárrá emeléséhez.

Barbagallo élesen látó kritikus, kellően tájékozott az irodalomban, óvatos és ügyes a philologiai interpretációban; mindez és eleven, sokszor lendületes előadása könyvét érdekes és becses olvasmányává avatják.

RÉVAY JÓZSEF.

Karl Bihlmeyer: Die «syrischen» Kaiser zu Rom (211—35) und das Christentum. Kritische Studie. Rottenburg a. N. W. Bader, 1916. 8-r. VII+166 l. Ára 2:50 M.

Réville munkája (La religion à Rome sous les Sévères, Paris 1886; ném. ford. Krüger-től, 2. kiad., 1906) sokáig az egyetlen

számbavehető tanulmány volt a kereszténység III. sz. eleji állapotáról, sőt máig is az egyetlen, mely Bihlmeyer új könyvén kívül álló kritikai studiumokon alapul. Csakhogy idestova harmincz esztendő röpiült el már felette és így természetes, hogy sok ponton javításra és kiigazításra szorul, hiszen — hogy csak egyet említsek (*ἀλλὰ λέοντα*) — erre a harmincz évre esik *Cumont* korszakalkotó munkássága a római császárság vallástörténete terén s épen *Cumont* volt az, a ki bennünket a synkretismus helyes felfogására és megítélésére megtanított. Más oldalról az egyháztörténetnek egyre intensivebb kutatása, továbbá az újabbban döntő eredményeket felmutató *Historia Augusta*-kritika is sokban szükségessé tette Réville nézeteinek revisióját. Krüger 1906-i német kiadása csiszolt ugyan egyet-mást a feltünőbb egyenetlenségeken, de a gyökerükben elhibázott okoskodásokon vagy a túlhaladott nézeteken nem változtathatott. Tökéletesen indokolt tehát Bihlmeyer vállalkozása, melynek főcélja épen az, hogy szigorú forráskritika alapján helyes világításba állítsa a Severusoknak a kereszténységhez való viszonyát s egyszer s mindenkorra biztosítsa minden szépítgetés, minden phantasticum ellen főkép Severus Alexander jellemének és uralkodásának megítélését.

Nagyrészt ismert dolgokat melegít fel a császárkori általános sülyedés rajzában, a synkretismus hódításainak ismertetésében, a keleti vallások rohamos térfoglalásáról szóló fejtegetéseiben, de itt *Cumont* (*Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum*, ném. ford. Gehrich-től 1910.) és *Domasewszki* (*Abh. zur röm. Religion*, 1909; *Die Religion des röm. Heeres*; *Westdeutsche Zschr.* 1895, 1—124 lk.) befolyása oly elhatározó az újabb kutatásra, hogy Bihlmeyertől sem vehetjük rossz néven, ha a többi kutatóval együtt ő is ezek nyomán jár. Megvan azonban az a tagadhatatlan érdeme, hogy az anyagon feltétlenül uralkodik s a nagyszerű történeti folyamatok indító és mozgató okait biztos pillantással tudja észrevenni.

Septimius Severus, a Septizonium építője, ez az astrologiában annyira elmerült uralkodó, indítja meg a keleti vallások hódító beözönlését azzal, hogy az astrologusok utasítására nőül veszi Julia Domna-t, Bassianusnak, az emesai napisten főpapjának leányát. Ez a házasság nemcsak vallástörténeti, hanem politikai szempontból is jelentős változások csiráját hordta magában: Julia Domna egyfelől minden eszközzel támogatta nyugaton a syriai cultusokat, másfelől nővérével Julia Mæsa-val (Ca-

racalla anyjával), valamint ennek leányával, Julia Soemias-szal (Heliogabalus anyjával) és Julia Mamaea-val (Severus Alexander anyjával) sokáig döntő politikai befolyást gyakorolt a birodalom sorsára. Huszonnégyszer keresztül (211—235) tartotta kezében ez a négy syriai nő a birodalmat, okossággal, ravaszsággal, sokszor bölcs belátással, de legtöbbször önző dynastikus érdekektől vezérelve. Ezeknek az asszonyoknak pia fraus-án alapszik a syriai császárok azon ravasz fogása, hogy mind a Severus nevet vették fel, mint császárok, mert épen a Septimius Severus-tól való állítólagos egyenes leszármazás adta meg nekik a lehetőséget a trón elfoglalására.

Két — egymással végtelként ellenkező — tendentia ütközik ki feltűnően e császárok uralkodásának vizsgálatából: egyfelől Heliogabalus törekvése, melylyel az emesai vallást egyetlen és universalis birodalmi vallássá akarta tenni, — másfelől Severus Alexander felfogása és iránya, melylyel minden vallásnak jogot adott a létezésre. Heliogabalus túlzó törekvése vele együtt menthetetlenül sírba szállt, ellenben Severus Alexander magatartása áldásos volt a kereszténységre, mert ez alatta — jogilag szabályozatlan helyzetében is — zavartalan és gyümölcsöző fejlődés napjait élhette. A hálás visszaemlékezés színezte ki aztán azokkal a gyengéd legendákkal Alexander uralkodását, melyek arról beszélnek, hogy ő is, anyja is keresztények voltak s hogy Christus szobra is ott volt a császári larariumban. Jóleső örömmel látom Bihlmeyer szigorú kritikáját, melyet a multnak e tiszteletreméltó hagyományain gyakorol. Józanul festi Mamaea jellemét, leszámolva az eddigi idealisáló törekvésekkel, kimutatja, hogy Severus Alexander valóban erkölcsös és jeles tudományos nevelésben részesült, de e mellett nem hallgatja el jellemének fogyatékoságait sem, nem tévedve olyan sentimentalis túlzásokba, mint pl. *J. Burckhardt*, a ki Alexandert az ókor Szent-Lajosának nevezte (*Die Zeit Konstantins d. Grossen*, 1880, 13 l.). A mi pedig Alexandernek a kereszténységhez való viszonyát illeti, e kérdésben — általában sikeres és philologiai szempontból is értékes — kritikának veti alá Lampridius Alexander-vitájának adatait. Ez a Lampridius-kritika Bihlmeyer munkájának legbecsesebb része: sikerrel tagadja Mamaea és Alexander ker. voltát, kimutatja azon állítás alaptalanságát, hogy Alexander az «a mit nem akarsz magadnak, te se tedd másnak» evangéliumi sententiát szívesen használta és nyilvános épületekre is feliratta volna s egyúttal kimu-

tatja e mondás szereplését és analógiáit a régibb ker. és pogány irodalomban, tarthatatlannak bélyegzi a 'vita' azon adatait, melyek szerint Alexander a ker. egyházszerkezetet utánozta volna állami berendezésekben s mely szerint egy állítólagos perben a keresztények javára döntött volna pogány vendéglősök ellenében. Messze vezetne, ha bizonyítását a részletekig ismertetni akarnám; csak annyit kell megjegyeznem, hogy érvei, vitatkozása általában helytállóak, — csupán a vita 29,2 (Christus szobra A. Iarariumában) dolgában nem tudott döntő bizonyítékot felhozni s így Lampridiusnak ez az adata — ha valószínűtlen dolgot állít is — végérvényesen megczáfolva még sincs.

Csak fővonásaiban vázolhattam B. érdekes könyvének eredményeit, mellőzve számos részletkérdésben (a koszorúzást megtagadó katona esete, a dunapentelei — CIL III 3327 és 10301 — felirat pogány jellege, a Dio-féle Mäcenas-beszéd vonatkozásainak felfedése stb.) kifejtett és ügyesen megokolt véleményeit. Mind a földolgozásban, mind a mellékkérdések tárgyalásában gazdag és kimerítő apparatust használ (a keresztény-üldözésekre vonatkozólag csak Weis könyvét: Christenverfolgungen, 1899 — nélkülöztem), szerkezete, előadásmódja világos és vonzó, úgy, hogy a komoly problémákkal foglalkozó könyv egyúttal igazán kellemes olvasmány is. A kérdést mindenestre előbbre vitte s a modern kritika elveinek segítségével leszűrt eredményei hivatva vannak arra, hogy Réville-nek nézeteit számos ponton helyesbítsék és módosítsák. Ha a ker. irodalmat, annak III. század eleji képviselőit könyvében külön fejezetben tárgyalta volna (itt is vannak a történettel kapcsolatos problémák!) munkája csak nyert volna vele. Azonban így is egész és problémáit így is sikerrel oldotta meg.

RÉVAY JÓZSEF.

Áldásy Antal: Zsigmond császár koronázása és a német zsidóság megadóztatása. (Akadémiai értekezések a történeti tudományok köréből. XXIV. kötet 5. sz.) Budapest, M. Tud. Akadémia, 1916. 8°, 65 ll.

Az ilyenfajta munkák, mint az itt tárgyalt, a mi irodalmunkban a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak. Mintha történetíróink abból a kétségkívül alapjában helyes felfogásból indulnának ki, hogy szűkebb hazai történetünk keretén belül is igen

sok még a megoldatlan feladat, csak kivételes esetekben fordítják figyelmüket az egyetemes európai történet kérdései felé. S még ilyen esetekben is legelsősorban úgy választják meg tárgyat s úgy dolgozzák azt fel, hogy munkájuk főként a magyar történetírás szempontjából legyen érték. Népszerű, összefoglaló munkákat mellőzve az újjainkon számlálhatjuk meg a magyar nyelven írt, tisztán világtörténeti tárgyú dolgozatokat s ezek közt is vajmi kevés az olyan, a mely igazi értéket képvisel. Pedig a magyar cultura, nevezetesen a magyar történet-tudomány elég fejlett ahhoz, hogy ne kelljen minden erejét a bennünket legelső sorban érdeklő feladatokra fenntartania. S a mint a világháború egyéb eredmények között kétségtelenül magával fogja hozni azt is, hogy a magyar politikai gondolkodás az eddigiéknél szélesebb alapokon fog nyugodni s jobban tekintettel lesz a nemzetközi élet változásaira, a magyar történettudomány is az eddig idegen s jóformán teljesen elhanyagolt területekre majd ki fogja terjeszteni érdeklődését.

Áldásy Antal munkássága is jórészen a nemzeti történelem szolgálatában állott. Érdeklődése főként az Anjouk és Zsigmond kora felé fordult, a pápaság avignoni fogságának, a nagy schismának és a reformzsinatnak kora felé, melyben a magyar nemzet élete Nagy Lajos és különösen Zsigmond messze elágazó politikája és vezető állása révén oly erős kapcsolatba jut az egyetemes európai étellel. Különösen Zsigmond uralkodásának utolsó éveivel foglalkozik nagy szeretettel és hozzáértéssel, ezzel az oly változatos, tarka korszakkal, a mely az író-t néha igen súlyos feladatok elé állította, a mely a legjobban érdekelt német történeti irodalomban is aránylag el van hanyagolva s ahol a munkát megnehezíti az is, hogy a számbajöhető források még nincsenek valamennyien közölve. Az utolsó másfél évtized folyamán több cikke, munkája jelent meg e korszakról, nevezetesen az olaszországi viszonyokra vonatkozóak. Zsigmond németországi kormányzatát eddig kevésbé vette figyelembe s ezt az adósságát jelen munkájában rója le.

Részletkérdést választott most tárggyul s olyat, a melyre vonatkozólag a források nagyon hiányosan állanak rendelkezésre, a feldolgozó előmunkálatok pedig szinte teljesen hiányoznak. A kiadott források száma nagy; az Altmann-féle Regesta Imperii, meg a Reichstagsakten kötetei valóságos kincsesbányák, nem is szólva az egyes territoriumok, alapítványok, városok okmánytá-

vairól, melyek épen e korra szinte áttekinthetetlen bőségben ontják az adatokat. Ide sorozhatók még a városi és egyéb krónikák. Az anyag tehát igen nagy, de nem teljes, értékes adatok rejtőzhetnek még kiadatlan oklevelekben, register, és számadáskönyvekben. Példa erre a jelen munka 9-10 ll. jegyzetben közölt oklevélrészlet. Ha az ezután közzeendő anyag lényegében nem is fog változtatni a korszakról eddig megalkotott képen, a kutatónak számolnia kell azzal, hogy nem juthat mindenütt végérvényes eredményre.

A munka tulajdonképen többet ad, mint a cím igéri. Bevezetőben néhány érdekes példát mond Zsigmond pénzügyi műveleteire. Kölcsön- és elzálogosítási műveletekre kapunk példákat, a melyek nem függenek össze szorosán a tárggyal, de kitűnően jellemzik Zsigmond pénzügyi helyzetét s pénzszelő ügyességét. Következik a németországi zsidóadózás történetének rövid összefoglalása II. Frigyes idejétől Zsigmond koráig és pedig külön tárgyalva a rendes (Halbe Judensteuer és Goldener Opferpfening) és a rendkívüli zsidóadókat (birságpénzek, adósságtörlések). Különösen bőven tárgyalja természetesen mind a kétfajta adózást Zsigmond korában. Ezután következik a munka törzse: annak a rendkívüli adónak tárgyalása, a melyet Zsigmond 1433-ban történt császári koronázása után s annak alkalmából vetett ki a birodalom zsidóira. Ez a főrészt nagyjából három fejezetben tárgyalja az adótörténetet: a zsidók küldöttjeinek Baselbe történt meghívása s a velök folyt tárgyalás; az adóbeszedők kiküldése az egyes részekre s utjuk, működésük eredményének megállapítása; s végül a Weinsbergi Konrád 1435 jan. 1-én kelt elszámolása az adóbehajtás jövedelméről és a vele járó kiadásokról. A végeredmény az, hogy az egész rendkívüli adó nettó jövedelme kitehetett 37,453⁶/₄ forintot, a beszédési, kezelési költségek 4384¹/₄ forintot, a brutto bevétel tehát 41,838 forint, a mi a birodalom akkori jövedelmeihez viszonyítva igen nagy jövedelem. A tudós szerző ezt az összeget mai pénzre és mai vásárló képességre átszámítva 2,314.332 koronára teszi. Ennek daczára a szerzővel együtt azt kell hinnünk, hogy a rendelkezésre álló adatok koránt sem adják teljes eredményét a zsidóadó behajtásának, sőt még a Beckmann által tiszta jövedelemként felvett 40.000 forint is alatta marad a beszédett összegnek. Következtethetjük ezt onnan is, hogy a Weinsbergi Konrád számadásában korántsem szerepelnek mindazok a kerületek, melyek akkor a

császár uralma alatt állottak s a melyeknek akkor volt zsidó lakossága. Természetesen a valóságos bevételt megállapítani közelebbi adatok hiányában ma már nem lehet s alig hihető, hogy a későbbi kutatás szerző eredményeit számbavehető mértékben módosíthatná.

A feladat, a melyet a tudós szerző megoldott, igen nehéz volt, olyan, a melytől eddig a német szakirodalom is visszariadt. Azzal a tudással és becsületességgel végezte el, a mely minden munkáját eddig is jellemezte s reméljük, hogy most, a mikor irányt mutatott egy eddig töretlen úton, tanítványait is buzdítani fogja példája, hogy nyomdokába lépjenek és igyekezzenek méltókká lenni hozzá a magyar, különösen a Zsigmond és Albert korabeli pénzügyi történet területein.

PATEK FERENCZ.

Dr. Szentkláray Jenő: A latin egyház Szerbiában és a nándorfejérvári kath. püspökség. — Temesvár, Papok Közlönye, 1917. évi 1—4. szám.

A keresztény középkor elején Szerbia a szláv nyelv és a görög egyház szertartásainak használata mellett a római pápák felsőbbségét ismeri el. Tehát róm. kath. A XI. és XII. sz.-ban Belgrádban 8 püspököt ismerünk. A XIII. sz. közepén Nándorfejérvár túlnyomóan magyar város. 1319-től 1403-ig, majd 1427—1521-ig ismét magyar uralom alatt áll.

1198—1431 közt egész Szerbia és Bosznia a bács-kalocsai érsek joghatósága alá tartozott. Az 1204 -61-ig fenálló latin császárság visszás állapotai, az ipeki szakadár görög patriarchátus stb. keletkezése elpártolásra bírta a balkán keresztényeket a római egyháztól. 1290 táján III. Endre felújítja a nándorfejérvári püspökséget. A XV. és XVI. sz.-ban részben a pápák, részben magánszorgalomból a ferenczrendiek, benecések, minoriták és világi papok, a csanádi, raguzai, cattarói, velencei és trieszti püspökségekből sűrűn buzgólkodtak a szerb vidékek visszatértésén. E törekvéseknek állandó eredményük nem volt, főkép a szerb fejedelem konoksága és az izlám térhódítása miatt.

A török visszaszorításával, a XVIII. sz. derekán támadt fel újra az egyestített belgrádi és szendrői róm. kath. püspökség. Különösen jezsuita missionáriusok készítették elő a talajt a XVII. sz. vége óta. A zavaros hitviszonyoknak Belgrád elfog-

halála után (1717) III. Károly 1727-ben vagy a köv. évben azzal vetett véget, hogy *róm. kath. püspököt nevezett ki* Thurn gróf személyében. Nem magyar, hanem *német* püspökség lett a «historiai jog sérelmével». 1732-ben utóda Gróf wagraini Engl Ferencz Antal. Mindkettőnek különösen a paphiány okoz gondot; a papok közül a jagodini plébános megszökött az inség miatt. Miközben még folyt a berendezkedés munkája, kitört az 1737—1739-ki török háború, melyben Szerbia újra elveszett és a kath. berendezés elenyészett.

Gróf Engl 1739 nov.-ben kénytelen távozni. Mária Terézia kormányzata kezdetén a szerb metropolita még a bánsági szerbektől is szedelt évi taksákat. Az egész XVIII. sz.-ban megtartja a török hatalmát Nándorfejérvár, ill. Szerbia fölött. Engl haláláig (1777) viselte a nándorfejérvári és szendrői püspöki czímet. Utána már csak mint czím áll fenn, melyről az 1885:VII. tc. kimondja, hogy a nándorfejérvári czímez. püspök *tagja a főrendiháznak*. Az 1741:XV. t.-cz. szerint magyar főpapi méltóságra csak magyar honos nevezhető ki. Ily értelemben várta szerző, a csanádi püspökség nagyprépostja, a püspökség feltámasztását.

Eddig az értekezés. Egy bizonyítékkal több, hogy a magyar balkán politika sohasem volt a nemzet céltudatos vagy nagyconcepciójú hatalmi szükséglete; hanem egyes dynastiák vagy királyok politikája. Ezek hódításokat, jogokat szereztek, de a nemzet egész politikai fajsúlyával nem feküdt rá huzamosabb ideig soha a Balkán egy vidékére sem, így szerzett jogai az ottani traditióban egészen felszikkadnak. Az érdeklődés később is kelleténél sokkal csekélyebb magyar részről.

TEMESI Győző.

Illés József: A magyar címer és a királyi cím története 1804-től kezdve.

Budapest: Tud. Akadémia kiadása 1916. (100 lap + 20 kép + 4 melléklet.)

Szerző a magyar királyság címerének 1804 és 1894. közötti viszontagságait ismerteti s forrásul a magyar kancellária vonatkozó ügyiratait használja fel. Főleg a magyar kancellária s a birodalom központi szervei közötti ellentétek és viták feltárására helyezi a súlyt s e szempontból munkája sok értékes vázlatot s mélyreható közjogi fejtegetéseket tartalmaz. Ez ellentétek és

viták végeredményükben elsőrangú közjogi vívmányokra, Magyarország állami önállóságának elismerésére vezettek abban a korban, a mikor a világpolitikai változások forgatagában Magyarországot az új ausztriai császárságba való beolvasztás veszedelme fenyegette. Hogy az a veszedelem elsimult, az kizárólag a magyar kancellária éberségének és tapintatos fellépésének az eredménye volt, s éppen ezért értékes munkát végzett a szerző akkor, midőn e tényre a magyar tudomány figyelmét felhívta.

A magyar királyi cím kérdésével kezdi. Mikor az ausztriai császári cím felvételét 1804. augusztus 10-én hivatalosan közölték, a magyar kancellária megállapította, hogy a magyar királyi címert megcsonkították, elhagyták a rex apostolicus címet s elhagyták a magyar király igény címeit. Kötelességének tartotta tehát, hogy az ügyben felterjesztést intézzen az uralkodóhoz. Az uralkodó 1804. augusztus 13-án a magyar kancellária álláspontja mellett döntött s kimondotta, hogy a Magyarországot illető kiadványokban fentartandó a magyar királyt addig megillető külön címhasználat. Ez fontos közjogi vívmány volt, mert a döntés következtében elmúlt az a veszedelem, hogy Magyarország az új ausztriai császárság egyszerű tartományává legyen.

Az új ausztriai császárság megalapítása új címert is követelt s az új címer a kétfejű sas lón, mely abban különbözött a német-császári birodalmi kétfejű sastól, hogy a sasok feje mellől elmaradt az aureola.

Az új kétfejű sas mellére helyezett szív pajzs az új császári ház pólyás címerét tartalmazta, amely addig az osztrák főhercegség területi jelvénye volt.

Az új címerben a két császárság, a német-római birodalmi és az ausztriai, összefoglalása volt a heraldikus főfeladat s ezt oly módon oldották meg, hogy a kétfejű sast kétszer alkalmazták ugyanabban a címerben. E nagy szempont mellett eltörpült Magyarország állami önállóságának címertani kifejezése s a magyar szent korona országainak címerei a többi örökös tartományok címerei sorában kaptak helyet.

Az osztrák központosító irányzat szívesen látta a változást, mert kitűnő eszköz volt politikai céljai megvalósítására. A magyar kancellária azonban tudatában volt a változás közjogi jelentőségének s 1804. december 11-iki felterjesztésében Magyarország állami önállóságának címertani kifejezését régi jogon vitatta. A.

magyar kancellária az új kétfejű sasban csupán a magyar király új méltóságának kifejezését volt hajlandó látni s nem ismerte el azt a tényt, hogy Magyarország az új ausztriai császárság egyik egyszerű alkotó része.

Újabb változást teremtett e téren 1806-ban a német-római birodalmi császárságról való lemondás, amely a cím és címer újabb megállapítását tette szükségessé. A magyar kancellária ez alkalommal is tiltakozott a tervezett új közös cím és címer ellen s a magyar királyság önállóságának kifejezése mellett szállt síkra. A tervezett új címerben a német birodalmi sas helyét az ausztriai foglalta el, szív pajzsba az osztrák pólyás címer helyett a habsburg-lotharingiai genealogiai címer került s a magyar szent korona országainak címerei az örökös tartományok címerei sorában foglaltak helyet, ami egyet jelentett Magyarországnak az örökös tartományok sorába való beolvasztásával. A magyar kancellária 1806. augusztus 28-án kelt felterjesztésében ismét óvást emelt a központosító kísérlettel szemben s a külön magyar címer és pecsét fentartása mellett érvelt. A magyar kancellária fellépését ez alkalommal is siker koronázta s az 1806. szeptember 6-iki resolutio a régi dualistikus álláspont mellett döntött, meghagyta a külön magyar királyi címert és pecsétet.

Új küzdelmeket jelent a magyar kancellária számára Metternich korszaka, amely ismét veszedelemmel fenyegette Magyarország állami önállóságát. Az 1813. és 1815. évi központosító kísérletekkel szemben is érvényesült a magyar kancellária igaza. Metternich kénytelen volt elismerni a magyar álláspont helyességét s a magyar király hivatalos címei és címerei változatlanul megmaradtak.

1836-ban, V. Ferdinánd király trónralépése után is felmerült a cím és címer kérdése, ez alkalommal azonban Metternich már elismerte a magyar álláspontot s a magyar kancelláriának nem kellett külön harcot vívnia a magyar királyság igazáért.

E küzdelmek eredményeképpen a magyar kancellária megmentette Magyarországnak számára a külön címert és pecsétet: mindenkor más volt a magyar király s más volt az ausztriai császár címere. Állandóan két pecsét volt használatban, egyik Ausztria, másik Magyarország pecsétje volt, s a birodalmi egységesítő törekvések mindig megtörttek a magyar kancellária éberségén és kitartásán. Hasztalan iparkodtak a birodalmi politikusok minden alkalmat felhasználni arra, hogy Magyarország

állami önállóságát elhomályosítsák, a magyar kancellária állandóan résen állott s a törvényes jog erejével verte vissza a támadásokat.

E tények felkutatásával és előadásával Illés halára kötelezte a magyar szaktudományt, mert olyan fegyvereket kovácsolt számára, amelyeket mindig sikerrel használhatott a Magyarország állami önállósága ellen intézett támadások visszaverésére. Illés könyvéből megtanulhatták a magyar közjogászok, hogy a központosító törekvésekkel szemben nem az indulatos polemia fegyvereit kell használni, hanem a magyar kancellária bevált módszerét kell követni, amely minden támadással szemben nyugodtan és sikerrel adta elő a törvényes jogon alapuló igazságot.

GÁRDONYI ALBERT.

Sosnosky Theodor v. Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866. Bd. 1—2. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt 1913—14.

A világháború tényleges megindulását egy hosszú — talán a német birodalom megalapításáig terjedő — korszak előzi meg, a melyben kialakulnak mindazok az összetevő okok, a melyeknek katastrófális eredőjévé a háború lett. Ebben az előkészítő korszakban ismételtlen fenyegetett az általános háború, véglegesen actualissá azonban csak Bosznia és Hercegovina annexiójával lett. A világpolitikával kapcsolatos problémák egész complexuma ezzel egyidejűleg éretté lett a megoldásra és a marokkói kérdéssel kialakult lényegében a hatalmak szövetségének mai képe is. Az annexiótól 1914-ig terjedő korszakot talán csak úgy kell tekintenünk, mint a háborúra való felkészülés befejezésére való versenytetését az államoknak.

Ez izgalmas kor rendkívül bő forrásul szolgáló irodalmának és az egyelőre meg nem közelíthető egyéb forrásoknak — mondhatni — mérhetetlen tömege vár a jövő történetíróira, akik abban a helyzetben lesznek, hogy ezek felhasználásával és a szükséges távlat birtokában objectív képét adhatják és okait kereshetik a világháborúnak. A felvetődő problémák azonban a jelenkor történetíróit is izgatják és foglalkoztatják, mégis e tudományágnak természeténél fogva csekély a száma azoknak az összefoglaló, tájékoztató műveknek, a melyeknek az volna a főadata, hogy vezérfonalat adjon a kezünkbe a közelmúlt és a ma bonyolult történelmének megértésében. Éppen ezért fokozott ér-

deklórással vettük kezünkbe Sosnosky művét, a mely a monarchia balkánpolitikájának ismertetését tűzte ki célul, a hogy az 1866 óta alakult. Annál is fontosabb ez a tárgy, mivel a monarchia balkánpolitikája ezóta egyenlő külpolitikájával általában. A mióta ugyanis a nemzeti fejlődés kiszorította Ausztriát a német birodalomból és Olaszországból, activ külpolitikai tevékenysége csaknem kizárólag a hosszú idő óta elhanyagolt Balkánra szorított.

Sosnosky a monarchia eme sorsdöntő korszakának leírását hosszabb történeti visszatekintéssel vezeti be. A keleti kérdés létrejöttét a törököknek Európában való megjelenésétől számítja. Művének első kötetében főként Carl v. Sax (*Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jh.*) és Adolf Beer (*Die orientalische Politik Österreichs*) nyomán röviden foglalja össze a balkáni eseményeket 1866-ig. Ugyanebben a kötetben bővebben és önállóan tárgyalja a bocchei lázadást és az occupatiót. Második kötetében az occupatió és a berlini congressus utóhatásai-ból kiindulva igyekszik képét adni azoknak a szövvényes eseményeknek, melyeket egyrészt a kettős- majd hármasszövetség kialakulása, illetőleg Oroszországnak Németországgal és a monarchiával szemben kifejlődött antagonizmusa, másrészt a balkáni államoknak ezekkel párhuzamosan haladó és okozati összefüggésben álló evolúciója idézett elő. Az annexiótól kezdődően csaknem meredek vonalban vezetnek bennünket a vázolt események a Balkánszövetség és a Balkánháború kitörésétől a bukaresti békéig.

Az író vállalkozásának nagy fontossága és nehézsége félre- ismerhetetlen. A nagy nemzetek a világpolitikai irányzat kialakulásával mind felismerték annak a jelentőségét, hogy az egykorú és közelmúlt idők általános és speciális történetében tájékozottságot szerezzenek. Csak *Seignobos*,¹ *Holland Rose*² és *Egelhaaf*³ nagyon elterjedt munkáira utalok. Nemkülönben itt kell megemlítenem a nagy sikert, melyet *Kjellén*⁴ és *Ruedorffer*⁵ magasszempon-tú állam- és történetbölcséleti elveken felépített művei

¹ Histoire politique de l'Europe contemporaine. 1908.

² The development of the european nations, 1870—1900, 1912.

³ Geschichte der neuesten Zeit vom Frankfurter Frieden bis zur Gegenwart, 1915.

⁴ Die Grossmächte der Gegenwart. 1914.

⁵ Grundzüge der Weltpolitik in der Gegenwart. 1914.

érték el. Sosnosky megközelítőleg sem ért el ilyen hatást: bár kitűnőbb írók (Charmatz, Südland) itt-ott idézik, műve egészben véve mégis elszigetelt, csekély hatású alkotás maradt.

Ennek a hatástalanságnak és annak a körülménynek, hogy a hiányosság, a szándékolt egyoldalúság, a ki nem elégitettségerzését kelti az olvasóban, beható vizsgálat után a következőkben véljük okait megtalálni.

Örömmel fogadtuk volna a nyersanyagnak lehetőleg minden szempont nélküli, referáló összefoglalását, nem szólva valamely magas szempontú feldolgozásról — amire classikus példa Ruedorffer — annál elidegenítőbben hat, hogy a politikai szempont, a melynek szolgálatába kívánja állítani munkáját a «Gesamtmonarchie» történetileg bel bizonyult életképtelen, időszerűtlen eszméje. Bárha a fennálló államjogi viszony kényszerítő hatása alatt elég gyakran használja az «Ausztria-Magyarország» kifejezést, egész sympathiája az «altes Habsburgerreich» felé fordul, a nélkül azonban, hogy ennek az ingatag fogalomnak valami érzékelhető formulázását adná. Nem tagadhatjuk ugyan annak a jogosultságát, hogy a történelem valamely praktikus politikai eszme szolgálatába állítható legyen — hiszen ismeretes a német történetírás jelentős szerepe a német birodalmi egység megteremtésében — mégis azt kívánjuk ilyen esetben a historikustól, hogy következetesen és egységesen szolgálja a politikai célt. Sosnoskynál nem találjuk ezt, a mint néhány példa világosan mutatja. Utószavában összefoglalva könyvének eredményeit, úgy találja, hogy a habsburgi birodalom balkánpolitikája Savoyai Eugen óta határozottan lefelé menő vonalat mutat (II. K. 388 sk.). «Állandó hintajáték az akarat és képesség között; elmulasztott alkalmak, a félrendszabályok, féleredmények és teljes eredménytelenségek conglomerátuma: összegezve ez balkánpolitikánk múltja». A külpolitikában szereplő államférfiak és külügyminiszterek működését általában elítélően bírálja, kimutatni igyekszik az elkövetett hibákat, a melyeknek eredménye gyanánt Aerenthal alatt az akarat és képesség közötti aránytalanság elérte mélypontját, a min Berchthold alatt sem állott be változás. És midőn munkája így jóformán a monarchia külpolitikai impotentiájának bizonyítása, mégis háborúscséljával Szerbiának a térképről való eltüntetését és a szerbségnek a Habsburgok jogára alatt való egyesítését tűzi ki. Még furcsább ez akkor, ha meggondoljuk, hogy azokból a fejezetekből, a

melyeket a bocchei lázadás leverésének és az occupatio katonai történetének szentel, kiviláglik, hogy a hadvezetőség mily nagy hibákat követett el ezeknek a kisebbrangú feladatoknak a megoldásában is. A «magasabb katonai körök» iránt érzett sympathiájának, a mely egyébként egyezik politikai ideáljával, tárgyi okait így scholsem tudjuk felfedezni.

Az önmagához való következetlenség általában egyik legjellemzőbb tulajdonsága. Így első kötetének előszavában azt fejtegeti, hogy a katonai actiók fontosabbak a diplomatiainál, a miért is nagyobb súlyt helyez ezekre, második kötetében (VIII. o.) ezzel szemben kijelenti, hogy helyre és időre való tekintettel csupán a monarchia külpolitikájára szorítkozik, az ilyen írói fegyelmetlenségben nyilvánvaló következetlenségénél súlyosabbak azok, amelyeket emberek és események megítélésében követ el. Hogy csak a legfeltűnőbbet említsen, Andrásy külügyminiszteri működésének megítélésében nem zárkozzhatik ugyan el az államférfiúi nagyság elismerésétől, mégis erőszakosan keresi az alkalmat, hogy érdemeit kisebbítse annak, a ki a monarchia legválságosabb korszakában megteremtette új külpolitikai irányát és így létjogosultságát a nagyhatalmak között, aki Bismarckkal szemben is érvényesíteni tudta külpolitikai conceptióit. A többi közt elsősorban Andrásyra hárítja a felelősséget az occupatio alkalmával elkövetett katonai hibákért ugyanakkor, a mikor az actio leírásából világosan kitűnik, hogy a súlyos hibákat a hadvezetőség követte el. Magatartása annál is elítélendőbb, mert nyilvánvalóan nem objectiv meggyőződésen, hanem a magyarsággal szemben érzett antipathiáján alapszik.

Az, a mit ettől a munkától vártunk, a monarchia és Oroszország közötti ellentétes viszony kialakulásának fejlődéstörténete, az anyagban elrejtve föllelhető ugyan, de nincs világosan kiemelve. Egyrészt elvész a mellékesemények tömegében, másrészt pedig nincs kellőképen elhelyezve az államok általános, nemzetközi viszonyában. A vezető eszme köré való csoportosítás hiánya mellett nagyon zavaróan hat a részletek feldolgozásában mutatkozó aránytalanság. Így a fel nem dolgozottság ingere ragadhatta az írókat arra, hogy jelentőségéhez és a munka arányaihoz képest túlnagy terjedelemben tárgyalja a bocchei lázadás és az occupatio katonai történetét.

Azon elfogadhatatlan álláspontja mellett, a mely fontosabbnak tartja a katonai történetet a diplomatiainál, majdnem tel-

jesen nélkülözzük a gazdasági oldal megvilágítását. A monarchia és Szerbia között a nagy krízist közvetlenül megelőzően lefolyt gazdasági harcot csak futólag érinti, nem szólva egyéb, mélyebbre ható, minuciozusabb analysisokról, a melyek nélkülözhetetlenek ennek a bonyolult kornak és themának a teljes megértéséhez. Így nélkülözzük a panszlávizmus és a délszláv eszme definiálását, annak a különbségnek a megállapítását, a mely az orosz fogalmat, a panszlávizmust elválasztja a kisebb szláv nemzetek erőteljesen kifejtett nemzeti érzületétől. Nélkülözzük annak a panszláv hatástól független, culturális haladásnak a megállapítását, a mely az utóbbi évtizedekben a balkáni nemzetek öntudatát oly nagygyá fejlesztette, különösen pedig a monarchia nemzeti-ségi belpolitikájának a rajzát. Mindezt kevésbé menti az, hogy részben érezvén ezeket a hiányosságokat, hely és idő hiányával mentegetőzik.

Forráshasználata és így forráskritikája egyoldalú, a mi logikus következménye propagandistikus céljának. Kétségtelen, hogy az ilyenféle munkáknál az összes szükséges és különösen az elsőrangú források megszerzése nagy nehézségekbe ütközik, de hogy nem lehetetlen, arra példa bizonyos mértékig *Friedjung* történetirői működése, a kit ő maga is példaképül vett.

Sosnosky könyve tehát nem tartozik azon művek közé, a melyek hivatva vannak világosságot deríteni a világtörténelem egyik legnehezebb problémájára; számos hibája mellett mégis annyiban használható, hogy részletesebb, bővebb anyagkészlete miatt Charmatz objectív, de rövid kis művének¹ kiegészítőjéül szolgálhat. Azonban adatai és még inkább következtetései felhasználásánál a legnagyobb mértékben alkalmazott óvatosság van a helyén.

NIKLAJ PÉTER.

¹ *Charmatz*: Geschichte der auswärtigen Politik Österreichs im 19. Jh. 1912. (Aus Natur- und Geisteswelt.)

FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

Elmélet.

Wolfgang Windelband a *Der Nationalismus in der französischen Geschichtsschreibung seit 1871* (Deutsche Rundschau, 1918 augusztus) című becses értekezésében kifejti, hogy a francia történetírás 1871 óta a nemzeti bosszú gondolatát rendszerezően és nagy sikerrel szolgálta. Franciaország a XVII. század óta először 1871-ben érezte, hogy egy másik nemzettel vívott párbajban a gyengébb félnek bizonyult. E miatt bizonyos pessimismussal vett erőt a francia írókon, de ez nem fajult tétlen, lemondó érzéssé. Hanotaux mondta, hogy nincs jobban szeretett hazámnak mint az, amely szerencsétlen. A francia történetírók azon voltak, hogy felújítsák a nemzet szellemi erélyét és pedig Elzász-Lotharingia visszafoglalásának, sőt még a határok kitolásának céljából is. Lavissee a porosz történetet azért tanulmányozza, hogy alaposan megismertethesse az ellenséget, akit okvetlen le kell győznie a francia nemzetnek. Taine a forradalom rajza által Franciaországot a belső válságokba való visszaeséstől akarja megmenteni. Sorel a *l'Europe et la Révolution française*ban azt fejtegeti, hogy Franciaország azért bukott meg, mert a lehetetlenre törekedett; ha megelégszik természetes határaival, biztosíthatna volna magának a hegemoniát Európában. A történetírók továbbá példákat kerestek arra, mint emelkedtek fel a süllyedésből legyőzött nemzetek, ezért dicsőítették Fichtét. Majd a francia történetben kerestek vigaszt és tanulságot. Fustel de Coulange írta: Most tudjuk, hogy Németország XIV. Lajost háromszor támadta meg. A valódi hazafiság nem az, hogy a talajt szeressük, hanem a multat kell szeretnünk, tisztelnünk kell az elmúlt nemzedékeket. A múlt század nyolczvanas éve óta a francia történetírás a nagy francia forradalmat kezdi dicsőíteni. Különösen a Napoleon-cultus virágzik ezóta. Henri Houssaye az 1814-iki év ábrázolásában kifejti, hogy Napoleon, a nemzeti hős, ki mindenét kockáztatta az idegen támadók elleni küzdelemben

Vandal Napoleon belső politikáját dicsőítette; az ő kormánzata a demokrátiát önmaga ellen védelmezte. Napoleon és I. Sándor című művében a francia-orosz szövetség népszerűségét fokozta. Masson Napoleon egyénisége iránt kellett lelkesedést, szerinte Napoleon a boszú geniusa. Így a történetírás valósággal lázba hozta a francia közszellemet, ingerelte a boszúra, megerősítette önértékét. Windelband ez értekezése igen tanulságos arra nézve, hogy mit tehet a nemzeti történetírás egy legyőzött nép közszellemének kifejlesztéséért.

A.

Ókor.

Mesk József (Die römische Gründungssage und Naevius. Wiener Studien. 1914. évf. 1—35. l.) azt fejtegeti, hogy Róma alapításának mondája részben etrusk közvetítéssel, részben maguknak a görögöknek útján a rómaiakhoz jutott hasonló görög mondák hatása alatt a helyi viszonyoknak megfelelően keletkezett és alakult ki. Különös sajátága, hogy a város alapítójaként tulajdonképpen egy testvérpár szerepel. Mesk ezt azzal magyarázza, hogy a régi Rómában két előkelő nemzetség volt: a Romulii és Remnii, a melyek mindegyike a névhasznosság alapján igényt emelt arra, hogy eponymosát a város eponym alapítójának tartsák. A monda kialakulására Naevius drámájának nem volt befolyása. A drámának címe Alimonium Remi et Romulii, vagy Lupus volt, de az előbbi hosszabb címet Romulusra volt szokás rövidíteni.

Stein Ernő (Beiträge zur ältesten römischen Geschichte. Wiener Studien. 1915. évf. 353—366. l.) azt a jelenséget, hogy a római consulok jegyzéke Kr. e. 404-ig bezárólag rendszeresen hamisítva van, azóta pedig teljesen megbízható, azzal igyekszik magyarázni, hogy a régi időben Ceres templomában volt az egyetlen levéltár, a melyben hivatalos okmányokat elhelyezni szoktak, még pedig az aediles plebis gondjaira bízva őket. Itt természetesen elsősorban a plebsre vonatkozó okmányokat helyezték el, nevezetesen a plebs által elérhető hivatalok névjegyzékeit. Minthogy pedig Neumann szerint a consuli méltóság a plebejusok számára 400 óta vált hozzáférhetővé, az azóta vezetett rendszeres jegyzék későbbi hamisítást alig tett lehetővé, úgy, hogy midőn Cn. Flavius a IV. század végén az eponym hivatalnokok jegyzékét közzétette, a 400° utáni korra vonatkozólag tel-

jesen megbízható adatokat hozott nyilvánosságra, míg az ezen év előtti adatokat nagyobbára hamisította. A hamisítással őzélja egyes előkelő plebejus családok nobilitásának igazolása volt. Így a 307-ik évi plebejus-censur, C. Junius Bubulus Brutus nobilitásának igazolására találta ki, miként azt Neumann kimutatta, az első consult, L. Junius Brutust. Hogy pedig a conservatív körök ne csáfoljanak reá, őket is kielégítette; így a 304-ik évi censurnak, Qu. Fabius Rullianusnak kedvéért készítette a Fabiusok 485-től 479-ig tartó hétéves consulságának a meséjét. És miként a L. Junius Brutusról, úgy a Tarquinius elűzetéséről szóló történet is alaptalan mese, a mint az abból tűnik ki, hogy Diodoros szerint a rómaiak 354-ben «*Ταρχωνίους δὲ ἄνδρας διακοσίους καὶ ἐξήχοντα δημοσίᾳ ἐθανάτωσαν ἐν τῇ ἀγορᾷ,*» midőn ez az etrusk származású előkelő nemzetség valószínűleg damnatio memoriaevel is bünhődött, úgy hogy ez eset után nemsokára keletkezhetett a Tarquiniusok királyságáról szóló monda is.

Klotz Alfréd (Die Quellen Ammians in der Darstellung von Julians Perserzug. Rhein. Museum f. Phil. 1916. évf., 461—506. l.) azt igyekszik megállapítani, hogy Julianusnak perzsa háborújára vonatkozólag Ammianusnak egyik főforrása egy Magnus nevű szerzőnek műve volt, a mely az eseményeket egy csapatízt szemüvegén keresztül szemlélve mondta el és nemsokára a hadjárat után a Caesar-féle commentarii-hez hasonló alakban elent meg. Ezt a művet Zosimus és Malalas is használták és Klotz ezek alapján a következő részleteket vezeti vissza Magnus művére: XXIII. k., 3, 1. unclé duæ . . . Euphraten; XXIII. k., 5, 15—24; XXIV. k., 1, 1—9; XXIV. k., 1, 12—3, 2; XXIV. k., 3, 10—27; XXIV. k., 4, 29—6, 13; XXV. k., 1, 2 et non proful — 1, . ; XXV. k., 1, 19—2, 2; XXV. k., 3, 13—14; XXV. k., 6, 1—7, 3. A másik főforrás egy történeti munka, a melyet egy a császárhoz közel álló és a régi római szokásokhoz ragaszkodó ember írt és a melynek felhasználása Ammianusnál még később is kimutatható.

HEINLEIN ISTVÁN.

Könyvek. Max Mühl. Die politischen Ideen des Isokrates und die Geschichtschreibung. I. Teil. Fragen der auswärtigen Politik. Würzburg. 1917. 8-r. 35. l. Th. Birth. Aus dem Leben der Antike. Leipzig. 1918. 8-r. XI., 271. l. XI. mell. — E. Paris. Dalle guerre puniche a Cesare Augusto. Róma. 1918. 8-r. XII., 762. l. 11. mell.

G. P

Középkor.

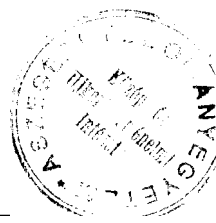
A *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* XXXVIII. kötetének első füzeté (1918.) két összefüggő, polemikus tanulmányt tartalmaz az osztrák hercegek oklevelein található kancelláriai jegyzetekről. Már az első tanulmány is polemikus. Ebben a cikkben Wilhelm Ferencz új vizsgálat tárgyává teszi Stowasser Ottó előző fejtegetéseinek eredményeit — ezek a fejtegetések is a M. I. ö. G. korábbi füzetekben jelentek meg — és iparkodik indokolni a Stowasserével ellenkező felfogását. Az okleveleken a XIV. század közepe óta előforduló kancelláriai jegyzetek értelmezéséről és kiegészítéséről van szó, melyek Ficker óta már több kutatót foglalkoztattak. Rövid, csonka mondatokba foglalt, erősen rövidített jegyzetek ezek, a legtöbb esetben egy vagy több név minden közelebbi útmutatás nélkül. A kancellária elsősorban a maga számára tette a megjegyzést, ezért a lapidaris stylus, mely a kancellárián kívülállóra nézve érthetetlen. Ezeknek a jegyzeteknek értelmezése nemcsak diplomatikai szempontból fontos, mert világot vet a kancelláriai ügymenetre, hanem, mint ezt már mások is hangoztatták s mint ez a M. I. ö. G. cikkeiből újólág is kitűnik, alkotmány- és köztörténeti szempontból is jelentős, mert az államügyek intézésének módját, a fejedelmi tanácsnak sokszor csak ezekből a jegyzetkből kiolvasható szerepét világosítja meg. Hogy kik szerepelnek a szóbanforgó osztrák hercegi oklevelek jegyzeteiben; hogy a feljegyzések az oklevél kiállítására, vagy a hercegi tanácsban való felolvasására és approbatiójára vonatkoznak-e s hogy az approbálás jegyeinek szaporodta a tanács hatáskörének növekedését jelenti, ezek a diplomatika eszközeivel eldöntendő kérdések nemcsak diplomatikai, hanem köztörténeti jelentőségűek is.

A Wilhelm és Stowasser közötti vita sarkpontja a kérdéses csonka feljegyzések kiegészítése. A teljesebb alakú jegyzetek egy része az oklevél kiállítására vonatkozó parancs közvetítőjére vonatkozik; az audit-audiverunt állítmányú jegyzetek az (legalább fogalmazatban kész) oklevélnek a herceg és tanácsa előtt történt bemutatását, egyes feljegyzések pedig a megpecsételési rendeletet tartalmazzák. Wilhelm szerint az oklevél szövegének a kancellárián kívül történő approbatiója ritka és kivételes volt; azért, ha a kancelláriai feljegyzés csonka, nem audit-tal kell kiegészíteni, tehát nem az approbatióra, hanem az oklevélkiállí-

tási parancsra értelmezendő. Stowasser az erre feleletül írt czikében viszont azt bizonyítja, hogy a kétségtelenül az approbatióra vonatkozó feljegyzések éppen nem olyan ritkák, mint Wilhelm állítja, sőt ezeket kell gyakoriabbnak mondani. Ennek következtében analog formulák és belső okok alapján esetről-esetre állapítandó meg az, hogy a csonka formulát hogyan kell kiegészíteni s gyakrabban az auditiv-tal, mint az oklevélkiállítást jelentő kifejezésekkel. Wilhelm inkább általános megfontolásokból következtet, Stowasser sokkal nagyobb anyagot ismer, a mi megállapításait kétségtelenül szilárdabb alapra helyezi. Ideje volna már a mi XIV. XV. századi okleveleinken is a comissio-ra és relatio-ra vonatkozó kancelláriai jegyzeteket alapos tanulmányozás alá venni. Ezek vizsgálata is jelentősebb eredménnyel járna mint az ilyen nagyon specialis kérdéstől első tekintetre várható. A magyar gyakorlatnak az osztrák praxisra való hatását (1437 óta) Stowasser erősen kiemeli.

SZENTPÉTERY IMRE.

A Görres-Gesellschaft kiadásában megjelenő *Historisches Jahrbuch* 38. Bd. 3. füzetében (486-531.) J. Hofer: *Zur Geschichte der Appellationen König Ludwigs des Bayern* cím-mel három tanulmányt közöl Lajos ismeretes appellációiról. Két appellációt különböztet meg: a Nürnbergben 1323 december 18-án és a Frankfurtban 1324 január 5-én kelt appellációkat ugyanazon okirat két különböző szerkesztésének tekinti, a Sachsenhausenben 1324 május 22-én kelt appellációnak ugyan-csak két szerkesztése van, egy eredeti, mely a király utasításai nyomán jött létre s egy második, a király utasítására átdolgozott. Az első appellációnak frankfurti szerkesztését csak nemrégiben fedezte fel Schwalm. Hauck és Zeumer, a kik eddig a Nürnberg-frankfurti appellációval foglalkoztak, a második szerkesztést úgy fogták fel, hogy a frankfurti, tehát későbbi az élesebbhangú, a mennyiben a pápát bírónak Lajos ügyében el nem ismeri, ha nem a zsinathoz felebbez, viszont azonban ki van hagyva belőle az a pont, melyben a király XXII. Jánost az eretnekek pártolásával vádolja; ezt Zeumer minorita-befolyásnak tulajdonítja. Hofer úgy véli, hogy a zsinathoz való felebbezés inkább formai jelentőségű, viszont az eretnek-pártolásról szóló pont elhagyásával Lajos az appelláció támadó élet akarta elvenni s így ez a szerkesztés engesztelékenyebb szellem alkotása. Ezt a változást azon-

ban éppen nem szükséges minorita hatásoknak betudni. Hasonlóképen a Sachsenhausenben kelt második appellatiónál is a második, a király befolyása alatt keletkezett szerkesztés az engesztelékeny hangú. Ezt az appellatiót Schwalm a kiadó, első formájában (Mon. Germ. Com. I. n. 903.) «forma prior a fratribus Minoribus concepta» czímmel jelöli s általában úgy tekintik, mint a mely spiritualista minoriták befolyása alatt jött létre. Ez a felfogás az appellatio egyik igen terjedelmes, spiritualis szellemet lehelő pontjára támaszkodik, a mely a krisztusi szegénységről szól és formáját és tartalmát tekintve, inkább önálló libellusnak látszik. Hofernek lényileg az a nézete, hogy egy Lombardiában keletkezett spiritualis minorita-irattal állunk szemben, mely valahogyan a királyi udvarba került s a melyet valamely laikus, ki a spiritualis ellentétet is ki akarta használni a pápa ellen, a maga egészében volt kénytelen beleszöni az appellatióba, nehogy ügyetlen rövidítéssel tájékozatlanságát elárulja. Később, a midőn a spiritualis minoriták valóban nagy befolyást gyakorolnak Lajos politikájára, a spiritualis elveknek és vádaknak a királyi okiratokba való beleszövése sokkal rövidebben, erőteljesebben és ügyesebben történik. Nincs is semmi nyoma annak, hogy ezen időben spiritualis minoriták tartózkodtak Lajos környezetében. Véleménye szerint a Sachsenhausenben kelt appellatio esetében is a király befolyásának kell tulajdonítanunk a második fogalmazás enyhébb, békülékenyebb szellemét, egyházi természetű vitapontok tárgyalásától való tartózkodását. Harmadik fejtegetésében szerző kifejti, hogy az eddigi véleményekkel szemben Miklós regensburgi püspöknek az appellatiók keletkezésében, főként pedig azok ellenséges hangjában vajmi kevés része volt. Erre nem is volt indító ok. Ellen Wild Ulrich királyi protonotariusban kell látnunk az értelmi szerzőjét az iratoknak, különösen reá vezethető vissza az, hogy azok, a király személyes akarata ellenére oly élesen fordulnak XXII. János ellen s így tulajdonképen ő az értelmi szerzője a király és a szentszék viszonya kiélesedésének.

Otto Hartig: Des Onuphrius Pauvinius Sammlung von Papstbildnissen in der Bibliothek Johann Jakob Fuggers (Codd. lat. monac. 155—160.) czímű dolgozatában (Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft 38. Bd. 1917. 2. füzet 284—314.) felhívja a figyelmet a müncheni könyvtár Pauvinius-kézirataira, nevezetesen a pápák arczképgyűjteményére. Ez a gyűjtemény eddig is ismeretes volt s értékében felülmúlja Pauviniusnak a

római pápákról szóló, 1557-ben nyomtatásban is megjelent munkáját. Szerző most először ad a gyűjteményről tüzetes tudományos leírást. Felderíti a kézirat keletkezésének körülményeit, Pauvinius viszonyát Fuggerhez, majd magának a gyűjteménynek tartalmát és beosztását ismerteti. Ebből csak annyit említünk meg, hogy összesen 96 nagy és 17 kis pápai arcképet tartalmaz, azután pápák és kardinálisok sírleíratait, címereit, rota-ábrázolásokat etc. A leírás után csatlakoznunk kell a szerző abbeli véleményéhez, hogy a kézirat teljes kiadása egyháztörténeti és ikonographiai szempontból nagyon kívánatos volna.

PATER FERENCZ.

Könyvek. J. L. A. *Terpstra*, Nijmegen in de middeleeuwen. Amsterdam. 1918. 8-r. XVI., 126. l. — H. *Wilm.*, Aus mittelalterlichen Frauenklöstern. 2. u. 3. Aufl. Freiburg i. B. 1918. — H. B. *Cotterill*, Italië in de middeleeuwen gedurende duizend jaar (305—1313). Zutphen. 1918. 8-r. XVIII., 516. l. — C. *Jireček*, Geschichte der Serben. 2. köt. I. rész (1371—1537). Gotha. 1918. 8-r. XVI., 288. l. G. P.

Újkor.

Dr. Steinwenter Artur: A stájer tartománygyűlés fegyveres intézkedései a törökök és hajduk ellen 1605-ben. (Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark. XVI. Jahrg. 1918. 51—157. l.)

A dolgozat vázolja azokat az ellentéteket, melyek a tartománygyűlés tagjait Ferdinánd főherczeggel állandó szembekerülésre kényszerítették. A kormányzó főherczeg állandóan a tornyosuló külföldi támadásokról beszélt, a rendeknek pedig mindig voltak egyéb sérelmeik is. Elsősorban vallásiak. Csak lassan tudtak fölmelegedni a rendek, hogy a védelemre hathatós segítséget nyújtsanak, szinte az ellenség szemmelátható támadásának hatása alatt. Kitűnik, hogy nemcsak a középső ausztriai tartományok, de a németbirodalom más tartományai is kelletlenül áldoztak a birodalom keleti határainak védelmére. Ennek a hűvös magatartásnak nemcsak a vallási ellentétek, hanem a súlyos pénzügyi helyzet is oka volt. A gyűlés gyakran hangsúlyozta, hogy a hadakozás költségeit nem bírja.

Redlich Oswald: Pufendorf Ézsaiás a bécsi svéd ügyvivő

naplója. (1671-1674.) (Mitteilungen des Instituts für österreichische Gesichtsforschung. XXXVII. Bd. 1. Heft.) Az értekezés Pufendorf Ézsaiásról és naplójáról mond el figyelemreméltó részleteket. Pufendorf a bécsi udvarnál Svédország küldötte volt az 1671—1674. években. Pufendorf régi családi tradíció alapján eleinte theológiával foglalkozott, majd átkapott a philológiai és jogi tudományokra. A doktori fokot is elnyerte. A diplomatiával egy magasrangú katona családjánál jutott kapcsolatba, a hol mint nevelő tartózkodott. A diplomatiai pályán jó ideig alárendelt jelentőségben működött. Megfordult Königsbergben, Párisban. Párisi életéről rendszeres naplót vezetett, a mely azonban lappang. Bécsi naplója sem használtatott föl eddigelé valami túlságosan. E napló bejegyzései alapján részletesen ismerteti Redlich Pufendorf bécsi diplomatiai tevékenységét, a francia és német ellentét kiegyenlítésére vonatkozó fáradozásait, a melyek minden törekvése ellenére hiábavalóknak bizonyultak és visszahívását eredményezték. A cikk a napló alapján vázlatos rajzát adja Leopold udvarának. E leírás kapcsán több eddig ismeretlen vonás egészíti ki az eddig ismeretes képet, melynek központjában ott áll a passzióinak élő Leopold, nagyszerű rókavadászataival és pazar színelőadásaival. Sorra vonulnak föl a nagy urak: Lobkowitz, Hoher, Badeni Hermann, Montecuccoli, jóeszű, de nem nagy-tanultságú gyóntatóatyák és diplomaták. Pufendorfhoz a magyarországi forrongás szele is eljutott. Maga is megfordult Pozsonyban. Naplójából tudjuk, hogy a magyar protestánsok ügyében többször tárgyalt a bécsi államférfiakkal. Még deputatiók is fölkeresték közbenjárásért. Gremonville-el. XIV. Lajos bécsi követével beszélgetést folytatott a Zrinyi-, Nádasdy-féle szabadságmozgalomról való informálódás érdekében. Ezt is beírta naplójába. Gremonville, a kit az udvar is gyanúsított a conspiratio élesztésével, szinte mentegetődzve mond el némely eseteket a Zrinyi Péterrel fennállott viszonyáról. Általában a naplót értékesnek mondja Redlich, a melyből Leopold kora jellemzéséhez több adalék lesz használható.

ZSINRA FERENCZ.

Moldován Gergely: A románok első barátkozása az oroszokkal. (Budapesti Szemle, 174. k. 1918. 197—226., 375—393. l.) Nagy Péter 1711. évi török hadjárata a két oláh vajdaságot is magával ragadta. Kantemir Demeter moldovai fejedelem, a ki

csak néhány hónappal előbb nyerte el méltóságát, titokban már a tavasszal érintkezésbe lépett a cárral. Hogy ne kelljen rettegnie a felfedeztetéstől, ügyesen elhitette a nagyvezérrel, hogy pusztán kémkedés céljából keresi az összeköttetést. A nagyvezér hitelt adott szavainak és még meg is dicsérte hűségéért és ügyességéért. Így nem volt nehéz megegyeznie a beavatkozás föltételeire nézve. Az 1711 ápr. 13-iki szerződést azonban egyelőre legbizalmasabb emberei előtt is titokban tartotta, mert félt tőle, hogy nem fognak beleegyezni a török barátság felmondásába. Csak akkor merte nyilvánosságra hozni, a mikor a török hadak közeledése határozott színvallásra kényszerítette s a sürgetve kért orosz segítség a Pruthoz érkezett. Erre levetette álarczát és nyíltan átpártolt az oroszokhoz. A Jassiban és más városokban tartózkodó törököket kiűzette, azután Seremetev orosz tábornok zágaranceai táborába ment, a hol Nagy Péter cár is megjelent. A cár nemsokára fővárosában is meglátogatta Kantemir fejedelmet, a ki széleskörű tapasztalataival és sokoldalú tudásával nagy mértékben megnyerte rokonszenvét. A szövetkezés azonban nem járt eredménnyel. Az orosz sereg, mint ismeretes, csúfos vereséget szenvedett és Wittmann tábornok önfeláldozásán és a törökök habozásán múlt, hogy teljesen meg nem semmisült. Nagy Péter kénytelen volt békét kötni s egyebek közt Kantemir kiszolgáltatását is megígérni. Ez azonban mégsem következett be. A fejedelemnek a cár segítségével sikerült Oroszországba menekülnie, a hol először a charkovi uradalmat kapta, később Sztolniczán kapott négy palotát és hozzá ötven falút 15.000 lakossal. Ettől kezdve majdnem minden idejét a tudományos búvárlásnak szentelte, melylyel európai hírt és tekintélyt szerzett magának.

Sokkal tragikusabban végződött Brankován Konstantin havasalföldi vajda orosz barátkozása, a ki ravaszságával és túlzott óvatosságával azt érte el, hogy a török is, meg az orosz is bizalmatlanul tekintett rá. A pruthmellei ütközet után sikerült ugyan a porta gyanúját eloszlatnia, de diadalának nem sokáig örülhetett. Három évvel később kiderült árulása s akkor a szultán parancsára feleségével, gyermekeivel és vejeivel Konstantinápolyba szállították, börtönbe vetették s utóbb (1714 aug. 15.) négy fiával egyetemben lefejezték. Így hát az első orosz barátkozás mind a két oláh fejedelemre nézve balul ütött ki.

Volz G. B.: Die Krisis in der Jugend Friedrichs des Grossen. (Hist. Zeitschr. 3. F. 22. B. 1917. III. H. 377—417. 1.)

Nagy Frigyes életében nem az 1730. év a forduló pont. Egyéniségének és uralkodói programjának kialakulására sokkal mélyebben hatottak az 1734. és 1735. évek eseményei, nevezetesen a Rajna mentén küzdő savoyai Jenő táborában tett látogatása (1734 júl. 7. — szept. 29.), atyja súlyos betegsége s ennek nyomán trónralépésének közeli lehetősége, majd reményeinek váratlan megghiúsulása. Különösen fontos következményekkel járt reá nézve atyja betegsége. Frigyes Vilmoson 1734 őszén annyira erőt vett a köszvény és a vízi betegség, hogy már maga is halálát várta. Azért sürgősen magához rendelte fiát s egy ideig magánál is tartotta, hogy bevezesse az uralkodói teendőkhöz. Többek között megparancsolta, hogy a *Generaldirectorium* tagjai hetenként kétszer jelenjenek meg a trónörökös informálására s az igazságszolgáltatásra és közigazgatásra vonatkozó okmányokat hozzá terjeszszék fel megerősítés és aláírás végett. A berlini udvar diplomatái csakhamar észrevették a trónörökös helyzetében beállott változást s igyekeztek a maguk javára kiaknázni. Különösen a bécsi udvar szerette volna a maga részére hajlítani a leendő porosz királyt, azért minden követ megmozdított, hogy közismert francia sympathiáját eloszlassa. Jenő herceg ismételtén fölkereste leveleivel s a külön követi minőségben Berlinbe küldött Liechtenstein Venczel hercegnek nyomatékosan a lelkére kötötte, hogy mindenáron iparkodjék Frigyeset a császári politikának megnyerni. Ez azonban csak részben sikerült, mert a szemfüles La Chétardies francia követ mindenütt résen volt és jórésztben paralizálta az osztrák diplomata lépéseit. Az állami ügyek intézésében való részvétel és az idegen diplomatákkal való érintkezés lassanként Frigyeset is megbarátkoztatták a közeli trónfoglalás gondolatával. Frigyes Vilmos halálát mindenki biztosra vette s az udvar figyelme már az új nap felé fordult. Annál váratlanabban, szinte csodaként hatott, hogy a súlyosan beteg király állapota 1735 elején hirtelen jobbrafordult. Január vége felé teljesen felépült. Ez az esemény mélyen kihatott a trónörökös életére. Nemcsak annyiban, hogy közelinek és biztosnak vélt trónralépését és a hozzáfűzött s gazdagon kiszínezett reményeit megghiúsította, hanem annyiban is, hogy újra életre keltette a király szendergő gyanúját és bizalmatlanságát fia iránt. Ez a keserű tapasztalat magába vonulásra s tudományos, bölcséleti és politikai tanulmányokba mélyedésre indították Frigyeset. Az 1730-iki válság majdnem nyom nélkül múlt el benső fejlődése-

felett, az 1735-iki új és gazdag tartalommal töltötte el lelkét: az a költőt, ez a philosophust és a politikust fejlesztette ki benne.

Tanulságos és sok tekintetben gondolatébresztő polemiát olvashatunk a *Hist. Zeitschrift* hasábjain. *Meinecke Frigyes* *Die Reichsgründung* és *Untersuchungen und Aktenstücke zur Geschichte der Reichsgründung* című művei megjelenésével kapcsolatban éles támadást intéz *Brandenburg Erich* ellen (*Zur Geschichte des älteren deutschen Parteiwesens.* *Hist. Zeitschr.* 3. F. 22. Bd. 1917. 46–62. l.). Különösen történet szemlélete egyoldalúságát kifogásolja. Szemére veti, hogy a külső események mérlegelése mellett nem veszi eléggé számba a bonyolultabb eszmei és lélektani rügök jelentőségét. Ennek tulajdonítja, hogy túlságosan egyszerűnek látja a fejlődést. A német nemzeti öntudat váratlan felébredését és politikai energiává való átalakulását csupán külső eseményekkel, első sorban az elnyomó francia uralommal magyarázza, holott kétségtelen, hogy mélyreható szellemi áramlatok és egymást keresztező irodalmi hullámzások is jelentékenyen közrejátszottak benne. Éppen ilyen alap nélküli egyszerűsítés az az állítás, hogy a liberalizmus ott bontakozik ki, ahol az absolutizmus uralkodóvá lett, vagy uralkodóvá lenni igyekszik. Mert ha megengedjük is, hogy az absolutizmus egyoldalú nyomásával nagy mértékben előmozdította a szabadságtörekvések érvényesülési törekvését, bizonyos, hogy a liberális ara a felvilágosodás bonyolult és sokféle elágazó szellemi előkészítése nélkül egyáltalában nem, vagy jóval később köszöntött volna be. Azt sem lehet állítani, hogy a liberalizmus és demokrácia között alapvető elvi különbségek vannak, mert a tényleg meglévő eltéréseknél a tartalmi és eszmei egyezések sokkal számosabbak. A különbségek kiélezése helyett inkább a két eszmeáramlatot hordozó társadalmi rétegek különböző összetételére és terjedelmére kellett volna utalni. *Brandenburg* terjedelmes válaszában (*Zum älteren deutschen Parteiwesen. Eine Erwiderung.* *Hist. Zeitschr.* 3. F. 23. Bd. 1918. 62–84. l.) megfordítja az érvelést és viszont azt veti szemére *Meineckének*, hogy módszere túlságosan nuancirozott és éppen e miatt nem tud határozott eredményekre jutni. Egyébként pontról-pontra igyekszik kimutatni, hogy állításai mindenben fedik a valóságot.

Grauert H. a müncheni egyetem 1916. évi alapító ünnepén mondott rectori beszédében (*Schwarz-rot-goldene und schwarz-*

weiss-rote Gedanken an deutschen Universitäten) érdekes adalékokat szolgáltat a német egyetemi ifjúság negyvennyolczas mozgalmainak történetéhez. (Hist. Jahrb. 1917. évf. 1-40. 1.) Münchenben mindjárt a forradalom kitörése után megindult az ifjúság szervezkedése. A hatóságok nem tettek ellene semmit, sőt inkább előmozdították. Berlinben ellenben még aug. 9-én is fegyelmi eljárással fenyegette az egyetemi tanács azokat az ifjakat, a kik a szervezkedést sürgették. A helyi szervezkedés mellett nemsokára megindult az országos szervezkedés is. A jeni egyetem kezdeményezésére 1848 júniusában létrejött az eisenachi diákgyűlés, mely két részletben zajlott le. Az ú. n. általános diákgyűlésen mintegy 1200-1500 hallgató vett részt a különböző egyetemek részéről s három napig (jún. 12-14.) tartó tanácskozás után abban állapodott meg, hogy egy memorandummal járul a frankfurti gyűlés elé, a melyben többek között követeli az összes egyetemek nemzeti intézetté való nyilvánítását, a teljes tanítási és tanulási szabadságot, az 1819-iki törvények hatályon kívül helyezését, az ifjúság részvételét az egyetemi tanszékek és hivatalok betöltésében stb. Erre a diákgyűlésre következett a diákparlament, mely a különböző egyetemek képviselőiből alakult s főleg a szervezés kérdésével foglalkozott. *Gesamt-Ausschuss der deutschen Studenten* néven egy ideiglenes szervet alkotott, melynek évenként más és más egyetem kebeléből kellett volna alakulnia. Néhány hónappal később ugyancsak Eisenachban, illetve Wartburgban újabb gyűlésre jöttek össze az ifjak (szept. 25.). A prágai kivételével, valamennyi egyetem képviselője megjelent. Az új gyűlés tagjai az erősen conservatív Leo Tholuck és Witte hatása alatt álló halleiek kivételével talán még liberálisabbak voltak, mint a tavaszi gyűlésé. A gyűlés hosszas és beható viták után egy tizenöt pontból álló *Organisations-Entwurf*-ot dolgozott ki, melyet ismét a nemzetgyűlés elé terjesztettek. Eredménye azonban épp oly kevésbé lett, mint annak a Frankfurttól kiinduló kalandos tervnek, a mely egy egészen újszerű «szabad akadémiai egyetemnek» a felállítását sürgette. Így ment ez egészen a frankfurti gyűlés szétoszlásáig. Az egyetemekkel kapcsolatos egyesületek mind megannyi politikai központtá lettek; az ifjak örökké gyüleseztek vagy deputatióztak. A müncheniek a bécsi Aulá mintájára már 1848 tavaszán önkéntes csapatokat formáltak s a nemzetgyűlés megghiúsulása után fegyverbe akarták szólítani az egész német diákságot a birodalmi

egység és alkotmány kierőszakolására. A veszedelmes mozgalmat csupán a vezetők letartóztatásával lehetett leszerelni.

Wentzche P.: Thüringische Einheitsfragen in der deutschen Revolution von 1848. (Hist. Zeitschr. 3. F. 22. B. 1917. III. H. 418--448. l.) A negyvennyolcas forradalom igen élénk hullámzást idézett elő a thüringiai államokban (Weimar, Gotha-Altenburg, Koburg, Meiningen, Hildburghausen, Schwarzburg-Rudolfstadt és Sondershausen, Reusz ä. L. és Reusz j. L.), mely kicsinyben hű képe az egész német alkotmányos mozgalomnak. Mint a frankfurti gyűlésen, itt is három irányzat állott egymással szemben: a szigorú egység hívei egyetlen birodalmi tartománynyá és pedig lehetőleg köztársasággá akarták összekovácsolni az összes kis államokat, a kerületi beosztás hívei a Szászországhoz, szórványosan a Poroszországhoz való csatlakozás mellett kardoskodtak, míg a weimari politikusok és Károly Ágost dícső korának bámulói Weimar hegemoniájának elismerését sürgették. Eleinte a frankfurti gyűlés megnyitásának napjaiban az egységesítő törekvés volt a túlnyomó. Wydenbrugg weimari képviselő nyíltan egy nagyobb alkotmányos monarchiában való egyesülésre hívta fel a kis államokat. A szeptemberi forradalom után azonban fokozatosan háttérbe szorult az egyesülés eszméje. Az itt is, ott is kiújult fölkelések idegen, bajor és szász csapatok segítségül hívását tették szükségessé s ez a körülmény bizonyos népszerűséget szerzett a katonai mediatizálás gondolatának. Römer württembergi miniszter kiadta a jelszót: «Katonai mediatizálással kell kezdeni s politikaival folytatni.» V. der Pfordten szász miniszter huzamosabb ideig tárgyalt is ez irányban a thüringiaiakkal, de Weimar ellenállása megghiúsította terveit. Ekkor lépett előtérbe a harmadik lehetőség. Watzdorf weimari vezető miniszter minden követ megmozdított, hogy a saját uralkodója fősege alatt teremtsen meg a thüringiai uniót. Törekvését Mühlentfels, a frankfurti kormány megbízottja is támogatta. De hiában. A szomszédok féltékenységét és kicsinyességét nem sikerült leküzdenie. Gotha Poroszországhoz, Altenburg és Reusz Szászországhoz húztak, a két Schwarzburg várakozó álláspontra helyezkedett. Meiningen pedig mindenáron meg akarta őrizni önállóságát. Nem járt eredménnyel a decz 15-én tartott gothai tanácskozás sem, melyen Watzdorf azt ajánlotta, hogy kifelé egy államként szerepeljenek, bent pedig a fejedelmekre és egy közös tartományi gyűlésre bizzák a vezetést. Meiningen hajthatatlan

maradt. A többiek még esetleg hajlandók lettek volna tovább tárgyalni, ha Schmerling bukása végleg meg nem hiúsítja az egységesítő törekvéseket (decz. 15.). Az 1849 januárban tartott utolsó döntő tanácskozáson maga Watzdorf is kénytelen volt elismerni, hogy a weimari értelemben vett unió keresztülvihetetlen. A thüringiai kérdés egyelőre épp úgy megoldhatatlannak bizonyult, mint nagyobb kiadása, a német egység, mert a lelkek nem voltak még eléggé előkészítve rá.

BALANYI GYÖRGY.

Könyvek. E. Göller, Der Ausbruch der Reformation und die spätmittelalterliche Ablasspraxis. Freiburg i. B. 1917. 8-r. VIII., 178. l. — L. Wahlström, Sverige och England under revolutionskrigens början. Stockholm, 1917. 8-r. XV., 282. l. — Walter Ring, Kolonisationsbestrebungen Friedrichs des Grossen am Niederrhein. Bonn, 1917. 8-r. 104. l. — Henri Courteault, Journal de Jean Vallier maître d'hôtel du roi (1648—57.). 3. köt. Páris, 1918. 8-r. 373. l. — Friedrich Peukert, Die Testamente Friedrichs des Grossen und ihr militärischer Inhalt. Münster. 1918. 8-r. 35. l. — J. A. de Bruyne és N. Japikse, Staatskundige geschiedenis van Nederland in onzen tijd. IV. rész. 1872—1883. Leiden, 1918. 8-r. VIII., 514. l. — A. F. Pribram, Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Wien. I. Abt. Allgemeiner Teil: 1526—1827. Wien, 1918. 2 köt. 8-r. CLXIV., 688; 735. l. — J. Ruchti, Die Reformaktion Oesterreich-Ungarns und Russlands in Mazedonien 1903—1908. Gotha. 1908. 8-r. XII., 104. l. — G. A. Aldén, Sveriges inre politik sedan 1866. Stockholm, 1918. 8-r. 100. l. — G. Brandes, Napoleon og Garibaldi. Kjobenhaven, 1918. 8-r. 340. l. — P. Sagnac, Le Rhin français, pendant la Révolution et l'Empire. Páris, 1918. 8-r. 395. l. — M. H. Weil, Les dessous du congrès de Vienne. Páris, 1918. 2 köt. 8-r. XXIV., 871; 787. l. — B. Huemer, Die Salzburger Benediktiner-Kongregation 1641—1808. Münster i. W. 1918. 8-r. XV., 159. l.

G. P.

Magyar Történet Idegennyekü Folyóiratokban.

Wiedemann-Warnhelm Adolf II. József-tanulmánya (Joseph II. Licht und Schatten aus seinem Leben. Hist. Jahrbuch. 1916. évf. 353—375. és 624—645. l.) nem rendszeres dolgozat. Inkább elmefuttatásnak lehetne mondani. Részletesebben csak az

első négy esztendő történetével foglalkozik, egyébként csupán egyes mozzanatok és jellemvonások kiemelésére szorítkozik. Legfőbb érdeme, hogy lehetőleg mindenütt közvetlen forrásokra, legtöbbször magának a császárnak leveleire hivatkozik. A szerző szemelláthatólag arra törekszik, hogy rokonszenvessé tegye hőseit, bár maga is kénytelen elismerni, hogy reformterveinek megghiúsulása jelentékeny részben saját erejének túlbecsülésén és lehetetlenül magas célkitűzésén múltott. A jelentékeny számban előforduló magyar vonatkozások semmi újat nem tartalmaznak és semmivel sem bővítik az eddig ismert történeti anyagot, annál kevésbé módosítják a «kalapos királyról» formált itéletet.

Ludwig A. Streiflichter auf den Charakter des Fürsten und Weihbischofs Alexander von Hohenlohe című közleményében új adalékokat szolgáltat a csodás gyógyításairól híres nagyváradi nagyprépost jellemrajzához. (Hist. Jahrbuch, 1917. évf. 321—329. l.) Beckx atya, a későbbi jezsuita generális és Julia anhalt-cötheni hercegnő egy-egy levelét közli, melyeket abból az alkalomból intéztek az információkért hozzájuk forduló Reisach püspökhöz, hogy I. Lajos bajor király az egyik bajor püspöki széket a hercegi nagypréposttal szándékozott betölteni. A levélírók nem valami kedvező képet festenek a herceg jelleméről. Beszédben és cselekvésben meggondolatlanoknak, hiúnak és nagyzolónok mondják, a ki lépten-nyomon a püspökség terheit emlegeti, mégis mihelyt megüresedik valahol egy püspöki szék, azonnal Bécsbe siet, hogy kijárja magának. A mellett dicsekvő és pazarló. Az is köztudomású róla, hogy a neve alatt megjelent irodalmi munkák nagy része másoknak, főleg Silbert egyetemi tanárnak a tollából került ki. A közlő részben a herceg saját leveleiből, részint egyébünnen merített adatokkal igazolja, hogy a két levélíró információja mindenben megfelel a valóságnak. Így többek között kimutatja, hogy 1835-ben Bécsben mondott nagybójtai beszédei közül hatot a protestans Kerner Justinus készítette.

BALANYI GYÖRGY.

KÜLÖNFÉLÉK.

Gróf Tisza István †

(1861—1918.)

1918 október 31-én gyilkosságnak lett áldozata. E helyen azért emlékszünk meg róla, mert a magyar világtörténeti irodalomnak is munkása volt. Gyulai Pál *Budapesti Szemléjének* 89-ik kötetében, az 1897-iki januári füzetben jelent meg a «*Barra's Emlékiratai*» című essayje. Tisza jól ismerte a francia forradalom történetét, Barrast a directorium híres tagját, a thermidori forradalom, a vendemiaire 13-ika és a fructidori államcsinynek hőseit élesen elítéli. Élénken rajzolja a directorium kormányzati módszereinek önkényességét és e kor hőseinek romlottságát. A visszataszító jelenségekért nem csupán a directoriumot teszi felelőssé. Hiszen a «forradalom» — úgy mond — «az illem, tisztesség és erkölcs fogalmait alapjukban rendíti meg». Azután ez időszakban kezdi majdnem természetfölötti hatását éreztetni. az emberek nagy megrontója. Bonaparte is. Mindamellett az egész francia forradalmat végső eredményében oly mozgalomnak látja, mely felébresztette a népek szabadságszeretetét és nemzeti öntudatát. Egy kis történet philosophiai hitvallomással fejezi be a szép essayt. «Az emberiség sorsát nem pusztán véletlen intézi — úgy mond. — Nem vak sors szeszélye hánnya az emberiség hajóját, cél és rendszer nélkül ide s tova, egy bölcs kéz vezetí azt megpróbáltatások, szenvedések, vérontások, sziklái és zátonyai között mindig tovább magasztos rendeltetése felé.» Vallásos érzése irtózik attól a gondolattól, hogy az emberiség történetében a véletlen játékanak is jelentőséget tulajdonítsunk. Jellemzik a szerzót az essayben szétszórt politikai gondolatok is. «Meghajlás a nemzeti akarat előtt» — mondja a fructidori államcsiny alkalmából — az igaz szabadságszeretet első kritériuma s a ki radicalis elveit egy nemzet többségére akarja ráerőszakolni, ép oly rossz, ha nem rosszabb zsarnok a legvadabb kényúrnál.» Az államférfiui kötelességérzet egyik legne-

hezebb feladatáról így nyilatkozik: «Kellemtlen küzdelemre szánja el magát, ki a rajongónak vagy a kalandornak áll útjába. Sáros úton kell lépésről-lépésre tovább húznia a közügy szekerét, szenvedélyes támadásokat, méltatlan vádakot kell eltűrnie s jutalma önfeláldozó küzdelmek közt végig szolgált hosszú közpálya végén legfőbb hideg elismerés, míg késő nemzedékek hálás szeretete övedzi a hőidők emlékét, kiket a sors kegye egy-egy nagy pillanat szerencsés hősvé vagy mátyrjává avatott. De a mely nemzet többsége a kötelességteljesítés e módját nem gyakorolja, a küzdelem e fájától visszavonul, hazája sorsát a szenvedély és önérdék által vezetett tulzó pártok kétes kísérleteinek önmaga szolgáltatja ki».

Midőn Tiszát a M. T. Akadémia tiszteleti tagjának választotta, székét szintén egy világtörténeti értekezéssel foglalta el, melynek czime *Sadovától Sedanig.* (Ért. a T. T. és T. T. köréből XXIII. 1912.) Ebben az értekezésben az 1870-iki porosz—francia háború eredetét fejtegeti és azt a felfogást védelmezi, hogy Bismarckot nem lepte meg a napoleoni hadüzenet, hanem ő idézte azt fel, mert a francia vereség által akarta tető alá juttatni a német egység épületét. E tételét Tisza szónoki hévvel védelmezi és le bírja kötni az olvasó figyelmét történeti fejtegetéseiről. Történeti könyveket is bírált. Széleskörű tanulmányai, államférfini tapasztalatai, erkölcsi felfogásának mélysége és írói tehetsége bizonyára jeles történeti esszéíróvá avatták volna, ha a sors a küzdelmes pálya után meg nem tagadja tőle a nyugalmas szemlélődés éveit.

A.

Sörös Pongrácz. †

1873—1919.

A magyarországi szent Benedek-rendet, mely a hazai történettudománynak számos kiváló munkást nevelt, súlyos veszteség érte nagy képzettségű, tudományos érdemekben gazdag tagjának Sörös Pongrácznak ez évi január 5-én bekövetkezett elhunytával. E gyászban, mely a rendre borult, vérző szívvel osztozott a magyar tudományos világ is, a mely egyik legbuzgóbb, egyénileg végtelen rokonszenves munkását veszítette el az elhunytban.

Sörös Pongráczot férfikora delén, jóformán váratlanul ragadta el a halál körünkől. Negyvenhat esztendő volt mindössze, de ezen aránylag rövid életben nagy terjedelmű, eredményekben

gazdag és jelentős munkásságot fejtett ki. Kisebb-nagyobb tanulmányai, könyvismertetései, melyek különböző tudományos folyóiratokban és napilapokban láttuk napvilágot, megközelítik a harmadfél századot, és emellett önállóan megjelent munkáknak egész sorával gazdagította a hazai történettudományt. Legelső munkáiban a hazai mult két nagyérdemű alakjával, Forgách Ferenczcel a történetíróval és Verancsics Antallal foglalkozott. Különösen az elsőnek személyisége vonzotta őt, egész sor tanulmányt szentelt neki, a melyekben életkörülményeit és munkásságát ismertette és értékelte. Számottevő munkásságot fejtett ki a hazai történet segédtudományainak terén is, és a pannonhalmi főapátság gazdag levéltárából nem egy értékes oklevél került az ő szorgos kutatásai eredményeként napvilágra. Munkásságának főczélja a rendi történet terére esik, a melynek általa írt kötetei a rend páratlan bőkezűségéből láttak napvilágot. A nagyszabású monographiában kiváló helyet foglalnak el Sörös munkái. Az ő tollából eredtek a rendi történetnek egyes fejezetei, így a pápák és zsinatok reformáló törekvéseit az 1243—1404 években ismertető rész, a pannonhalmi főapátság története az 1404-től 1535-ig terjedő időben és a rend új korával, új munkakörével az 1802 évtől napjainkig foglalkozó kötetek. Teljesen az ő tollából származnak azok a kötetek, a melyek a bakonybéli apátság, az ősrégi tihanyi apátság és az elenyészett benzés apátságok történetét tartalmazzák. Mind e munkáiban lelkiismeretes, gondos kutatónak mutatkozott, a kinek módszeres tudományos képzettségéről, kritikai érzékről e kötetek teljes mérvben tesznek tanubizonyyságot. Oklevél közlései, melyeket e kötetekhez csatolt, vagy a melyek külön jelentek meg, apróbb tanulmányai és közlései, melyek a történelmi segédtudományok körébe vágnak, szintén bizonyosságai annak, hogy az elhunyt a modern történelmi kutatás módszerében teljesen jártas és otthonos volt, a kitől a magyar történettudomány joggal remélhette még nem egy kérdésnek földerítését és tisztázását.

Mint ember, Sörös Pongrácz egyike volt a legrokonszenvebbeknek. Őszinte, nyílt modora, végtelen szerénysége és vidám kedélye lebilincselte és megnyerte már az első pillanatban a vele találkozókat. A tudományos sikereknek, melyeket elért — levelezőtárgya volt a Magyar Tudományos Akadémiának, rendes tagja a Szent István Akadémiának, igazgató-választmányi tagja a Magyar Történelmi és a Magyar Heraldikai és Genealo-

giai Társaságnak őszinté szívvel örült, de ezek az elért sikerek nem tették őt elbizakodottá. Szerénységét megőrizte mindvégig, az a szellem, a mely rendjének nagy tagjait, Mabilion Jánost, a diplomatikai tudomány megalapítóját, a Nouveau Traité nagynevű szerzőit, Don Luigi Tostit, a hazaiak közül Czinár Mórt és másokat átlengett megnyilatkozott benne is, a ki a pannonhalmi főapátság csöndes czellájában szerzetesi szerénységgel, de a tudomány iránt rajongó lelkesedéssel és igaz hazafisággal szolgálta a magyar történettudomány és cultura ügyét.

Á. A.

Korzon Tádé †

Baranowski Ignác, Ketrzynski Wojciech után Korzon Tádét vesztette el a lengyel történetírás. Egyike volt a legkiválóbb lengyel történetíróknak, ki monumentális művekkel gazdagította a lengyel történetírást. De nemcsak mint tudós, hanem mint ember is egyike volt nemzete legderekabb tagjainak. Ő vele Szaniszló Ágost és Kosciuszko korának legalaposabb ismerője szállott sirba.

1839-ben született Minskben s középiskolai tanulmányainak végétével a moszkvai egyetemen jogot hallgatott. Már itt feltűnt kiváló dolgozatával s egyik tanárja reá akarta beszélni, hogy habilitáltassa magát az ottani egyetemen, de Korzon nem fogadta el az ajánlatot, hanem Kownoban foglalt el szerény állást, hogy a lengvelségnek szolgálhasson. Részt vett a lengyel függetlenségi mozgalmakban s ezért halálra ítélték, de később megkegyelmeztek neki s Orenburgba száműzték. Száműzetése leteltével Varsóban telepedett le s daczára a rendkívül nehéz körülményeknek, melyekkel a lengyel tudósoknak ott küzdeniök kellett az orosz elnyomatás napjaiban, bámulatos tevékenységet fejtett ki a történetírás terén. Tanárkodással, órák adásával kereste kenyerét s az éjszaka csendjét arra használta fel, hogy könyveket írjon. Számos történelmi kézikönyvet adott ki, azután pedig tisztán kutató munkát végzett, melynek eredménye számos értékes mű megjelenése volt. 1897-ben a varsói Zamoyski grófi könyvtár igazgatója lett s ez időtől kezdve teljesen tanulmányainak élhetett.

Bámulatos termékenységű történetíró volt, cikkeinek, értekezéseinek száma légió.

Nagy munkái közül első helyen kell említenünk 6 kötetes korszakalkotó művét *«Węnotrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta»* (Lengyelország belső története Szaniszló Ágost korában), melyben keresztmetszetét adja a XVIII-ik századbeli Lengyelországnak. Hangya szorgalommal összegyűjtött adatokból állította össze e nagy művet, melyben legtökéletesebb képét nyújtja a hanyatló Lengyelországnak társadalmi, kulturális, gazdasági és helpolitikai tekintetben. E hatalmas műnek forrásmunka jellege van s az e korrall foglalkozó történetírókra nézve nélkülözhetetlen.

1894-ben Kosciuszko Tádé lengyel szabadsághős fölkelésének százéves évfordulója alkalmával adta ki a lengyel nemzet legnépszerűbb hősenek hatalmas életrajzát. (*Tadeusz Kosciuszko* Varsó), mely máig legalaposabb munka a hősről. Kosciuszko volt Korzon ideálja s egész haláláig ő vele foglalkozott legszívesebben. Utolsó munkája, hattyudala is ő róla szólt.

1898-ban jelent meg 3 kötetes munkája Sobieski Jánosról *«Dola i niedola Sobieskiego»* (Sobieski jó és balsorsa), melyben Bécs felmentőjének életét rajzoló annak királylyá választásáig.

Utolsó nagy munkája *«Dzieje wojen i wojskowości w Polsce»* (A lengyel háborúk és hadászat története), minket magyarokat is érdekel, mert az egyes magyar-lengyel harcokon kívül Báthory István orosz hadjáratait is leírja, melyekben magyarok is részt vettek s ismerteti Báthory István reformjait a lengyel hadászat terén.

Korzon örök büszkesége marad a lengyel történetírásnak s az elhunyt bátran elmondhatta magáról: *«Non omnis moriar...»*

Varsó.

DIVÉKY ADORJÁN.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben.....	1.60
— Szláv jövevényszavaink I.....	2.—
— A j > gy változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelv-járasokban.....	1.20
Bálint Gábor. Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3 füzet. Egy-egy füzet.....	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr.....	—40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter kozmondásai.....	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése.....	—40
Brassai Samuel. A magyar bővített mondat.....	—60
— A mondat dualismusa.....	1.20
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra.....	—80
— Szörend és accentus.....	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanfériak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről.....	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet.....	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» czimű II. értekezésére.....	—40
— Erleli- és hegyi-cseremiszt szótár. (Vocabularium cseremissium utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremiszt szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremiszt fordításából.....	1.—
— Moksá- és erza-mordvin nyelvtan.....	1.—
— Caelpinus latin-magyar szótára. Kiadta Melich János.....	10.—
Coelvis (Bánffy) Gergely. Szent Agoston reguláinak magyar fordítása (1537) Kiadta Dézsi Lajos.....	2.—
Finály Henrik. A besztercezi szöszedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból.....	4.—
— Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szövegeteket készített hozzá.....	4.—
Földi János magyar grammatikája. Közézetesi Gulyás Károly.....	6.—
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana.....	1.50
Goldziher Ignác dr. A buddhismus hatása az iszlámra.....	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről.....	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál.....	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya.....	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében.....	1.—
— Jelentes a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről.....	—40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben.....	—80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjeplogui egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta.....	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szö-jegyzékkel.....	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján.....	6.—
— A számlálás módja és az év hónapjai.....	—40
Inré Sándor. Nyelvtörténelmi tanulások a nyelvújításra nézve.....	1.20
Joannovics György. Értsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében).....	—60
— Szörendi tanulmányok I. rész — 60. II. rész.....	—80
Komjáthy B. Epistola Pauli lingua Hungarica donatae. Krakó 1533.....	6.—
Körösi Csoma Sándor emlékeztetere. Előadások. 1. szám. Gróf Kun Géza: Ismereteink Tibetről.....	1.50
2. szám. Goldziher Ignác: A buddhismus hatása az iszlámra.....	—80
3. szám. Thüry József. A középázsiai török nyelv ismertetése.....	—80
Kúnos Ignác dr. Három karagöz-játék.....	2.—
— Kis-Azsia török dialektusáról.....	—90
— Naszreddin Hodsa néfái. Török (kis-ázsiai szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta.....	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet.....	10.—
és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban.....	1.—
Gróf Kun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről.....	—80
— A sémi magánhangzókról.....	—75
— Adatok Krim történetéhez.....	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro editit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit.....	10.—
Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 1. Gedeon A. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana.....	1.50
2. Lindenschmidt Mihály: A verbászi német nyelvjárás.....	—90
3. Gráb Gyula: A szeptesi felföld német nyelvjárása.....	1.80
4. Hajnal Márton: Az isztiméri német nyelvjárás hangtana.....	1.20

Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 5. Kräuter Ferencz	
A niczkyfalvai német nyelvjárás hangtana	1.—
6. Schäfer Illés: A kalaznói nyelvjárás hangtana	1.20
7. Mráz Gusztáv: A dobsinai nyelvjárás	2.40
Mayr Aurél dr. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben	—,20
— Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1,20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta. bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német főnevezényszavai? (A középfrank nyelvjárás terképevel)	1.20
— A brassói latin-magyar szótár-töredék	—,60
— Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből	3.—
— Révai Miklós nyelvtudománya	1.—
Molnár Albert. (Szenczi) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Pézsi Lajos. Hasonmással	9.—
Munkácsi Bernát. Árja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1,20
— Vogul népköltési gyűjtemény. I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medvénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medveünnepi színhjátékok, állaténekek. mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Saját alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József. Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
IV. és V. kötet: Erdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
IX. és X. kötet: Ersekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gümöri-codex	4.—
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
XIII. kötet: Festetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolczi-töredék	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Czech-codex	4.—
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma-codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6.—
Pesti Gábor. Wy Testamentum magyar nyelven	6.—
Révai Joan Nicolaus. Elaboratio grammatica hungarica. Vol. III. Ed. Sigismundus Simonyi	6.—
Simonyi Zsigmond. A jelzők mondattana	5.—
Szegedi Gergely Énekeskönyve 1569-ből	5.—
Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában. Irta: Dr. Csánki Dezső. I. k. 1890. XII és 790 lap. Ára	14.—
II. k. 1894. VIII és 862 lap. Ára	14.—
III. k. 1897. VI és 698 lap.	14.—
V. k. 1913. VIII és 973 lap.	20.—

Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában

Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.